VERHANDELINGEN

van het

Koninklijk Bataviaasch Genootschap

van

Kunsten en Wetenschappen

DEEL LXVI



1925 — 1926

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK
0449 0816



Caṇḍi Tegawangi bij Paree (Kĕḍiri).

14 JUNI 1926

Verh. Bat. Gen.
T1762. 66:1

DE SUDAMALA

in de

HINDU-JAVAANSCHE KUNST

door

Dr. P. V. VAN STEIN CALLENFELS

VERHANDELINGEN

van het

Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten
en Wetenschappen

DEEL LXVI

Eerste Stuk

's Hage | Batavia
M. NIJHOFF | ALBRECHT & Co.
1925

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN.

BIJDR.:	Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië.
INLEIDING:	Prof. Dr. N. J. Krom. Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst. 2de druk. 3 dln.
J. A. S.:	Journal Royal Asiatic Society.
JUYNBOLL.:	Dr. H. H. Juynboll. Supplementcatalogus van de Javaansche en Madoereesche handschriften der Leidsche Universiteitsbibliotheek.
O. V.:	Kwartaalverslagen van den Oudheidkundigen Dienst in Ned.-Indië.
PARARATON.:	Dr. J. L. A. Brandes. De Pararaton. 2de druk.
V. D. T.:	Dr. H. N. van der Tuuk. Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek. 4 dln.
V. G.:	Prof. Dr. H. Kern. Verspreide Geschriften.
T. B. G.:	Tijdschrift voor de Indische Taal-, Land- en Volkenkunde.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Inhoud van Deel LXVI.

I. Dr. P. V. VAN STEIN CALLENFELS, De Sudamala in de Hindu-Javaansche Kunst.

II. P. WINK, De Onderafdeeling Lais in de Residentie Bengkoeloe.

III. Dr. P. V. VAN STEIN CALLENFELS, Epigraphia Balica I.

IV. J. N. SMITH, Het Dialect van Tjirëbon.

INLEIDING.

Zooals bekend is, komt aan de omstreeks 1280 çaka door Z. H. Rājasawardhana, vorst van Matahun gestichte candi Tegawangi een reeks basreliefs voor, welke tot voor kort geen bevredigende verklaring had gevonden. Te meer trok dit de aandacht daar op een der tafereelen o.a. de vijf Pandawa's gezamenlijk werden aangetroffen, zoodat veilig geconcludeerd kon worden, dat men hier met een episode uit het Mahābhārata dan wel met een op Mahābhārata-stramien geborduurd wayangverhaal te doen had. Nadat ook voor mij lange jaren de voorstellingen een raadsel waren geweest, meende ik tenslotte de vraag te mogen opperen of wij hier misschien te doen hadden met de Oud-Javaansche lezing van de lakon Kartawiyoga. Het voorkomen toch op de basreliefs van een episode waar eerst een held, met een haartooi gelijkend op die van Arjuna in de wayang, te midden van een omgeving van spoken, bedreigd wordt door een reuzin, die sterk aan Durga deed denken, gevolgd door een tafereel waar diezelfde held in een liefelijke omgeving zijn hulde brengt aan een schoone godin, terwijl een weinig verder een zoogenaamde slaapkamerscène voorkomt, wettigden dit vermoeden. Onwillekeurig vestigden zij de aandacht op de gedeelten van bovengenoemde lakon, waar Arjuna zijn opwachting bij Durga maakt, eerst wordt verschrikt door allerlei spookverschijningen, maar daarna de toezegging van de hulp der godin krijgt, die hem en zijn panakawans in vrouwen verandert, in welke gedaante zij dan toegang krijgen tot het vrouwenverblijf te Darawati, waar Arjuna zelfs de sponde deelt met zijn aangebedene Sĕmbadra, wat dan tenslotte tot hun huwelijk leidt.

In Juni 1915 met Prof. Dr. N. J. Krom, toenmaals Chef van den Oudheidkundigen Dienst in Ned.-Indië, en R. Ng. Poerbatjaraka den tempel bezoekende, legde ik de quaestie aan mijn reisgenooten voor, die zich met het geopperde denkbeeld, dat wij hier het prototype van den lakon Kartawiyoga voor ons hadden, wel konden vereenigen. [1])

In den loop van datzelfde jaar gelukte het mij het voorkomen der Kuñjarakarna-legende onder de basreliefs van het eerste terras van candi Jago vast te leggen. Dit gaf aanleiding ook de andere nog onverklaarde basreliefseries aan dien tempel eens nader te bezien. Daarbij trof het voorkomen der vijf Pandu-zonen bij elkaar op een basrelief aan de Zuidzijde van het tweede terras. Juist die Zuidzijde echter was het, waarvan door metereologische invloeden de basreliefs gewoonlijk onder een centimeters dikke moslaag bedolven waren. Het verdere onderzoek moest dan ook plaats vinden aan de hand van de photo's in de bekende: Monographie

[1]) O. V. 1915 blz. 68.

van de Oudheidkundige Commissie in Ned.-Indië I, Tjandi Djago. Opmerkelijk nu was het, dat volgens die photo's kort vóór het paneel waar de vijf Pandawa's op voorkwamen, een scène was afgebeeld waarin een vrouw met eigenaardig tulbandvormig hoofdtooisel bedreigd of vervloekt werd door een reusachtig persoon met, op de photo, een geprononceerd vrouwelijke buste. Juist deze twee episoden kwamen in dezelfde volgorde ook aan Tegawangi voor, terwijl tot overmaat van ramp aan beide tempels er tusschen in de prinses met tulband in treurende houding gevolgd door een ander vrouwelijk persoon was afgebeeld. Waar ook enkele andere punten van overeenkomst waren op te merken, lag het voor de hand te concludeeren, dat aan beide candi's hetzelfde verhaal, zij het dan ook wellicht in twee van elkander afwijkende redactie's was voorgesteld. In O. V. 1915 Bijl. AA. blz. 155 e.v. werd dit nieuwe gezichtspunt uiteengezet, terwijl getracht werd met loslating van het denkbeeld, dat het prototype van den lakon Kartawiyoga was afgebeeld, waarvan de onmogelijkheid gebleken was, een schema te geven van het verhaal dat als grondslag bij de compositie der beide basreliefseries zou hebben gediend. Tevens werd op verschillende onderlinge afwijkingen aan de beide tempels de aandacht gevestigd.

Intusschen waren door de goede zorgen van den Oudheidkundigen Dienst de basreliefs aan de Zuidzijde van Jago van de hinderlijke moslaag bevrijd en konden de verkregen gegevens aan de basreliefs zelf getoetst worden. Op eenigszins dramatische wijze stortte nu direct het schoone gebouw van hypothesen in elkaar, de reusachtige persoon met de geprononceerde vrouwelijke buste had in werkelijkheid niets, wat op een vrouwelijke buste geleek, was dus blijkbaar heelemaal geen vrouw, wat op Tegawangi even blijkbaar wel het geval was. Een eigenaardig spel van licht en schaduw op de photo had tot de verkeerde gevolgtrekking aanleiding gegeven en was een waarschuwende aanmaning tegen het gevaarvolle van het verklaren van basreliefseries uitsluitend aan de hand van photo's. Tenslotte waren wij voor wat betreft de basreliefs van Tegawangi dus weer even ver als vroeger. Wel kwamen de Pandawa's er op voor, maar illustraties van het prototype van den lakon Kartawiyoga leverden zij niet en ook met de afbeeldingen aan het tweede terras van candi Jago hielden zij geen verband.

De quaestie bleef verder rusten tot 1919 om toen echter definitief te worden opgelost. In dat jaar op Bali zijnde werd mij daar van inlandsche zijde in een verband, dat niets met Tegawangi of de basreliefs te maken had, het beloop verteld van een lakon Sudamala. Deze lakon, die, voor zoover mij bekend, op Java geheel vergeten is, leverde tot mijn verbazing en vreugde een verhaal, waar de tafereelen van Tegawangi goed bij aansloten. Een tekst kon ik op Bali niet machtig worden in de enkele dagen die mij van mijn bezoek nog restten, terwijl hier al dadelijk dient te worden vermeld dat het mij niet gelukt is, daar een andere redactie dan

de hierna te noemen en reeds door het exemplaar in de de handschriftenverzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen vertegenwoordigde, welke voor ongeveer 1|3 van den tekst onbruikbaar is, machtig te worden.

Te Batavia bleek slechts een enkel exemplaar van de Sudamala in de bovengenoemde handschriftenverzameling aanwezig te zijn, van den eersten, de laatste helft van den derden en het grootste deel van den vierden zang een goede lezing bevattend, doch geheel verknoeid voor zoover betreft den tweeden en de eerste helft van den derden zang. Wel werd door dit exemplaar het bewijs geleverd dat wij nu eindelijk met de verklaring der basreliefserie van Tegawangi op den goeden weg waren, maar door de corruptheid van een groot deel van den tekst kon een doorloopende verklaring nog niet geleverd worden. Van het te Batavia aanwezige exemplaar werd een afschrift gemaakt en dit in 1921 mede naar Nederland genomen.

Intusschen was gebleken dat ook aan het oudhedencomplex van Sukuh op den Lawu in de residentie Surakarta basreliefs voorkwamen met voorstellingen uit de Sudamala, zoodat het terugvinden van den goeden tekst dringend vereischt werd.

Gelukkig bleek te Leiden de rijke verzameling van het Warneriaansch Legaat een tiental exemplaren van de Sudamala te bezitten, waarvan 2 in duplo, zoodat er 8 verschillende te onzer beschikking waren. Ook het Ethnographisch Museum bezat een exemplaar, waardoor met het door ons uit Batavia medegebrachte afschrift het tiental toch vol was.

Alvorens verder te gaan volgt hier eerst een opsomming van de handschriften, die mij ten dienste stonden, waarbij al direct dient te worden aangeteekend, dat de kapitale letters waaronder de manuscripten gerangschikt zijn, in den vervolge zullen worden gebezigd om aan te geven, welk handschrift bedoeld is.

A. Warn. Leg. Ms. Or. 4516. De tekst bestaat uit 3 stukken. Het eerste stuk loopt van I : 1. tot IV : 7od,[1]) het tweede van IV : 78 tot IV : 173. Het 3de stuk is de inlasch in tĕngahanmaat reeds vermeld in Juynboll. Deel I pag. 264. Ook het daarop volgende slot, o.a. door Brandes. Beschrijving der Javaansche, Balineesche en Sasaksche Handschriften aangetroffen in de nalatenschap van Dr. H. N. van der Tuuk etc. 3de stuk blz. 123|124 weder tot de Sudamala gerekend, behoort er, zooals blijkt uit maat en inhoud, niet meer bij.

B. Warn. Leg. Ms. Or. 3893. Dit handschrift geeft met H de meest volledige tekst.

---

[1]) Met Romeinsche cijfers worden de zangen, met Arabische de strophen aangeduid, terwijl een kleine letter achter laatstbedoelde aangeeft welke van de 5 regels, waaruit elke strophe bestaat, bedoeld is.

C. Bat. Gen. kropak 657. De tekst is vrij goed van I : 1 tot I : 105e en van III : 22 tot IV : 173, dus even ver als A. Het tusschengelegen stuk I : 105e tot III : 22 is geheel in de war. Niet alleen dat de strophen of zelfs de regels door elkaar zijn geraakt, maar ook die regels zijn nog in stukken gekapt, soms zelfs midden in een woord en van dat geheel is iets gemaakt, dat eigenlijk niet beter te definieeren is dan als een hutspot. Men vindt dan ook op verschillende bladzijden van de lontar niet alleen strophen en regels maar zelfs woorden, behoorende tot verschillende deelen der beide zangen II en III. Is men bv. op lontar X : 1 [1]) met „Hyang Ayu tumungkul mangke hatyanta tumon ing sĕṇḍang hyang ayu sira hangilo ...." in zang III : 5 e.v. op lontar X : 4 begint met „Wija kuning hingagĕme" zang II : 42, terwijl verderop op lontar X : 8 het „Hyang Madewa matur mangke" ons weer terugvoert naar zang II : 36.

Toen eenmaal een goede tekst was teruggevonden ben ik er in geslaagd, door het corrupte stuk in woorden en zinnen te knippen en deze als een legkaart weer aan elkaar te passen, de oorspronkelijke tekst terug te construeeren. Veel week deze niet af van de andere redactie's. Waar men in de tekstvarianten tusschen Zang I : 105d en III : 22 dus zulke uit C en de ermede overeenkomende redactie's aantreft, dient men er rekening mede te houden, dat deze varianten uit den gereconstrueerden tekst zijn genomen.

D. Warn. Leg. Ms. Or. 3977. Deze takst loopt tot IV : 183, waarna er nog 4 strophen volgen, die in geen der andere handschriften voorkomen. Trouwens in de geheele laatste helft van zang IV, vooral in de beschrijving van den strijd van Sudamala met de raksasa's komen aanhoudend ingelaschte strophen of paralelle strophen in andere redactie voor, waarin o.a. woorden als „bĕdil" en „mimis" worden aangetroffen. Bovendien heeft deze redactie de reeds door Brandes o.c. pag. 121 gesignaleerde mantra's en wel op 3 plaatsen in het gedicht, nl. na de verlossing van Durga, het genezen van Tambrapetra en de verlossing der beide raksasa's, welke mantra's worden begeleid door enkele „overgangsstrophen" in de andere handschriften ontbrekend. In het eerste gedeelte van den tekst vertoont D. enkele eigenaardigheden, die doen besluiten, dat al mogen de inlasschingen tegen het einde ook van jongen datum zijn, het geheel ook tot een ouderen tijd terug gaat.

---

[1]) Voor citaten uit deze lontar duiden de Romeinsche cijfers de bladzijden en de Arabische de regels aan. Geciteerd wordt niet volgens de gangbare, doch foutieve met recto- en verso- bladen, maar op de wijze, zooals dit door de oude Javanen bedoeld moet zijn en nu nog op Bali gebruikelijk is, waarbij het usantieele I verso en II recto tesamen bladzijde I vormen, die dan bij een lontar met 4 regels op elke zijde van het blad, 8 regels bevat.

Daar dit Ms. slechts hier geciteerd wordt is verwarring tengevolge van het dubbele gebruik der cijferteekens buitengesloten.

E. Warn. Leg. Ms. Or. 4515. Dit handschrift loopt van I : 1 tot IV : 3. Daarna volgen in het Ms. nog 2 strophen of alinea's van iets anders. De eigenlijke Sudamalatekst houdt onder aan pag. 16 van het exemplaar midden in een woord op. Wellicht behoort pag. 17, waar die 2 vreemde alinea's op staan er oorspronkelijk niet bij. De tekst er van vindt men bij Brandes o.c. pag. 122 onder No. 1067. [1])

F. Warn. Leg. Ms. Or. 3863. Dit handschrift gaat tot dezelfde babon terug als C. Ook vergissingen en verschrijvingen komen dikwijls juist op dezelfde wijze in beide Mss. voor. Echter is dit laatste niet altijd het geval, zoodat zelfs F. wel eens van nut is geweest bij herstelling van den tekst.

G. Warn. Leg. Ms. Or. 3866. Geeft een van alle andere geheel afwijkende tekst van af ongeveer de aankomst van de verbannen Durga op de setra Gaṇḍamayu tot en met de bañolan, waarin Sĕmar ni Kalika te pakken heeft door haar voor te spiegelen, dat hij haar verlossen kan. Uit hoofde van de taal als anderzins (Sĕmar heet hier bv. regelmatig Tuwalen) mag geconcludeerd worden, dat het een in jongen tijd op Bali ontstane omwerking van het origineel is. Daar de omwerker dikwijls echter heele regels en soms zelfs complete strophen onveranderd heeft overgenomen, heeft het juist op plaatsen waar alle andere Mss. corrupt waren als bv. bij de kerkhofscène met de verschillende spooknamen een enkele maal goede diensten bewezen. Onder de varianten vindt men dit handschrift echter niet aangehaald, daar het slechts in 2 of 3 gevallen bij de vertaling te pas is gekomen en het uit hoofde van taal en bewerking geen eigenlijke varianten kan leveren.

H. Ms. Ethnographisch Museum te Leiden, afd. Bali en Lombok No. 22|1. Dit handschrift bevat een volledige tekst in vrij slechte spelling en vertoont sterke verwantschap met A. en D.

K. Warn. Leg. Ms. Or. 3991. Dit handschrift geeft een zeer goede lezing, doch vangt eerst aan bij zang IV : 3. Het loopt dan evenver door als B., waarmede het ook overigens groote verwantschap vertoont.

L. Warn. Leg. Ms. Or. 4517. Dit exemplaar behoort tot de groep C en is nauw verwant aan F., doch heeft aan het slot 1 strophe minder. Waar de tekst letterlijk met C of F overeenkomt, is dit Ms. niet geciteerd.

Ofschoon hier op de taalkundige kant van de zaak niet zal worden ingegaan, dient het volgende toch geconstateerd te worden. Alle ons bekende handschriften gaan terug tot dezelfde redactie. Uit alle zonder uitzondering blijkt echter overtuigend, dat, al moge in den aanvang die

---

[1]) In het na Brandes' dood afgedrukte 3de stuk van zijn Beschrijving is een groote verwarring ontstaan in de nummering en beschrijving en de daarbij in Bal. karakters gedrukte tekstcitaten. Zoo is het als „Einde" onder 1067 afgedrukte stuk in werkelijkheid het slot van 1068, behoort het geheele stel tekstcitaten onder 1068 thuis onder 1069 en het onder dit laatste nummer afgedrukte „Begin" eigenlijk bij 1068.

redactie op schrift zijn gebracht later daarvoor mondelinge overlevering in de plaats is getreden en het geruimen tijd moet geduurd hebben vóór men die mondelinge overlevering weer heeft opgeteekend. Zoo luidt de 2de paḍa van Zang I strophe 95 in 7 van de 10 door ons geraadpleegde Mss. „Tuhu korayapanas" of „korayyapanas," terwijl uit de 3 andere blijkt, dat dit moet zijn „rare hapanas." Een dergelijke fout is niet ontstaan bij het afschrijven maar door zinneloos in de maat naplapperen van klanken, die men meent op te vangen.

Ook slechts door mondelinge overlevering aan te nemen is bv. te verklaren, dat Zang I strophe 39 pada 1 in de verschillende Mss. dikwijls slechts zinnelooze klinkklank is bv.

Lottahelettanghelote — Lotaten lotatenglote — Lotate lotate lote — Lottatelet anghelote — Letatelettanghelote — Lothanghelotanghelote — Lohate mangke halote.

En dergelijke fouten zijn er bij tientallen te vinden. Eveneens alleen door mondelinge overlevering zijn te verklaren de groote afwijkingen die de Mss. onderling vertoonen. Waar sommigen 3 strophen hebben, heeft een ander slechts 1, terwijl die ééne dan is samengesteld uit paḍa's van de 3 oorspronkelijke; op sommige plaatsen worden geheele stukken vervangen door andere, blijkbaar doordat men de oude vergeten heeft en er nu maar op los phantaseert, zoo zelfs, dat in een der Mss. bij den strijd tusschen de Paṇḍawa's en de reuzen geweren en kogels een rol spelen. En sommige plaatsen, vooral in zang II, III en IV zijn zelfs met behulp van de 10 Mss. niet te reconstrueeren.

Wat de in het gedicht voorkomende eigennamen betreft heb ik, daar er in mijn betoog herhaaldelijk naar de tegenwoordige wayang moet worden verwezen, gemeend met het oog op de eenheid, de moderne spelling te moeten toepassen, vooral, daar in de handschriften die spelling zeer uiteen loopt. Natuurlijk is daar, waar andere werken aangehaald worden, de in die werken gebruikelijke spelling gegeven.

Ons doel in de achtervolgende verhandeling is nu ten eerste een verklaring te geven van de basreliefs van Tegawangi en Sukuh en ten tweede de betrekking te bepalen tusschen de illustratie's aan die tempels en het Sudamalaverhaal, zooals onze tegenwoordige redactie dat geeft.

Daarvoor had misschien volstaan kunnen worden met het leveren van een zeer uitvoerig uittreksel. Wij hebben gemeend, dit niet te moeten doen, daar een uittreksel, gemaakt voor het verklaren van basreliefs, nooit geheel objectief is en tenslotte de tekst zelf toch altijd meer bijzonderheden kan leveren, dan zelfs het meest uitvoerige excerpt. Daarom besloten wij de twee hoofdstukken, waarin de beide bovenaangegeven punten behandeld zullen worden, te laten voorafgaan door een vertaling van de Sudamala. Nu deed zich echter de behoefte gevoelen aan het geven, ook van den tekst, teneinde den lezer in staat te stellen, zich zelfstandig een oordeel te vormen. Bovendien is een tekst van de soort waartoe de Sudamala behoort

nog nooit uitgegeven, zoodat publicatie, hoewel voor het eigenlijke doel van deze verhandeling overbodig, toch gewenscht was. Als legger werd daarbij genomen Ms. H., het exemplaar uit het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, terwijl alle door mij aangeteekende varianten uit de andere handschriften achter den gedrukten tekst gegeven worden. Wat die varianten betreft heb ik gemeend blijkbare schrijffouten te mogen verwaarloozen, evenals de eigenaardigheden in spelling van sommige handschriften, zooals het weglaten van de wigñan (tanpawe instede van tanpaweh) en de cĕcak en vreemdsoortige spellingsliefhebberijen als bv. in A het aangeven van de linguale ḍ door (paddha voor paḍa, daddhi voor daḍi en dit voor dadi).

Wijders zijn strophen, die in sommige Mss. ontbraken, doch, zooals uit het verband kan blijken, oorspronkelijk in den tekst thuis behoorden, als volgstrophen, aangeduid met de letters *a.*, *b.*, *c.*, enz., opgenomen. Door de eigenaardige wijze, waarop de tekstuitgave is ontstaan (Ms. H. heeft niet oorspronkelijk als legger gediend en is mij pas het laatst van allen in handen gekomen), komen dergelijke volgstrophen niet alleen in de varianten, maar ook in den tekst voor.

Wat de vertaling betreft, deze volgt den tekst (ev. de varianten) op den voet. Er is daarbij dus niet gestreefd naar vloeiend Nederlandsch, integendeel, de origineele zinsbouw is zooveel mogelijk gevolgd. Waar de tekst zelf eraan voorafgaat, meenen wij, dat de bedoeling ook bij deze wijze van vertaling voldoende duidelijk zal zijn.

Direct en indirect heeft het onderzoek, waarvan de resultaten in de volgende bladzijden worden publiek gemaakt, zeer merkwaardige gegevens geleverd voor de kennis van de historische ontwikkeling van de wayang en de wayangliteratuur. Was het oorspronkelijk de bedoeling ook deze gegevens in een afzonderlijk hoofdstuk te verwerken, bij nader inzien is daarvan afgestapt, teneinde de eenheid van het behandelde onderwerp niet in gevaar te brengen. T. z. t. hopen wij elders van die gegevens gebruik te maken.

Noordwijk aan Zee, 1 April 1924.

HOOFDSTUK I.

TEKST EN VARIANTEN.

A. TEKST.

ZANG I. Hawignam astu.

1. Sangtabya nama siwaya mangke, tan kabĕta ri tulah, luputa sarwwa roga hiringong, dirgayusa hatuduh wungkal, denya milwamarnna mangke.

2. Hana ta wuwusĕn mangke, sira ta sanghyang tunggal, mwang sira sanghyang wisesa mangko, makadi sanghyang asiprana, hananireng guru mangke.

3. Sira sajati ya mangke, ring hyang guru wawarah, sapalinira çri huma mangko, hyang tunggal polahira sira, çri huma clor ring lakine.

4. Hyang tunggal wisesa mangke, tan kna kinbangan, çri huma sira haclor añolong, amalihakĕn sdah burat, sinapa hyang guru mangke.

5. Hyang guru wisesa mangke, sira humawaking rat, wruh sira tanana wruh punang wong, sira tanora katinggalan, sira nda tanana mangke.

6. Kang wucapan sira mangke, hyang tunggal hyang wisesa, wus awawarah ring guru mangko, sapalinira sang çri huma, hyang guru sngit manahe.

7. Hanimittanira mangke, wruh panatinira mala, sapabaya çri huma mangko, hanglalawananing hyang brahma, ti bramatyeng guru mangke.

8. Hingumanuman ta mangke, sira batari brahma, lingira kalinganipun mangko, tinudingan denya tinĕmah moga dadi durga mangke.

9. Sira holahholih mangke, sira dus tĕlĕs dawak, kasiden sapa hyang guru mangko, wastu sira dadiya durga, ranini haranta mangke.

10. Lwir apuh tumrapa mangke, lan kunir tanana suwwanaracap, habang hagimbal mangko, kesanira hukĕlukĕlan, gde luhur pangadge.

11. Netra suryya kĕmbar mangke, tutuk lwir guwa mĕnga, hasalit siwung sira mangko, hirung lwir sumur lo wiwara, tuminghalin sarirane.

12. Pating balĕntong hawake, hañjrit hanguwuh sira, hamalaku lukatpada mangko, lingira guru mawacanna, nora lukat sira mangke.

13. Hana panamaya mangke, sasadwidasa warsa, denta ngĕmasi naraka mangko, hana ta tĕmbyaçrayanira, pandawa pamuragile.

14. Hanama sadewa mangke, hanging pawarahingwang, kawruhakĕn wtuhane mangko, sang pandawa nglukateng sira, majing ring garbane mangke.

15. Muwah ta hapasangtabe, ngong luputa ring tulah, mwang ngamajangah tumuta mangko, kawitanira sang pandawa, hyang tunggal mayuga mangke.

16. Glis bagawan mijile, biseka purasaran, dan sira yugga humijil mangko, bagawan manoba walĕsa, sira dan ayugga mangke.

17. Bagawan byasa wijile, manak sang pandu hika, sanak sahudaranira mangko, sang dṛtarastra harannira, manaking korawa mangke.

18. Hanaking sang pandu mangke, humijiling pandawa, sanak amisan ta sira mangko, pandawa kalawan korawa, munggwing kanan keri mangke.

19. Kalima kang jalu mangke, marge haran pandawa, dan sira sang yudistira mangko, tuwa sumendi raden bima, arjunna punang pamade.

20. Sakula sadewa mangke, hurujuning pandawa, hamawa panglulukatan mangko, sahuniwehaning batara, marmmaning sumakti haheng.

21. Wus lumbrah kangpara mangke, tkeng rajanagara, yen sira hyang jagatnata mangko, haçraya lumukating sira, nini tananaha waneh.

22. Sulabda bagus rupane, hanom wiweka ring prang, tanana pada ring wiyat mangko, tanana lĕtĕhanira, winarna wuwusĕn mangko.

23. Glis lampahira mangke, setra gandamaywika, pada ta hangaroyani mangko, hupanara mwang tadahira, sabĕbĕkĕlane kabeh.

24. Wadokurang hika sakweh, wadwanira kalika, jalwistryahangaroyani mangko, ndan sira raninyaglis mangkat, tankocapeng hawan mangke.

25. Duk tka ring setra mangke, majing sireng kadatwan, haměnanging hupacara mangko, datan ilang takonnakna, gnĕp prakarane kabeh.

26. Muwah hana kocap wanneh, sang widadara kĕmbar, hanamaha citrasenna mangko, citranggada punang panuwa, kneng sapa sira mangke.

27. Hyang guru hawas tinghale, widadara lumiwat, ring sdĕngngirakalihan mangko, hanganti ring rabyajinira, ring taman padyusan mangke.

28. Tanana papakeringe, bramatya runtikira, batara hangupadrawa mangko, wastu sira dadiya yaksa, polahmu dahat alĕngnge.

29. Batara kasidyan mangke, tmahira glis tumrap, tiba ring sang widadara mangko, haglis pwa hatmahan raksasa, tanpantaragĕng luhurre.

30. Nama kalantaka mangke, kalawan kalanjaya, tuminghalin sarirane mangko, dumadi ring raksasa kĕmbar, hangrak hanguwuh swarane.

31. Kadi ktug lindu mangke, byakta sang kumbakarnna, hangangah ta hamdenikang wong, netranira lwir suryya kĕmbar, tutukadi guwa mangke.

32. Hasalit siyung dangstrange, lungid hasawang haçtra, hanawut rawis netra sumorot, hajrihakĕn kang wong tumingal, batara wuwus runtike.

33. Glis hakon hatra mne, humara ring kayangan, denparĕngana ring setra mangko, ring sira yayi ni çri huma, ranini makarannane.

34. Sigra lumampah lakune, tankawarnnaheng ngawan, datĕngnging setra jujug tannalon, datan palarapan praptannya, kapanggih ranini mangke

35. Sinambra manapa mangke, bageya sira bapa, nakingngwang paran marmane mangko, hapisah saking kang dadara, pukulunnapasangtabe.

36. Katur ring jĕngngira mangke, pukulun katiwasan, sumĕmbah mĕdĕk sira kararon, katuwon patakaning hanakneng ngupadrawa mangke.

37. Hih kalingane mengkene, pada kita lanningngwang, hangĕmasin pataka gung mangko, pirabaya mangke ruwata, sapa sih anglukat mangke.

38. Lah petanga sirengkene, hanganti panamaya, nira kakang guru nglukat mangko, mne yan gnĕp sasangkala, punang sadwidasa warseng.

39.|40. ontbreken.

41. Datĕng humarĕka mangke, ring prabu duryodana, hantyanta makatihati mangko, raksasa tumurunning kendran, prawira labdeng prang mangke.

42. Kadbuta ring yuda mangke, gĕmpung kang parawasa, di tana duratmangkya hamorod, wanyamagut ring paprangira, ning sarawarsaha kabeh.

43. Syuh sirna kalanne kabeh, tanwani tumanggalang, tanana hamadanana mangko, denira wus kangkĕn atmaja, raksasa sumakti hahang.

44. Nĕngakna prawirane, kocapan sang pandawa, hana matramatra hasĕmwadoh, hapindapinda tan sobaka, kaya norana wanine.

45. Paranbaya kalingane, pangaluping çrĕnggala, wyatara madya makyawawangson, lan swaraning dangdang hangawang, hangĕrĕsing hati mangke.

46. Mwang wadwa pandawa mangke, habibisiking rowang, hayo ta lunga sabaparadoh, mwang çri kunti sangsaya mingat, karaseng wlaçing hanake.

47. Muwah jĕjĕpĕn pracore, cara hambandung karna, hamagut lidah hujarring hajro, durjannamrih rusak nagara, hirĕbut pakolihane.

48. Lumbreng nagara wṛtane, ring sang bala pandawa, smu kagyat hangrĕngĕ wṛta mangko, yan sang korawa tinurunnan, raksasa kĕmbar saktyaheng.

49. Batari kunti wruh mangke, yen hangucapeng daya, paranwĕkase pandawa mangko, lah ngong humarĕking kayangan, suntda kapatiyane.

50. Kalanjaya kalantaka, hapannatmajanira, ranini batara ring kadaton, ring setra gandamayu hika, malar sira suka mne.

51. Ranini yan sira haweh, nru hutanganningngwang, ndatannana wruh pandawa mangko, haniliba mari kayangan, kunĕngta ranini mangke.

52. Ranini hamuwus mangke, siranĕlsĕl sarira, halawas kwa haneng setra mangko, hage ngong wru ruwat manira, hanglukatatengsun mangke.

53. Wus gĕnĕp sasangkalanne, kang sadwidasa warsa, kalukat kandĕhan malaningong, hing kuna kakang gurwawkasadewa hanglukat mangke.

54. Paranteki dadalanne, ra sadewa datĕngnga, mara mangke ring kayanganningngong, hage ngongngaring hawasanna, hanglukata hingong mangke.

55. Kawarnnaha sira mangke, batari kunti tka, kasasar hanujwing setra mangko, hyang ayu tanpahyasana, manusa bagya marangke.

56. Batari kunti sabdane, matur tumulyanĕmbah, mani pun kunti marĕka mangko, pada hyang lingira ngandika, sapa manusa marangke.

57. Batari kunti haturre, pun kunti nda dika, pada hyang ayu manira mangko, wontĕn ta satruning pandawa, pun kunti tĕda patinne.

58. Kunti sapa ta harane, satrunira pandawa, batari kunti warahanningngong, satrunira pandawa hika, muwah sapa ta haranne.

59. Batari kunti haturre, haran pun kalanjaya, harinipun kalantaka mangko, punika pun kunti hanĕda, kapatiyan ingsun mangke.

60. Ranini hamuwus mangke, hiku kang dera tĕda, batari kunti tanpaweh ta ngong, si kalanjaya hanakingwang, kunti tanpaweh ngong mangke.

61. Batari kuntyamit mangke, mĕndĕk sira hanĕmbah, kapatihan ta mangko, batari kunti sampun lĕpas, ranini kemĕngan mangke.

62. Ranini hamuwus mangke, kunti pamangsul sira, mereneha ngucapa lan hingngong, hingkene mangke hararasan, dadi mangsul sira mangke.

63. Dewi kunti mangsul mangke, sira mĕndĕk hanĕmbah, punapa pun kunti sineng mangko, mantange pwa kita waliya, hyang ayu punapa gawe.

64. Yen harĕp kapatiyane, satrunnira pandawa, tka kunti kaharĕpingngong, hurupana mangke wdus bang, hiku karĕpingngong mangke.

65. Batari kunti haturre, pun kunti tkanana, wdus bang pinalaku mangko, pun kunti hangaturakna, muwah pun pandawa mangke.

66. Hana tunggal ta warnane, hanakta ran sadewa, hika haturrakneng hiringong, ra sadewa rare hapanas, hamangan bapa babune.

67. Pun kunti tanpaweh mangke, pun sadewa haturra, punapa ta pangucapanning ngong, bayaluhur yen wka dawak, dudu hanakingsun mangke.

68. Batari kunti haturre, salah tunggal tinadah, pun bima pun dananjaya mangko, makadi yen pun darmawangsa, punika tinadah mangke.

69. Ranini hamuwus mangke, haja si dananjaya, mangko hika cacampuran mangko, si darmawangsa hiku haja, si bima satriya gde.

70. Batari kuntyamit mangke, mĕndĕk sira hanĕmbah, kantuna pada hyang ayu mangko, batari kunti sampun lĕpas, ranini kemngan mangke.

71. Buta kalika merene, pamarĕkiteng ringngwang, kalika sunkonkon kita mangko, si kunti glis tututana, pangrangjinging kita mangke.

72. Punapa mangke dosane, pun kunti rinañjingan, kalika dakwarah kiteng ringngong, hanake si sadewa hika, sunjaluki ya tanpaweh.

73. Hingong hiya suntadahe, mne sadewa hika, rĕkwa nglukatanana hiringngong, kakang guru hiku nawĕkas, yenniyanglukat ngong mne.

74. Pun kalika matur mangke, hawdi pun kalika, yen kita hangrañjinghana mangko, pun kunti tata sanghyang darmma, hiku habcik masane.

75. Ranini hamuwus mangke, wnang yen widiningngwang, kalika pamangkat kita mangko, si kunti glis tututana, pamanjing hayo hasuwe.

76. Sah saki kayangan mangke, pun kunti katututan, denrañjing giniwang walik panon, kinuñcang ginawe brajanta, hanguwel ta hangutatel.

77. Hangadĕg brajanta mangke, tuhu kandĕlan mudwa, dadi gumuywañjrit sira mangko, manah luttan wetan kulon ta, daksina hutara mangke.

78. Ontbreekt.

79. Dewi kunti mangsul mangke, satkanneng kahyangan, ranini sanggarmmanapa mangko, kunti nini paran gawenta, marmmanira mangsul mangke.

80. Ranini hamuwus mangke, kamayangan yen tka, kita kuntyahaturakneringngong, yen si sadewa kabaktaha, maring kayangan marangke.

81. Batari kuntyamit mangke, tannasuwe ring hawan, prapti mangke sira ring kadaton, hanuli maring panakilan, kapanggyanakira kabeh.

82. Raden arjuna nabdane, kakaji hibu tka, kasasar pada hanĕmbah mangko, hibu huni di sinangkanta, marasatiningsun mangke.

83. Raden bima pangucape, hibu ndi sinangkanta, batari kunti sumawurralon, sangkanku huni saking setra, ring gandamayu ngong mangke.

84. Yen harĕp kapatiyane, satrunira pandawa, ranini jatyawaraheringngong, pandawa tunggal rĕkwa panas, hamangan bapa babune.

85. Hibu sapa ta haranne, pandawa hika panas, batari kunti sumawur alon, sadewa rĕkwa hika panas, hamangan bapa babune.

86. Hibu tanpawe ngong mangke, pun sadewa katurra, punapa ta pangucap iringong, tanpasung mangke pun arjuna, hingong bima ku tanpaweh.

87. Tuhu kita yan tanpaweh, harinta dananjaya, si bima tuhu tanpaweh mangko, makadi yen si darmawangsa, yen tuhu kita tanpaweh.

88. Daktibani kita mangke, hupata ngrĕngĕkna, hawak ta kne upata mangko, makadi ta ya lĕbur kawah, tur tan dadiya wong mangke.

89. Ra sadewa hĕdi mangke, norana katinghalan, sadewa marĕkita hiringngong, datĕng pun sadewa hanĕmbah, ginĕmĕl tangane mangke.

90. Pinĕgĕmake tangane, nhĕr dinandananan, sadewa mati kita padaningngong, ranini hamalaku sira, yya panasa singko mangke.

91. Pun kalika mangsul mangke, punika pun sadewa, batari kunti sireling mangko, tuminghal sireng nganakira, hangrangkul hanangis mangke.

92. Dewi kuntyamuwus mangke, hanaku ki sadewa, pangeran sampun mulih hiringngong, tanpendah ngwang kadi kinuñcang, hampuranne tengsun mangke.

93. Ranini hamuwus mangke, kalika kunti tka, hanggawa hanake mulih mangko, kalika lah glis tututana, kunti rañcingira mangke.

94. Dewi kunti glis lampahe, saksana tinututan, kalika sampun ngranjingi mangko, giniwang mangke socanira, dewi kunti runtik mangke.

95. Sadewa lah mangsul mangke, tuwu lare hapanas, haku tumoning sariraningngong, sinĕndal raden pun sadewa, tur dentalinin tangane.

96. Dewi kuntyaglis lakune, satkanneng kayangan, maturra ring hyang madewi mangko, punika mangko pun sadewa, katur ring hyang dewi mangke.

97. Dewi kunti hamit mangke, tan asuwe ring ngawan, lumaris mangke sira tan alon, satkanira ring nagara, batari kunti hakule.

98. Kalika sah saking garbane, sira kunti tankocap, lumampah si kalika tan alon, satkanira maring setra, tka ngadĕg ing harĕpe.

99. Sadewa hucapĕn mangke, sinangkala ring setra, cinangcang sira ring rangdu mangko, pun smar hatunggu hajaga, paranrehku kadi mangke.

100. Hyang ngarka sumurup mangke, gumantya hyang sasangka, tarangak alimunan kakayon, tanpangling rahaden sadewa, nora ngrasaneng ngatinne.

101. Pun smar hamuwus mangke, sapa sireku tka, kalika haranisun rahinko, huculi mangke sang pangngeran, yen sira wilasa mangke.

102. Denuculi tatalene, linge raden sadewa, wilasa sira nguculi ringngong, sapa ta nini haran sira, ni kalika tengsun mangke.

103. Kalika ḍuḍu sĕmune, tumon raden sadewa, garjita tumoning rare hanom, sadewa sunharĕping sira, nora mati sira mne.

104. Raden sadewa wuwuse, hangurringsun matiya, sapa sira harĕpe hiringong, paran ta laraningsun pĕjah, angurringsun mati mangke.

105. Kalika ta runtik mangke, rehning tankinarĕpan, kulkul haganti dentabuh mangko, kaget sakweh hing wadokala, pada mĕtu mangko kabeh.

ZANG II.

1. Hucapĕn balanira, mtu kabeh tatangan, lawan bowong laweyan lawan roro, tĕndas buntit buta bang lan buta hijo, kabeh pada mĕnga.

2. Humwang swara ning manuka, sabengsore cuculik, lawan dares dokan mibĕr sakalasa tutuwu muni tanalon, tĕtĕkĕk makarowange.

3. Pada hanggigila mangke, kala jĕngking kala bang, sabahingas haneng jogan mangko, kagen tatangunngun dupa, sakahuni lampit mangke.

4. Ring kĕpuh rangdunga mangke, rarawenya rumĕmbya, husus tangantangan hula mangko, kumammang momocorong soconya, gagak ahurahan mangke.

5. Pada hanggodaha mangke, balanira hurahan, sawane bakta pukangnganing wong, waneh agigisiha tĕndas, tanhĕnti panggigilane.

6. Kalika ta pangadoke, sakweh ing wadokala, hagirang mĕtwakĕkĕpok mangko, hapĕtakpĕtak hahurahan, hangigĕl ngidung swarane.

7. Tanhĕnti panggigilanne, kawandasa jalwistrya, muncrĕng netra ring dada sumorok, hajĕngklek ngigĕl hamet solah, suku tunggal basa gde.

8. Kang wado karo tangane, mangkyabengbeng baganya, pĕpĕngkah gde basanya beyod, kinĕndangan tinĕbwing tangan, sinuraking sarowange.

9. Rĕregek patingkerecek, balung hakakantetan, lyan buta bang lawan buta hijo, pada met pamĕdimĕdihan, tĕndas balaka rowange.

10. Mata muncrĕng huntunne, rangap hangamahamah, lidahe habang sumeled halon, hakakantet buta saliwah, rare bajang ginamle.

11. Pada pilih pabelanne, hananglalar hususnya, lyan tĕndas pada hangrĕbut hangroh, pangke waneh patingsulayah, halum añar kang sawaneh.

12. Humwang swaraning paberes, pada hangrĕbut mangsa, pun smar marashatine mangko, hakidukusaring jogan, ring gowok kpuh rangdu gene.

13. Gumĕtĕrkĕtĕr ngatine, dene wdi ki smar, sakwehing wadokala rĕrĕmpon, hamĕdekĕn harsa tuminghal, mĕnĕng tanpangucap mangke.

14. Hana malih kocap mangke, brokoçokan ko tka, mwang rarampak si pangeran ingngong, nora wĕdi pangawa pĕjah, pĕtĕng ributa ngatine.

15. Tatangan jĕpupu mangke, pada harsa gamĕla, tan lyan sumangsang sireng kakayon, brĕgenjong muncrĕng mata tunggal, jagut dawa harerewel.

16. Purusnya ngagĕr hagde, jinĕrĕt kinĕdĕtan, pun smar gumuywing ngati mangko, humĕnĕng rasa tanuripa, yen tansihing dewa mangke.

17. Humwang kulkulan swarane, wadokala hurahan, hangucap aha hahah hihih girang ngong, mangke hamamangsa satriya, hanom habagus rupane.

18. Buta pĕtĕng tka mangke, hangamong mata tunggal, hangrak hangagĕm badama mangko, mangke hamamangan satriya, henak denpurak atine.

19. Prabawanira rahaden, teja mwang ririsumar, prahara ktug lindu tanalon, mĕkab kang pritiwi gumiwang, teja sumunu sumare.

20. Ktug tiba gumerengseng, sĕsĕban lan badama, kang wadokala mangko wungadoh, hapadang kaya dininglalan, ranini tumurun mangke.

21. Ranini hamuwus mangke, mati singko sadewa, sira waspadakna hiringngong, baya nora sira wĕdiya, tumoning rupanku mangke.

22. Hĕnti laranira mangke, ranini hanggigila, sadewa nora ngko wĕdi ringong, ranini hasalah badama, tur denlungsur wĕdiyane.

23. Haris ning pamuwuse, manusaku sadewa, ngong haminta sihanta hiringngong, lukatĕn kaki malaningngwang, sihanta hiringngong mangke.

24. Raden sadewa haturre, nhĕr sira hanĕmbah, saturrannipun sadewa mangko, tan wikan pun sadewa nglukat, padaning hyang dewi mangke.

25. Hanglukata wong babaneh, pun sadewa tan bisa, patakanisun sadewa mangko, tanwikan pun sadewa nglukat, singgi laraning pangang waneh.

26. Tuhu ngko hanglumuh mangke, sira nglukateringngwang, sadewa mati kita deningong, yen kita hanglumuh anglukat, masa ngko huripa mne.

27. Raden sadewa haturre, suka hangĕmasana, yen pĕjah lukat patakaningngong, hyang ayu yen sira hanadah, lukat pun sadewa mangke.

28. Kroda hyang madewi mangke, sira nambut badama, hajrit sira tumingal mangko, kaget kang prawatĕk dewata, hyang dewi krodaha mangke.

29. Kawarnnaha sira mangke, hyang narada hanglanglang, tumurun sireng buwanna mangko, mandĕg sira handulu teja, paran gane kalingane.

30. Hyang narada pangucape, teja nika liwĕran, satinghaling hyang narada mangko, raden sadewa sinangkala, hingayating pati mangke.

31. Paran teki bĕcikanne, yen sadewa matiya, tanana pasamayanne mangko, pandawa masa tanlĕbura, mati tunggal mati kabeh.

32. Hyang narada mangsul mangke, mati mne sadewa, henakane mangsul sira mangko, hawawarahheng hyang madewa, hyang masno sun warahe.

32*a*. Hyang narada mangsul mangke, sumĕkang maring swargga, kapanggih çwarggane hyang masĕno, kalih kalawan hyang madewa, sama sira napa mangke.

32*b*. Hyang madewa pangucape, bageya palibaya, punapa pinda byagata mangko, warahĕningsun palibaya, sangsaya twasira mangke.

33. Hyang narada pangucape, hingsunnawareng sira, sadewa hika kawlasingngong, sinangkala ring setra hika, masana huripa mne.

34. Mnĕng tanpangucap mangke, hanangis hyang madewa, kemngan paran polaha mangko, pan ora wanya hangrĕbutta balikan ta mantuk mangke.

35. Mara hyang madewa mangke, kalawan hyang narada, satkannireng kadaton mangko, kapanggih hyang guru sineba, pinarĕking dewa kabeh.

36. Hyang madewa matur mangke, mĕndĕk sira hanĕmbah, saturraning mahadewa mangko, hyang guru lingira hangucap, lah ngong hangrĕbut ta mangke.

37. Sapa ta hangrĕbut mangke, yen tan pada batara, hasihanipun sadewa mangko, hyang guru lingira hangucap, lah ngong hangrĕbut ta mangke.

38. Hyang guru tumurun mangke, datĕngnging madyapada, satkanira ring setra mangko, kapanggih rahaden sadewa, hyang guru ngandika mangke.

39. Sadewa henaka mangke, lukatĕn ta hyang huma, hingngong rumañjingnge sira mangko, hanuhun rahaden sadewa, hanglukat batari mangke.

(Hanggaronggong kang setrane, nora sukĕteng kakayon, rangdu roro buta bang lan ampel, tunggal pepeñjoran ampel anom, kpuh randu karameyan.

Bango roro hangagding lawangane cuculik lawan dares winminakakon konanya nambut hatmaning wong hiku minakagawenya.)

40. Wus henak rumañjing mangke, hyang guru garbbanira, sadewa sumanggup nglukat mangko, ngong sadewa mangkyanglukata, pukulun hapasangtabe.

41. Jumnĕng ta sira mangke, hangekajñana sira, hasuku tunggal humnĕng mangko, tanlĕtuhing cita nirmala, tanpahamĕngan ta mangke.

42. Wija kunir hingagĕme, kalawa sĕkarrura, hamusti sira ngardana mangko, hanambutakĕn skarrura, pu smar makyakĕkĕleng.

43. Pinitutaran ta mangke, dene raden sadewa, hyang dewi sira kasṛpan mangko, hangrĕngĕ hungkareng sadewa, hantyanta hayune mangke.

44. Sinahura wija-mangke, kalawan sĕkarrura, ranini hajĕrit sira mangko, duk lungsur rupanira durga, waluya hyang ayu mangke.

45. Hawas tinghalira mangke, tatas mangkyanarawang, tuminga ta hudan braja halon, sinilir dening samirana, hyang arka sumurup mangke.

ZANG III.

3. Kawarnnaha sira mangke, sakwehi wadokala, wus tumon ring widadari mangko, kang lanang dadi widadara, kang setra taman dadine.

4. Hantyanta taman warnnane, hakeh kang sarwa skar, hangsoka sĕkarripun hangayon, kang bale tajuk amarapat, beji ring tĕngah pṛnahe.

5. Hyang ayu tumungkul mangke, hantyan tumoning sĕndang, hyang ngayu hangilo sira mangko, listwayu mangke rupanira, lukat malaningsun mangke.

6. Hyang ngayu halonabdane, manusaku sadewa, wus lukat mangke patakanningngong, sadewa tuhu hutaningngwang, sadewanakingsun mangke.

7. Duk salini kita mangke, haranta sudamala, pan kita hanglukat malaningong, kita mani sama kalukat, pada rahayuha mangke.

8. Hana manih gañjarranne, çudamala rabiha, hana ta kaki pangutusingong, maring prangalas kita mangkata, mandala lor wetan pṛnahe.

9. Ring Tambapetra haranne, sira dṛwyanakanak, roro pada hayu rupaningong, haranne ki soka padapa, hika karmmanisun mangke.

10. Hiki kaki sañjatanne, pamateni satrunta, çuddamalaglis mangkata mangko, hamit rahaden suddhamala, mëndëk sira nëmbah mangke.

11. Kalika hamuwus mangke, pun kalika linukat, kalika tanlukat malaningngong, dosanta hanëluh lakinta, hiku malanningsun gëgde.

12. Pun smar mangke haturre, sampun sira pangeran, hanglukat dosanipun angadokhakën sakweh hing wadokala, hamdekën setra mangke.

13. Hi kalika çruh tangise, hakusah aneng jogan, këšël sira mangkye jongkong, mala katon sosongothira, pun smar hanuding mangke.

14. Ki smar hamuwus mangke, kitarëp lukat kita, kalika ngong hanglukata mangko, dan lingipun mne kalika, lah bageya smar mangke.

15. Hangasiasih ujarre, duh kakanku ra smar, wong jagra tur sira bagus anom, hakeh rangda lara hulanjar, harëping sira sumeler.

16 Mesëm ki smar wruh mangke, hingayëmi kalika, lingira sira sunlukat mangko, parëkna sasaginnira, gnëp saranane sakabeh.

17. Ngong mangke panangkanane, sabwat ning kasarana, salaksa ronglaksa beya mangko, pun smar gumuyu ring citta, turrangucap lah parëke.

18. Sokan sawakul paberes, kan mwang rëgas winadah, kalawan sajëng saguci mangko, denaglis mangko holahana, hingëdokëneng pamade.

19. Pragata wus matëng mangke, sampun sumaji tëngah, pun smar hadan macota mangko, kali doh ayo tuminghal, tan wnang katoning kabeh.

20. Pun smar hamangan mangke, warëg makyahamangan, wus tëlasëkul hawakul mangko, mwang sajëng saguci tëlas, camra tankari balunge.

21. Wus hanguculu sesewet. yadyan maling ikuhnya, dentëlas kunëng kalika mangko, hidëp tuhutuhu basaja, pun smar hangapus mangke.

22. Hucapën hyang dewi mangke, sira dandan muliha, ring swargga halawasëpi mangko, honëng hika pada batara mwang widadari kabeh.

23. Hangayu ngakasa mangke, sumëka maring swargga, hyang ngayu kumdapkëdap katon, hanangis mangke pun kalika, densëlsël ko sariranne.

24. Sudamala muwus mangke, kariya ni kalika, hanging sing rungunën wëkasingngong, gawenta hatungguheng taman, tëmbe kita sunlakate.

25. Kalika pakari mangke, hingong makateng taman, lingira kalika mojar alon, lah kaki margi haneng ngawan, wastu rahayuha mangke.

26. Kawarnnaha sira mangke, hyang ngayu kakalihan, lumaris lampahira tannalon, duk tëka ring bajarran puspa, hakalihan sira reren.

27. Tanwarnnanën sira mangke, hyang ayu hakalihan hangrungu kang widadari mangko, hyang ngayu ring bajarran puspa, pada mapag dewa kabeh.

28. Humwang çwaraning parereț, gding lan tatabuhan, kang payung këtas hangrawi tinon, kang gañjaran tuhu hangraras, widadara mañjing mangke.

29. Jampana tuhu halĕpe, cinacaraheng hĕmas, umnĕng nenetranya bra katon, pinikul dening widadara, hingayaping dewa kabeh.

30. Hanitihi çwargga mangke, hangulihin kadaton, wus paripurnna sireng kadaton, mangke hyang ngayu kadi wala, kalawan hyang guru mangke.

31. Tanwarnanĕn sira mangke, sudamala kocapan, satkanireng mandala mangko, hangadĕgi tĕngahing natar, ring patĕmon sira mangke.

ZANG IV.

Hana suwyana pu putut mĕdal mangke, sama madapa sira, rahaden sudamala halon, linge lah bagya pukulun di sangkahe hanar.

2. Baya widadari hanom, rupanta lĕyĕpunapa, karyyan doning mandala, raden sudamala kon, mdal sang ngapalinggih hika.

3. Pu putut wus matuk mangke, matur hana datngan, hanĕmbah iingira mojar alon, pukulun wontĕn ta datĕngan, hanom habagus rupane.

4. Kadi satriya warnnane, singgyaran sudamala, dawĕg ta pukulun mĕdal mangko, hanapaha ri sang datĕngan, hatyanta hayu budinne.

4*a*. Lah kaki rumuhun mangke, sah saking palinggihan, tinuntun dera ki putut mangko, hapan sira tanpabuwanna, marmmaning tinuntun mangke.

4*b*. Tka ring patĕmon mangke, kang ngaran tambapetra, sanggarma sira hanapa mangko, pukulun di sinangkanira, lah bageha linggih mangke.

4*c*. Raden sudamala linge, lah sruda hanakira, ring pambagyani pukulun mangko, mwah gaweningsun yen tĕkaha, hyang ngayu hatuduh mangke.

5. Ring indraprasta ngong mangke, sinangkantanakira, pamurujuning pandawa mangko, ngantĕkaningong saking setra, hanglukat hyang dewi mangke.

6. Hyang ngyu wus lukat mangke, sumĕngkang maring çwargga, iingira huni hanglukatingong, hana hara sang tambapetra, hika lukat denta tĕmbe.

7. Mandala lor wetan mangke, prnahe tambapetra, wong tanpabuwana hanak roro, taruni pada nom hangraras, hika kalih alap mne.

8. Hangrasanireng ngatinne, bagawan tambapetra, lingira tĕmbe mun lukat mangko, bage yen mangkananakingwang, hage sunlukata mangke.

9. Lamun ngong mĕleka mangke, dene ki sudamala, sadenirangrehkna hiringong, hanakingsun soka padapa, halap karo denmne.

10. Rahanden lingira mne, sumĕkangi lukata, lah kaki lukatĕn malaningong, hingagĕmakĕn skarrura, kahardawa sira mangke.

11. Hingngidĕp batara mangke, sira batara hindra, munggwing netra kidĕp sira mangko, hanaring wong ring hanakanak, siniraman tirta mangke.

12. Kagyat hana ta panonne, bagawan tambapetra, waspada tumoning jagat mangko, handulu hika sarwwa warna, lah kaki suka manahe.

13. Wus mĕlek mangko panonne, bagawan tambapetra, tuhu siyanlukat malaningngong, hawas handuluha hing warna, hawas kabeh ring kamangke.

14. Bagawa wus tumon mangke, ring raden sudamala, muliha maring asrama mangko, satkanireng jro hudyana, kapanggyanakira mangke.

15. Hangajag halungguh mangke, bagawan tambapetra, lah kaki sudamalanakingngong, halunggu ta ring harsanira, tunajinah ring pamade.

16. Sama wus alinggih mangke, bagawan tambapetra, lingira ring hanakira mangko, tuhu ta waspada ring warna hanom habagus rupane.

16*a*. Lingira bagawan mangke, hasĕngngin hanakira, ni soka padapa hanakingong, marangkenga sira pangeran, kalih anakingsun mangke.

17. Sama bakta sdah mangke, pada wadah carana, nakingngwang hanapa kakang mangko, sang parawan tuhu hadandan, sdah ring carana mangke.

18. Lumampaha sira mangke, hangraras tiningalan, deniring dya sasampurre mangko, tkeng ayun kalih anĕmbah, ring sang mahadibya mangke.

19. Bagawan alon ujarre, lah nini hanakingwang, haturrakĕna kang sdah mangko, kalih sira pada hanĕmbah, ring sang sudamala mangke.

20. Lah ngaturri sdah mangke, raden soka padap, sĕmwerang nhĕr hanapa mangko, hulih bagya punika sĕdah, katurring sira rahaden.

21. Raden sudamala linge, sawyanagapi sdah, lah hasuruda nini sun mangko, ring panĕmbahanira tuwan, hisun hatarima mangke.

22. Tambapetra lon ujarre, wus katanggapan sdah, lah ta lungguha ninyanakingngong, ring sandingngira rakanira, kalih halungguha raden.

23. Hatur sĕmbah sira mangke, kalih halungguh sira, datĕng kang amumunduta mangko, sĕkul hulam tok lawan kilang, ki putut halarih mangke.

24. Hanĕda sweccan ta mangke, bagawan tambapetra, lawan raden sudamala mangko, mwah anakira sang parawan, sama sira nadah mangke.

25 Ki putut halarih mangke, karak brĕm lan kilang, sama ta sira hanadah alon, ri sampun sira makyanadah, pun smar mabukti mangke.

26. Tambapetra lon ujarre, sira hadandanana, papajangan mangkwe salu kulon, humahe ki soka padapa, haglis hayo hasuwe.

27. Sampun hapapajang mangke, matur sira hanĕmbah, si putut ring sang mahadibya mangko, sampun denira hamamajang, saturre pun putut mangke.

28. Sang rĕsi halon ujarre, lah kaki sudamala, hiringana harinira mangko, maraha sireng pagulingan, hapanggiha sira sore.

29. Raden sudamala linghe, hamit siranakingwang, saksana hiringhakĕn mangko, kalawan ken soka padapa, maring salu kilyan mangke.

30. Pun smar halon ujarre, mne kyaturu dawak, rahaden wus hapapanggih mangko, ingsun ta mne baya ngapa, ingsun hangitipa mne.

31. Ki putut lah sirengkene dentulusira sanak, hiringngwang hingsun hanĕda mangko, malampah knengsu parawan, ring sang mahadibya mangke.

32. Ki putut hamuwus mangke, hawĕdi sunmaturra, pun smar mangko hamuwus halon, maturra hugaha ringngira, yen bĕndu hingsun paranne.

33. Ki putut matur dan linge, hawot sarrya sang kayap, pun smar makyajaluk wong wadon, mnĕng sira sang mahadibya, kemngan sunira mangke.

34. Hana sira kadi mangke, ni satohok apĕndak, ndan lingira putut mojar alon,ni satohok sira marĕka, tinarima sira mangke.

35. Ni satohok ndan ujarre, kamayangan mangkanna, yen hingsun tinarimakĕn mangko, gagen pun putut halakiya, rowanganisun hakule.

36. Tkeng harĕp sira mangke, hanĕmbah ring sang dibya, lingira sarĕng hamuwus halon, towok wasanakokĕn kita, suwehi ki sĕmar mangke.

37. Sandika sang kayap mangke, pun tohok tanlanggana, lah putut hiringakna mangko, gawaku maring ki smar, denaglis hayo hasuwe.

38. Pun putut hangatĕr mangke, pun tohok ring ki smar, lumaku hangraras basang kombor, histri pasungira sang kayap, sampun tanpantosa rĕke.

39. Pun smar hamuwus mangke, hatarimengsun kakang, matur ring sang mahadibya mangko, haglis ni putut maturra, ring sang maharĕsi mangke.

40. Pun smar halon hujarre, nini lah mereneha, sapa ta ranini haraningngong,ni tohok ingsun kaka sĕmar, rara sunti hingsun mangke.

41. Sumurup hyang rawi mangke, gumantyan hyang sasangka, pun smar hamet dununngan mangko, katuju nggwaning palumpangan, saluduh-luduh galarre.

42. Kang likah wus tĕpu mangke, hantolipun orana, hirikang gwane pun smar mangko, saksana mangkyahangrumruma, wus sapapĕlukan mangke.

43. Hakokrocotan ta mangke, pun tohok lan ki smar, saksana tikĕl kang likah rĕko, mwang galar tikĕl tibeng longan, pun smar mangkyakĕkĕtet.

44. Kaget punang ngasu mangke, tibannipun ki smar, hakĕkĕtet nora luwar mangko, kang celeng haneng palungpangan, geger malangwa ta mangke.

45. Pun smar bĕk mĕrang mangke, sira mwang gigirikan, pun tohok pupuhan bĕk mangko, sukĕt hahor lan tahi nayam, pradene masisiragel.

46. Tanĕnti wuwusse mangke, polahipun ki smar, raden sira kawuwusĕn mangko, henak denira papalihan, sawyakurĕn sira mangke.

47. Mijil sanghyang radĕtya, tankocapan sudamala mangko, raden sakula kawarnnaha, wawa tangyanangis mangke.

48. Hamalampah tirta mangke, sigra rarawup sira, ri sampunnira rahup mangko, tumurun jog nhĕr lumampah, maring setra sinadyane.

49. Haglis lakunnira mangke, tankawarnaheng ngawan, duk tka sira ring setra mangko, kapanggih ni buta kalika, hatunggu ring taman mangke.

50. Ni kalika muwus mangke, bage ki sudamala, kamayangan sira mangsul mangko, baya siranglukatĕn sira, mantangnge mangsula mangke.

51. Raden sakula namdane, dudu sun sudamala, pandawa haran sakula ta ngong, hangulatyarinku sadewa, huni sinangkalengkene.

52. Yen sira wilasengkene, tuduhaknengringwang, sagwane mati sadewa mangko, hiringsunini tumut pjah, maring harinisun mangke.

53. Ni Kalika lon ujarre, pacukisuni sira, sunsĕguh ki sudamala mangko, baguse tunggal rupanira, muwah hanomira mangke.

54. Huni sinangkalengkene, harinta ki sadewa, batari hakon hanglukat mangko, dadi ta bisa siranglukat, hyang ngayu wuwus krodane.

55. Kadyana sumurup mangke, maring kaki sadewa, hasanggup sira hanglukat mangko, humnĕng hyang dewa raspatya, pinituturan ta mangke.

58. Ginañjar parawan mangke, kinon ta harabiya, ring mandala tambapetra mangko, humahe mandaleng prangalas, rorwayuhayu rupane.

59. Raden sakula sabdane, kulehe ki kalika, marmmane sira hanglukat mangko, hakeh sama wuwus kalukat, sira hiki kari dewek.

60. Ni kalika pangucape, katuhon ki sakula, hanĕguh agung patakaningngong, lakiningsun mati deningngwang, kapatsasur tunggal kabeh.

61. Kawĕwĕgĕg sira mangke, ring twas raden sakula, hangrungu hujar kalika mangko, hawĕkasan ta sira mojar, katuhon kalika mangke.

62. Raden sakula sabdane, kariya ni kalika, ngong mangke mareng mandala mangko, tuduhana tengsun dadalan, hanujwing mandala mangke.

63. Marga kang anĕngĕn mangke, hanuju ring prangalas, ampun ta prayatna tuhaningngong, kesah mangke raden sakula, haglis mangke lakunne.

64. Tankawarnneng marga mangke, sira raden sakula, duk tka sireng mandala mangko, hangadĕg ta tĕngahing natar, ring patĕmonira mangke.

65. Humulat ki smar mangke, ring rahaden sakula, naha lingira pamatur mangko, sĕmar wontĕn ta rakanira, tumuturreng hari mangke.

66. Pun smar hamit ta mangke, maraheng jro haçrama, matur mangke ring rahaden anom, kapanggih hapapangantenan, lan raden padapa mangke.

67. Pun smar matur dan linge, ndarakanira tka, tumuturreng pakanira mangko, dawĕg ta mdaling patĕmwan, hamapaga raka mangke.

(72). Raden sudamala linghe, lah mantukeng ngaçrama, raka pakanira datĕngin jro, lah yayi hana ngiring sira, karihinan sira mangke.

(73). Duk tka ring dalĕm mangke, sami halinggih sira, raden sakula hanĕmbah mangko, halinggih raden sudamala, ring raden sakula mangke.

70. Raden sasakula wuwuse, huni ngong saking setra, tumutur mangke ring hariningngong, yen pjah ngongruhing pangnglahan, ingsun tumut mati mangke.

71. Dadya hana tuduh mangke, nĕgyarani kalika, yen sira haneng mandala mangko, dentuduhngakĕn punang marga, tka sundatĕng marangke.

74. Raden sudamala linghe,hasĕngnging harinira, ni soka padapa hariningngong, mereneha sira hanapa, ring kakang sakula mangke.

75. Hambaktaha sdah mangke, padasunga saksana, hamarĕk sira pangeran karo, sama nĕmbah raden sakula, mwang raden sadewa mangke.

75*a*. Prapti pupundutan mangke, saking sang mahadibya, sĕkullulam brĕm kalawan tok, hanadah ramya hakalihan, mwang raden sakula mangke.

75*b*. Sampun sira nadah mangke, linge raden sadewa, lah yayi soka hidĕpĕnningngong, sunwehi raka kang sakula, ingsun padapa muwuse.

76. Raden soka pamuwuse sandika pakanira, pun soka tanlangganaha mangko, sadennira makyahangreha, masa tanmidĕpa mangke.

77. Raden sudamala linghe, sira kakang sakula, ni soka katurreng kakang mangko, raden sakula tanpangucap, hangrasaha kadi mangke.

78. Raden sudamala linghe, kule sabda mangkana, dadyanan sapangucap iringngong, wisesa suwehaneng kakang, denpada harabi mangke.

79. Raden sakula sabdane, sandikannira radyan, pun kaka lah hatarima mangko, dahing si yayi pajarringngwang, yen mati suntumut mangke.

80. Hangambila sira mangke, dera raden sakula, ni soka hangiringakĕn mangko, hanuli maring saluk wetan, raden sakula lakunne.

81. Kawarnnaha sira mangke, rahaden sudamala, kalawan raden sakula mangko, henak dennira papasihan, hana ring mandala mangke.

82. Hana gantyanana mangke, kalañjaya kocapan, mwang kalantaka kocapan mangko, muwah nagareng gajahoya, pun delĕm lan sangut mangke.

83. Sang kalañjaya wuwuse, lah yayi kalantaka, hangrungu yayi sun ṛta mangko, pandawa ki sadewa hika, nĕngguh sampun mati mangke.

84. Sang sakula hika rĕke, tumutur mangke pjah, hakalihan danañjaya mangko, hapan hing pandawa haranya, mati tunggal mati kabeh.

85. Si bima harjunna mangke, lawan si darmawangsa, mangke ta yayikaharĕpingngong, hangluruga maring pandawa, masa tankalaha mne.

86. Kalantaka muwus mangke, haron waspadakna, yen mati kalawan ora mangko, si sadewa waspadakna, haron tinoreksa mangke.

87. Kalañjaya muwus mangke, toreksanĕn saparan, wus waspadang wong tumona mangko, wrtane ra sadewa pjah, lawan si sakula mangke.

88. Balikan ta dandan mangke, sañjata karĕpingngwang, si dilĕm kita pangarah mangko, lan pun sangut kita pangarah, sakweh hingkang wadwa kabeh.

89. Haglis pun delĕmangke, kalawan pun sanguta, lingira pun sangut, mojar alon, ki dilĕm marashatiningngwang, kalaha pandawa mangke.

90. Manawa yen hurip mangke, sira raden sadewa, kalawan raden sakula mangko, manawi wontĕn olih widya, sira balik tukar mne.

91. Pun dilĕm amuwus mangke, sapakon paduka, batara ngwang hapangaraha mangko, pun sangut kaki harinira, denaglis hayo hasuwe.

92. Saksana haglis lakune, pun dilĕm pangaraha, dan lingira mangkyamuwusalon, sawadwanira ta batara, hadandan sañjata kabeh.

93. Hanglurung pandawa mangke, pada haja pepeka, densṛgĕp rowang ngluruga mangko, ndan lingira wadwa hangucap, singgih adandanna mangke.

94. Kang wadwa waneh aturre, paran ta dosanira, pandawa linurugana mangko, pandawa bcik budinira, tur henak dameng sĕmune.

95. Pun dilĕm humantuk mangke, pangarahapangsaja, yan sampun dandan sañjata mangko, sawadwanira ta batara, sama ta lumurug mangke.

96. Kalañjaya muwus mangke, lah kaki kalantaka, mangkata yayi kaharĕpingngong, ingsun ta yayi ring harĕp ta, sira ring nguntata mangke.

97. Saksana ta sira mangke, sang kalañjaya hika, kalawan sang kalantaka mangko, hingiring dening wadwanira, kang surak gumĕntus mangke.

98. Tabutabuhan swarane, beri haguru gangsa, humyang ryyangkat ning detya mangko, kadi gunturra kang nagara, gunung lwir rĕbah ta mangke.

99. Pandawa hangrungu mangke, yen kalañjaya mangkat, lan kalantaka hanglurug mangko, pandawa mangke tinangkilan, sang darmawangsa marangke.

100. Sang prabu hamuwus mangke, lah kaki danañjaya, si bima lah angapeki mangko, lingira raden bima ngucap, ngong mudaheng ngari mangke.

101. Sang darmawangsa dan linge, hajwage ta ki bima, yayi arjuna rumuhun mangko, hingiringin punggawanira, sira ring nguntata mangke.

102. Raden arjuna dan linge, hanĕda pun arjuna, tur manĕkeng ngadilaga mangko, pandawa hiki hamapaga, pun amusuh iki mne.

103. Wus amit hanĕmbah mangke, sira raden arjunna, lumampah humunggwing rata mangko, hiniring dening wadwanira, lpas lampahira mangke.

104. Raden bima mangkat mangke, wĕkasing nguri sira, lumampah hangagĕm gada mangko, duk tka mangke pabaratan, raden bima mandĕg aher.

105. Tanwarnnanĕn sira mangke, kalañjaya kocapan, saksana tuminghal sira mangko, raden arjunna tumandanga, haglis lakunta mangke.

106. Kalañjaya muwus mangke, haheh si danañjaya, sdĕng sira kalawannaningngong, hanging wadwa haja pepeka, si danañjaya ta mangke.

107. Sapa ta tanwruhha mangke, yen bĕnĕr hamamanah, kawasa rusakeng kulaning, pangarunira hayo hapepeka, denpatuking sirah mne.

108. Kawarnnaha sira mangke, rahaden danañjaya, tuminghalin kalañjaya mangko, hah iki sira kalañjaya, balanya kehing ngarĕpe.

109. Mwang nĕntekna wadwane, kang hingarĕpe hika, ngonglĕpasane ring panah mangko, saksana sira mĕntang panah, lumĕpas kang hĕru mangke.

110. Kang wadwa ta trus jajane, waneh punggĕl gulunya, hana ta tugĕl pupunne mangko, lyan ta tiba sirahnye lĕmah, waneh pĕgat madyanyakweh.

111. Wudira sumirat mangke, hangiběki paprangan, kang kala detya keh mati mangko, tuminghal sira kalañjaya, hagĕng hanudingi mangke.

112. Kalañjaya kroda mangke, hah hah ko danañjaya, kang wadwa detya hakakĕb mangko, hingong mangke ta hamalĕsa, haywana gumingsir mangke.

113. Hanglĕpase konta mangke, yaksa ran kalañjaya, tuminghal bala pandawa mangko, sira tanpakneng konta ta, lwir sinarodra ta mangke.

114. Kalañjaya gĕng krodane, hangrak hanguwuh sira, hanĕmpuh hana ring yuda mangko, nhĕr mangkyanglĕpasi konta, ring raden arjuna mangke.

115. Danañjaya muwus mangke, yen linĕpasan konta, saksana hantuk gingsir sira mangko, dadi hamalĕs mangkweng panah, lumĕpasakĕn ru mangke.

116. Tĕmpuhing sañjata mangke, dadani kalañjaya, saksana tantĕtĕsira mangko, hingudanan mangke sañjata, tantĕtĕs ta sira mangke.

117. Kalañjaya muwus mangke, hah hah si danañjaya, tumbakakna sañjateringngong, hudananaku uga panah, masa gumingsirna mangke.

118. Hah yen katututan mne, danañjaya deningngwang, masa sira hahuripa ningngong, sang ngarjunna mangke wus kna, halumuh aparĕk mangke.

119. Raden arjunna namdane, timbal ki kalañjaya, hingingsida panahane mangko, dentikĕl sarawara tumbakna ta hawake mangke.

120. Linĕpas rawara mangke, dera raden arjunna, gulu sirah irung

kuping panon, tantĕtĕs mangke kalañjaya, sang arjuna mĕlayu mangke.

121. Raden bima muwus mangke, sapa tumanĕkeng prang, mantangyan ko malayu ta mangko, sumawur rahaden arjuna, si kalañjaya ta mangke.

122. Arjunna pakari mangke, hingong ta hamapaga, hapagut prang kalañjaya mangko, kalantaka di pṛnahira, sĕdĕng makalawan mangke.

123. Kalañjaya mulat mangke, wṛkodara tumandang, lingira mangkyanucap tanalon, lah bageya sira tumandang, sĕdĕng lawanaku mangke.

124. Kaget ya haparĕk mangke, ring raden wṛkodara, saksana hamusti gada mangko, mati kita si kalañjaya, tur ginada sirah mangke.

125. Hamalĕs ta sira mangke, hanuduk dening konta, raden bima tantĕtĕs ta mangko, raden wṛkodara hangucap, mani hanuduka mangke.

126. Kaget raden bima mangke, tka ran kalañjaya, hangrak hanguwuh ta sira mangko, ki bima haywa ta hatinggal, ring palaga sira mangke.

127. Raden bima wus wruh mangke, ye kalantaka tka, ngrangkul gada raden bima mangko, hingong kalaha yudanira, sakti kalantaka mangke.

128. Raden bima mundur mangke, kapanggih sang ngarjunna, lingira rahaden bima mangko, danañjaya lah mundur kita, kasampĕhan ingong mangke.

129. Raden danañjaya linge, lah dawĕg hari bima, lah muliha tangkĕb lawang mangko, hamagĕh tĕkaheng jro pura, habawa rasa ngong mangke.

130. Kalañjaya buru mangke, ring ngundur raden bima, kalawan raden arjuna mangko, kalañjaya dan sawurrira, hah paran mundurra mangke.

(125*b*.) Kroda sira bima mangke, kalañjaya jinambak, sasana binanting sira mangko, maring watu kumalasa hika, tur bĕnjah kang watu mangke.

(125*c*.) Kalañjaya bangun mangke, hanut buri sang bima, hantinĕn tengsun ta bima mangko, nurung hingsun mati denira, haja kapicundang mangke.

(125*d*.) Hanuli ta sira mangke, rahaden wṛkodara, tuminghalin kalantaka mangko, jinamba cinelek bangunya, ginutuking gada mangke.

(125e.) Tantĕtĕs ta sira mangke, detya ran kalañjaya, saksana linĕbokakĕn mangko, nda ring batu si kalañjaya, mundur ta pandawa mangke.

135. Henakane ngong harereŋ, sida lĕswawakingngwang, mne ta yen maryyalĕsu ningngong, daktidakane ring pandawa, dakbubar kutanne mne.

136. Hnĕngakna ta mangke, tan kocapannayuddha, kocapan raden sadewa mangko, kalawan rahaden sakula, hana ring prangalas mangke.

137. Raden sudamala linge, kakang sakula kakang, bima kakang arjuna ta mangko, wus kawĕs denira hayuddha, lawan kalañjaya mangke.

137*a*. Waspada kang wṛtta mangke, yen wus atangkĕb lawang, hangĕkĕb sireng jro kuta mangko, masa huru kalaha sira, wus kapyuhan polah mangke.

137*b*. Raden sakula dan linghe, punapa rehanira, kakaji mangke haneng kadaton, lingira rahaden sadewa, lah mangkat hayo hasuwe.

137*c*. Jumorojog sira mangke, rahaden sudamala, kalawan raden sakula mangko, saksana glis lampahira, tankawarneng hawan mangke.

138. Glis tkeng kuta mangke, rahaden sudamala, kalawan raden sakula mangko, humulat kang atunggu kuta, haměnga ning lawang mangke.

139. Tka ring jro kuta mangke, hanujwing panangkilan, kapanggih sang darmawangsa mangko, sang bima lawan sang arjuna, sameng panangkilan mangke.

140. Kaget kaněmbah mangke, rahaden sudamala, kalawan raden sakula mangko, sumĕmbahing sang darmawangsa, muwah raden bima mangke.

141. Sang darmawangsa wuwuse, yen ariningsun tka, lingira rahaden bima mangko, harinku sakula sadewa, saking hĕndi hari mangke.

142. Raden arjuna dan linghe, tka sirarinira, tansipi sukane hatiningngong, saking hĕdi ta sangkaningngwang, warah jatiningsun mangke.

143. Raden sudamala linghe, manira matur kaka, ring nguni sakeng mandala mangko, ring prangalas mangke sĕnĕtan, hyang ngayu hatuduh mangke.

144. Sang kunti hangrungu mangke, raden sadewa tka, kalawan raden sakula mangko, jil batari panangkilan, glis lampahira mangke.

145. Katon hanakira mangke, rinangkul tinangisan, lingira batari kunti alon, hanak hundi sinangkaningngwang, sunsĕguh matiya mangke.

146. Haduh anakingsun mangke, jatena tengsun tuwan, marmmanta hahurip sira mangko, hibu hing nguni hangaturang, tankna ring tadah kule.

147. Tankapayasa tengsun mangke, tansangwana hiringngwang, hanangis hahunggwanku hangrĕmpong, mangke pwa hana sihi dewa, hana hurip sira mangke.

148. Haněmbahha sira mangke, rahaden sudamala, kalawan raden sakula mangko, sama nĕmbahing hibunira, hanangis ta hibu mangke.

149. Raden sudamala linghe, matur ring hibunira, marmanira hahuripa mangko, hana hyang hatuduh manira, dadi bisanglukat mangke.

150. Dadi ta kalukat mangke, hyang dewi maring setra, waluya jati hyang ngayu mangko, kang dokala pada lukat, kang setra taman dadinne.

151. Wus dadi hyang ngayu mangke, nhĕr sira ngandika, sadewa hasalin haran mangko, ya ta haran ki sudamala, hanglukat hyang dewi mangke.

152. Ya ta hasung sara mangke, nhĕr hatuduh karma, ki suddhamala mangkata mangko, hana karmanta ring mandala, rorwayuhayu rupanne.

153. Si tambapetra haranne, kang adṛwyanakanak, hingka ta lukatĕn denta mangko, halapĕn ta karo hanake, harsaningong sihku mangke.

154. Mlĕsut hyang ngayu mangke, mangkat ngwang ring mandala, manira hiku harabi roro, datĕng anakira sunweha, sanugal pada hayune.

154*a*. Hana ta kang wṛtta mangke, yan sang pandawa hika, kapĕpĕsad ring yuda ta mangko, si bima danañjaya hika, dnga takĕb lawang mangke.

155. Batari kunti nabdane, haduh kakyanakingngwang, kalingane ta harabi kapo, tansipi bapa hutangingngwang, hana sosotingsun mangke.

156. Raden sudamala linghe, haywage hingsun suka, mne ta yan sampun pjah mangko, musuh dene pun sudamala, pada suka hibu mangke.

157. Lamun tumandanga mne, kang aran kalañjaya, pun sudamala mapaga mangko, haron lawan kakang sakula, yen iya mĕdali mne.

158. Dadi hana surak mangke, pinda marĕking kuta, sang kalañjaya tumandang mangko, swaranya ngĕrakadi glap, ring jabaning kuta mangke.

159. Raden danañjaya linghe matur ring hibunira, manira hamĕdalana mangko, hanĕmbah raden sudamala, ring hibu mwang ring rakane.

160. Watra denyanĕmbah mangke, rahaden sudamala, kalawan raden sakula mangko, tumandang mangkyanambut dadap, lawan tuwĕk ginainĕle.

161. Sang darmawangsa dan linghe, hariningsun pangeran, sampun tanyatna kakyariningong, lamun tankawasa denira, hundurrana tengsun mne.

162. Raden bima pangucape, hayo sira pepeka, musuh ta sadewa timbal mangko, raden arjuna mangkyangucap, haywana pepeka mangke.

103. Mdal ring lawangan mangke, rahaden sudamala, kalawan raden sakula mangko, hingiring deni wadwanira, gumĕntus kang surak mangke.

164. Saksana tuminghal mangke, detya ran kalañjaya, ring sira raden sakula mangko, kalawan raden sudamala, garjita sabdalon mangke.

165. Delĕm sapa teku mangke, kang tumanĕkeng lagan, dan linghe ki dilĕmojar alon, hingeku sakula sadewa, mantage pada rupanne.

166. Pun sangut hamuwus mangke, sira ngarani pjah, sadewa lawan sakula mangko, hika ta mangke sapa bhaya, dudu ta sadewa mangke.

167. Hangrungu ta sira mangke, ki dilĕm wṛtta hika, hanĕngwa wus holih widi rĕko, raden sadewantuk lugraha, saking padanira rĕke.

168. Hajana pepeka mangke, ki dilĕm gustinira, hala ning tanpadoweksa mangko, dadi mangkyanunganing kawak, henak hapahit wĕkase.

169. Kalañjaya ngucap mangke, hah hah singko sadewa, sakula masa ngko hurip deningong, ko rika pan rare habajang, tan wanyaku ringko mangke.

170. Raden sudamala linghe, lah tĕkakna huga, sañjata si kalañjaya mangko, lah angapa ta hingong pjah, denmu kalañjaya mangke.

171. Pinarĕkan sira mangke, dera raden sadewa, kalawan raden sakula mangko, kinon ta rahaden sadewa, tinangkising konta mangke.

172. Sinrg pinarĕkan mangke, detya ran kalañjaya, denira raden sadewa mangko, sinuduk trus ta lambungira, mundur rudirane mangke.

173. Kaget hanguwuh ta mangke, detya ran kalañjaya, ri saksana tiba sira mangko, wus mati detya kalanjaya, wadwane malayu kabeh.

174. Pun sangut malayu mangke, malayu tibatiba, tangitangi tur tiba mangko, pun dilĕm ring huri lumampah, sada haglis lakunne.

175. Humulata sira mangke, detya ran kalantaka, yan wadwanira malayu mangko, kalantaka mangke hangucap, sapa hika kalingane.

176. Tkane pun dilĕm mangke, ri sira kalantaka, dan linghe pun dilĕm maturralon, raka pakanira wus pjah, sadewa matyani mangke.

177. Kalantaka pangucape, huni kalantaka wrtta hanĕngguh sadewa pjah mangko, sadewa sira kagetka, hamatyani ring hawake.

178. Yen hingong kĕdĕnga mangke, tanpanti toweksaha, mundur ta tkanana pati mangko, hanging si yen hingongrasana, hingong tumandanga mangke.

179. Kalantaka kroda mangke, haja mundur sadewa, haku makalawananmu mangko, hangrak hanguwuh sabdanira, sarwyangagĕm konta mangke.

181. Linĕpasan konta mangke, rahaden sudamala, denira sang kalantaka mangko, sadewa mati ngko deningngwang, linĕpasan konta mangke.

182. Pinindowangkonta mangke, dinuk sira ring konta, sadewa tan gingsir sira mangko, kaget kna raden sakula, sami tantĕtĕs ta mangke.

183. Pinangan sira ta mangke, dera raden sakula, sinuduk dadanira trus mangko, pinidowang dera sadewa, hanguwuh tur tiba mangke.

184. Mati kalantaka mangke, sawadwane wus tĕlas, ama wus kapalayu mangko, kari wadwane kalantaka, pun kalañjayaku mangke.

185. Raden sudamala mangke, mayĕnging hadilaga, kalawan raden sakula mangko,hanadĕg sira hararasan, lah ta mantukakang mangke.

186. Hnĕngakna sang kabeh, dadyana widadara, kalih rupanira pĕkik anom, datĕng mangko raden sadewa, padaruparuruh mangke.

187. Sinwagatan sira mangke, dera raden sadewa, kalawan raden sakula mangko, pukulun di sinangkanira, lah ta bageya marangke.

187*a*. Jatennana tengsun mangke, kayun wingkanne sira, kalawan saparanira mangko, yan dewa kalawan manusa, mwang yan widadara mangke.

187*b*. Harisabdanira mangke, dudu hingsun manusa, mwang dewaji widadara mangko, hadinne kalañjaya ngucap, mwang kalantaka ta mangke.

188. Doningsun kaki marangke, sunwaraheng sira, tansipi hagung hutanganingong, tumuli ta lukatiringngwang, mulih widadara mangke.

189. Sunajatyawarah mangke, ring kaki sudamala, ya hingsun sang citranggada mangko, punika ta sang citrasena, samalukat denta mangke.

190. Hing kuna kaki bakale, kneng sapata hingngwang, denira padanira hyang mangko, dumadi maring setra hika, hatmah hyang guru mangke.

191. Wus gĕnĕpanamayane, sunangĕmasin papa, hadadi raksasa hawakingngong, tumuli sira mangkyanglukat, hagung hutangingsun mangke.

192. Hingsun wus ta lukat mangke, denira sudamala, sira ta samalukata mangko, hanutugkna tuhuhira, muwa sang pandawa kabeh.

193. Dirgayusarira mangke, rahayu hurip warsa, paripurnna tuhuhana mangko,sakweh hika kaki pandawa, pada rahayuwwa mangke.

194. Sira sang anurat mangke, kihurip warasana, nirroga hatuhuh buyut mangko, kalawan sira sang amaca, paripurnna sira kabeh.

195. Warnnanĕn hangrungu mangke sira wuwus kalukat, sama ta hilang wignanya wong, sakwehing hangringgĕ kalukat, yan tĕlas karĕngĕ kabeh.

196. Saksana wus kesah mangke, sira sang widadara, wus mantuk mareng kaswargga mangko, kariya raden sudamala, mantuk ring nagara mangke.

B. VARIANTEN.

N.B. De cijfers voor de varianten duiden de strophen, de letters *a*, *b*, *c*, *d* en *e* de pada's en de hoofdletters de verschillende Mss. aan.

AANHEF. A. E. F. Niets. D. Um awignam astu nama siděm.
ZANG I.

1. *a*. A. Sangtabya Çiwaya. B. Tabya nama. C. Tabyanā Çiwaya. D. Sangtabe yang. E. Sangtabyama Çiwa. — *b*. D. kabĕnta. — *c*. B. Luputang. D. E. luput kang. — *d*. A. F. tuhu. B. hatuwuh ungkal. C. dirgayusyagu punang wungkal. E. tuḍuh pungkal. L. hagungkal. — *e*. A. B. D. E. Dening.

2. *a*. B. kawuwus. — *b*. A. Sira hyang tunggal kocap. D. Yen sira sanghyang. C. F. Sira sanghyang ning tunggal. E. sira īyang. *d*. A. B. C. D. E. F. K. asihpraṇa. — *e*. A. B. hanārireng guru. C. F. H. Hana ring hyang guru. D. kariyang ring guru. E. Hanaring reng guru.

3. *a*. C. gajati. D. sajawi. T. sangjati. F. lajatti. L. lajaṭi. — *b*. B. gurwawawarah. D. awarah. — *c*. A. Salunganira. — *d*. A. Hyang tunggal polahe. B. Hyang tunggal tunggal molah sira. C. F. D. Hyang tunggal polahira. E. Hyang tunggal mangke polahira. — *e*. A. Clor lawan. B. C. F. clor ing. D. lor palakune. E. Sri Huma clor ring polah lakine.

4. *b*. F. kinĕnangan. — *c*. A. Sri Yuma sira aclor mangko. B. F. ablor abolong. C. aclor abolong. D. habolong panon. E. sira habolong bolong. — *d*. C. F. hamasihakĕn. E. hamalingakĕn.

5. *a*. E. Guru wiçesa ta mangke. — *b*. D. Sih huma mawak ing rat. E. humapak ing rāt. — *c*. D. tan haneng. E. Wruh sira hanane. F. L. punang ngong. — *e*. A. Sira hakānora katinghal. B. F. Sira manora. D. E. Sira nanora. — *e*. A. Sira tan hanaha mangke. B. Sirana tanana. D. Sihira tan hana. E. ndabanana.

6. A. B. C. E. F. Kahucapa. D. Kocapan ta. — *c*. D. Wuwus awarah. — *d*. B. Sampalinira. D. Papalinira hyang. F. Sapasinira.. — *e*. F. sngin.

7. *a*. A. B. Ya nimittanira. C. F. Yan amitānira. D. Hyang nini sihira. L. Hanāmitanira. — *b*. A. B. patninira. D. patning nira. E. pantanira. — *c*. A. C. Ni palibhaya. B. Sampalibhaya. D. Palibhaya hyang. E. Sapalakaya. F. Sapalibhaya. — *d*. A. Anglalawaning ing. B. C. Halalawananing. D. Hanglalawanana ring. E. Alagawana. F. Halālawaking. — *e*. A. Tibrahma. B. Hĕnti bramatyeng. D. Bramantyan yang.

8. *a.* D. huwuse. — *c.* A. B. C. F. kalinganira. — *d.* A. dhinyus ing sapā. B. dinyut ing sapā. C. F. dadi sitĕmah. D. Hinudingan dinyussing tmah. E. dinyus i tmah. — *e.* D. Moga tadi.

9. *b.* C. F. tlĕs ḍawa. D. Sarudus ṭalĕs ḍawak. — *c.* A. Pamandi çwara hyang. — *d.* D. dadi hyang.

10. *a.* C. F. Lwir apuh lan kunir mangke, D. Rawuh kang tumrap ing mangke. — *b.* A. tan asuwyanaracap. B. tan asuwya hanaracap. C. F. Tan asuwyanaracap. D. Lakuning tan asuwyā. E. Lakunira suwyanaracap. — *c.* A. kesane mangko, C. F. Hanang hagimbal kesane mangko. D. Naraka pataka gĕmbal mangko. E. Hanĕng agimbal mangko. — *d.* A. E. Kesarjanya. C. F. Ahukĕlukĕlan apañjang. — *e.* A. B. D. Hagĕng luhur pañjĕnĕnge. C. F. E. Agĕng aruhur jnĕnge.

11. *a.* A. C. F. Lwir sūryya kĕmbar netrane. B. Kadi sūryya kĕmbar mangke. — *b.* A. E. mangang. B. D. guhwa. C. F. mangap. — *c.* A. Dangastranirā halungid mangko. B. Tutuk āsalit asiyung mangko. C. E. F. asiyung. D. Hasalit ta siyung danta mangko. — *d.* A. sumur banḍung ikā. — *e.* B. Tuminghal ing. E. Tuminghali.

12. *a.* B. bĕlĕntong. D. Pati galĕjog. — *b.* A. Angrak. C. F. Angrik. D. hangamahamah. — *c.* D. lukat malaning ngwong. — *d.* D. Lingsyaning. F. macanna.

13. *a.* A. Hapanamaya ngong. B. An panamaya. E. Hanapanamayan. — *b.* A. Ikā dwi. — B. Kaṣādwi. — C. D. F. Kang ṣadwi. — E. Kang ngadwi. *d.* E. Yana tĕmtyāçrayanira. — *e.* C. pamaragile. F. muragile.

14. *b.* E. Hangin. — *c.* A. Kawruhakĕn kantune. B. Kawruhakna kawitane. C. kawĕtuha. D. kawĕtuhan. E. kawĕtuhane. F. Kang wruhakĕn kawĕtuha den mangko. — *d.* D. hanglukat sira. E. lukateng. — *e.* E. rumañjinging.

15. *a.* A. Ring muwah apasangtabe. E. Muwah ta ya pasangtabe. — *c.* A. B. Ngwang amañcangah tumuttha. C. F. Hingwang hatanḍanga tumut. D. Wong hambañcangah tumuta. E. Ngwang amacangah. — *d.* D. Kawihanira. — *e.* A. B. ayuga. C. D. F. mayogha. E. mayuggha.

16. *a.* A. D. Aglis .... wijile. B. C. F. mijil mangke. E. Aglis bapagan wijile. — *b.* A. Wiwekā puranḍan. B. Parasara. C. Sura. D. Purasara. E. Purasarba. F. Surasara. — *c.* A. Sira hayuga mijila. B. Nḍān sirā ayugā. C. F. Ndan sira ya ta humijil. E. Ndan sira yugghya mijile. — *d.* A. manobhā walĕka. B. mano malĕs. C. F. Sang bagawan mangko malĕsa. D. makon hamalĕsa. — *e.* A. E. ḍaṇayuga. B. ḍānāyugghā. C. F. Sira prnah yuga. D. hayoga.

17. *a.* B. mijile. — *b.* A. Anak. B. Panah sang. — *c.* A. B. C. ṣauḍaranirā. D. Sanak sang utari (l. bhaṭāri) kunti mangko. E. saudaran sira. F. sawudaranirā. — *d.* A. D. Sang Dṛṣṭārāstrā sanakira. B. sanak noman. C. Dṛṣṭaraçwa sak ika. E. dṛṣṭaraja sanakira. F. dṛṣṭaraçwa sanak ika. L. dṛṣṭārāṣtrā sanak ika. — *e.* A. B. Hanaking. D.Panaking. F. Manaki.

18. *a.* D. Panaking. — *b.* A. sang paṇḍawa. F. Umijili — *c.* B. misana. — *d.* A. lan sang Korawendra. C. F. lawan sang Korawa. — *d.* D. kanan kiri.

19. *a.* A. ta jalu. B. Kalima jalu. C. jalu paṇḍawa. D. Lalima kajalu. — *b.* A. B. Margeng ngaran. C. F. Masengngaran. D. Mangke haran. E. Kang ngaran sang p. — *c.* A. B. C. D. E. F. Ndan. — *d.* A. Sumĕṇḍi sira rāden Bima. B. Panūwa. C. F. Wuwa. D. Sumĕṇḍi r. b. hika.

20. *b.* A. B. C. E. F. Wurujuning. — *c.* A. F. panglukātān ta mangko. B. Hanama panglukatan. D. Hagawaha panglukatan. — *d.* A. Mangka nguniwehing bhaṭāra. B. Samaweweyaning. C. F. Samawehanira bhaṭara. — e. A. Marmani kawaça mangke. B. Marngkommane . . . . hiyaheng. C. F. Marmmane. F. Marmmani.

21. *a.* B. C. F. kapara D. Kalumbrah kang paran. — *b.* A. Tkeng has(t)inarajya. — *c.* D.Lingira hyang jagatnata makon. — *d.* A. anglukata. B. lumukati. C. F. anglukati. — *e.* A. B. Ranini tan ana waneh. C. Ranini akenanaweh. D. Nini ya tan ana waneh. E. adana waneh F. hakenana waneh.

22. *a.* A. D. E. Çulabda. C. Sunasabḍa. F. Susabda. — *b.* B. kawiwekanya. C. F. kawiweka prang. E. wiweka ning. — *c.* A. madani ring rat. B. madani sira. C. F. Dwapadanana winiyat mangko. E. Tan anadhana ring. — *d.* A. lĕtĕhing çarira. *b.* Hnĕngaknā tan kocapan. C. Tan lĕtĕhana winawa. D. Tanana talĕtĕhanira. F. Tanana lĕtĕhana winawa. — *e.* A. B. C. F. Ranini wuwusĕn mangke. D. Winaca. E. Winacara.

23. *a.* A. Aglis mangke ta lakune. B. C. D. E. F. Aglis. — *b.* A. Prapti gaṇḍa. — C. F. Tkeng gaṇḍa. — *c.* A. Angaroyani kalika mangko. B. C. E. F. Kalikā hangaroyani mangko. D. Kalikā hangudoyanin mangko. — *d.* A. C. D. F. Upacara. B. Sopacara. E. Upacara mwang badahira. — *e.* B. Sabkĕlane. D. Sabĕbĕlane.

24. *a.* A. Kwehing wadokalā mangke. B. C. F. Wadokalā hika kabeh. D. Sira wadokalā sakweh. E. Wadokala. — *b.* A. Sawadwaning kalikā. B. C. F. Wadwane ni kalikā. D. Sawadwa sang kalika. — *c.* A. B. C. Jwanglwistri. D. Lwir setra ngaroyanin mangko. E. Jalwistrya angaroyani. F. Jalwistri hangaroyani. — *d.* B. Ndan Raninyamangke glis mangkat. C. Nḍan sira nini nyaglis mangkat. D. Sira sang ranini glis tumrap. — *e.* A. C. Tan kocaping. D. ring. F. angawan mangke.

25. *a.* A. D. Wus tĕka ring. B. Wuseng tkeng. C. F. Wus ing tkeng. E. Wus tkeng kang. — *b.* A. Humañjingi kadatwan. — *c.* A. Amnangi hupacara kahot. B. Amnangi upacara katon. C. upacara kaho. D. Habcikmg upacara kahot. E. kawot. F. kato. — *d.* A. B. D. E. Nda tan. C. F. Wanda tan ilang takokna. L. Paṇḍa. — *e.* D. Gnĕp babaline kabeh.

26. *a.* A. Ndan muwah kocapa mangke. B. C. maneh. D. E. kocap mangke. F. Muwahna kocap. — *c.* A. B. D. E. Anama sang Citrasena anom. C. F. Anama Citraseṇa anom. — *d.* A. C. ikang ātuwa. — *e.* B. Kna.

27. *a*. F. tingale. — *b*. D. E. lumiyat. F. Ḍaḍara. — *c*. A. Ring sḍĕnging hyang kalihan. C. F. Nistri sdĕng hakalihan. — *d*. A. Hangantihing. — *e*. A. hadyusa. B. C. E. F. padusan.

28. *a*. A. keringan mangke. D. pakerang mangke. — *b*. Hyang Guru runtik. B. Brahmatyan. C. F. Bramantyan. D. Brahmantyan. — *c*. A. Anibaning upadrawa mangko. B. Bhaṭara ngupadrawaning mangko. C. F. Ingupadrawa yang Guru. D. upadarwwa. — *d*. A. Wastu singko. D. andadi yakṣa. — *e*. C. F. Molah dahat ing alĕnge. E. Polengmu dahat kalĕnge.

29. *a*. A. Kasiḍyan. B. Bhaṭāra kasiden. C. D. E. F. kasiden. — *b*. A. Sipaṭṭira. D. Tmahnira. — *c*. B. C. D. F. Mara ring. — *d*. A. Atmah glis dadi rakṣasa. B. Aglis dadiya sira yakṣa. C. F. Aglis kwatmah daḍḍi yakṣa. D. Haglis ki hatmah rakṣaṣā. E. Haglis atmah raksasa. — *e*. B. Kĕmbar agĕng ruhur jnĕnge. C. Pantarāgĕng rūhūr jĕngnge. F. Pantarāgĕng rūhūr jnĕnge E. Tan pantara hi luhure.

30. *c*. A. Kaget tuminggaling rāgha mangko. — *d*. A. Denadadi. C. Ḍūmandi. F. Ḍumadi rarakṣasa. — *e*. E. anguhung çwarane.

31. *a*. A. Lwir ktug liṇḍu çwarane. D. Ktug liṇḍu kang çwarane — *c*. A. Lwir Çiwa-Rodra hamangsa mangko. B. Hangangahangah amĕdeniringong. C. F. Hangangahhangah amĕdening wong. D. Hangangahhangah mdekning wong. E. Anghangang. — *d*. A. Netrane kadi. B. C. F. Netrane lwir hyang rawi kĕmbar. D. Netranira hyang rawi kĕmbar. E. Netra lwir sang hyang rawi kĕmbar. — *e*. B. Tutuk kadi. D. guwa mngā.

32. *a*. A. Hasalit ṭa siyung mangke. C. F. Hasalit ḍangastra waneh. D. Hasalit siyung danta. — *b*. A. Dangstrālungid matastra. B. D. hastrā. C. Lungiḍḍasawah tiksṇa. E. Lungidi haṣawang astra. F. Lungiḍḍasawa tiksṇa. L. Lungiḍḍasawang tiksṇa. — *c*. A. Harawis netranirā molorok. B. E. lumorok. C. Hana putra jalu ikā roro. D. sumorok. F. Tan aputra jalu hikā roro. — *d*. A. Hamdenikang. B. tang wong. C. D. E. F. tuminghal. — *e*. A. B. D. E. wuwuh. C. F. L. tuduh.

33. *a*. A. Aglis kinon ta mangke. C. F. Aglis kon atĕra mne. D. kinon atĕr mangke. E. akon atĕr mangke. — *b*. A. B. Humaraheng. F. Tūr mara ring. — *c*. A Sinṛna haneng setra ta mangko. — *d*. A. Sinrahak ning sang. C. F. yayi sang çrī. D. yayi aring huma. — *e*. A. harane mangke. B. C. E. F. makāranāne. D. makaharane.

34. *a*. A. lumampaha mangke. D. Çigra lunga glis lamapahe. — *c*. A. Satkaneng gaṇḍamayu mangko. B. çetrañjugjug. C. F. Maring setra hañjugjug. D. jumujug alon. E. Datĕngeng. — *d*. A. Jumujug nda tanpalarapan. B. Tanpalarapan sira praptā. C. F. Tanpalārāpan sampun prapta. E. Tanpalarapan. — *e*. A. Ranini kapanggih mangke.

35. *a*. B. Sambramā hānapa mangke. D. Sinambrama mangke. — *c*. A. Marmmanta mengkene anakingong. B. Anakingwang paran marggantengkono. C. F. Anakingwang paran marggane mangko. D. paranama

rĕko. E. marmmane rĕko. — *d*. A. Hapisah haneng widadaran. B. Sira sah ring kawidadāran. C. F. Nora pisan sang widadara. D. Hapasah saking widyaḍara. E. Hapisah kikang widadarā.

36. *a*. D. Hatur ri. — *c*. A. Hanĕmbah sira ngastuti karo. B. mĕnḍĕk sira karoron. C. F. Sumambah mĕnḍĕk ta sira karo. D. E. Hanĕmbah mĕnḍĕk sira karoron. — *d*. A. B. C. F. ning awak. — *e*. A. Kne. C. F. Kna. D. upadarwa.

37. *a*. D. I. kelingane. — *b*. B. Paḍā kalāwan. D. Pakan pita. — *c*. A. B. C. D. E. F. Hangĕmasi. — *d*. A. ruwat. B. Malar sira paḍa ruwat ta. C. E. F. rūmuwattana. D. mangke hangruwat. — *e*. A. Sapa kang. B. Sira kakang hanglukat. C. E. F. Si kakang hanglukat. D. Sapa ta hanglukat.

38. *a*. A. B. C. D. E. F. parĕnga. A. D. sirā mangke. — *c*. A. Sira kakang gurwanglukat. B. C. F. Nira kang jurwanglukatta mangko. D. Sira kakang guru nglukat. E. Nira kakang guru nglukat. — *d*. A. Yen sāmpunni dwidaṣa warça. B. pasangkāla. C. sinangkāla D. Gnĕp sasangkalane hika. E. saçangkala. F. gnĕpa sinangkāla. — *e*. A. Ikā linuhat ngong mne. B. E. F. warṣe. C. warṣa. D. Punang ontbreekt.

39. *a*. A. Lotaten lotateng lote. B. Lotate lotate lote. C. Lottaheletanghelote. D. Lothate mangke halote. E. Lothanghelotangelote. F. Letatelettanghelote. L. Lottatelettanghelote. — *b*. A. Pilih paḍa lukatṭa. B. D. E. F. Pilih paḍa lukata. C. Pilih paḍḍa lu. — *c*. A. B. C. D. E. F. Ndan sira rakṣasa kĕmbar mangko. — *d*. A. Hamit aněmbah mangke lunghā. B. E. Hamita mangke lunghātkā. C. F. Amrih ta mangko lunghātkā. D. Aminta mangke lunghātkā. — *e*. A. Ranini sukeng anaka. B. C. E. F. Sukā ranini nganake. D. Sukā ranini ranake.

40. *a*. A. B. C. D. E. F. Kesah Kalantaka mangke. — *b*. A. B. C. D. E. F. Kalāwan Kalañjaya. — *c*. A. Jumugjugeng sang Korawa jumog. B. Humareng heng Korawa tangrob. C. E. F. Humara mareng Korawa hangrob. D. Humara maring Korawa mangko. — *d*. A. Kapanggih ta sang Ḍūryodana. B. Katūr tkeng s. Ḍūr. C. F. Matūrra ri s. Ḍūr. D. Matur tken s. Ḍūr. E. Matur tkeng sang Nḍur. — *e*. A. Hĕnti sukanira rĕke. B. C. D. E. F. Tanhĕnti sukane mangke.

41. *a*. A. C. F. humarĕk ta. D. ta hamarĕk. — *b*. B. C. F. Sang prabhū. — *c*. A. makasukane mangko. B. mangke tihati mangko. C. F. Katiyati rakṣasa piturun mangko. D. Tan lyan makahatihati mangko. E. makatiya ningngong. — *d*. B. E. piturun. C. F. Saki kendran hikā prawira. D. turun saking. L. Sing kendran hitrā prawira. — *e*. A. Wiralaṇḍeng prang ta. B. Pragiwang wani prang C. Waçesa ya pranga. D. Hatiru labdeng. E. labḍe. F. Waçesa haprangā mangke.

42. *a*. B. labwang yudwākweh. C. sabyang yuda kweh. E. yuḍdha jayeng. F. sabyeng yuda kweh. — *b*. A. C. D. F. Kaparāwasa. B. Gĕmpang kaparawasa. E. Gĕmpang parāwajanā. — *c*. A. B. Ndi hana duratmaka. C. F. L. Hĕndi hana duzatmaka. D. Hḍĕ hana duratmaka. E. Kadu-

ratmaka amorodmorod. — *d.* A. Kang wanyamagut. D. Wadwan pamagati prangira. E. Wan pamaguting paprangira. — *e.* A. Sirṇna parawaça mangke. B. Ni pangupapakĕn kabeh. C. F. L. Ning parawaçakĕn kabeh. D. Ning haparawangça kabeh. E. Ning prawiranira mangke.

43. *a.* A. kang lawan mangke. B. ta lawan kabeh. C. Sapuh sirṇna ta sawan sakwehe. D. E. kalawan akweh. F. ta sawan sakwehe. — *b.* B. Tan hana. C. Waning tumanggālang. F. Wening. — *c.* B. humaḍāna. D. hamandanana. — *d.* A. Pan sira kangĕnaratmah. B. Denira sinung anugrahā. C. F. wus akna tmah. D. Dera kaki dinyusing tmah. E. tmah. — *e.* A. çusakṭi. B. Ranini sumakti. E. sakti.

44. *a.* A. C. F. Hnĕngkna. B. Hĕnĕngakna. E. Hnĕnganā. — *c.* A. D. Hana wĕlĕṭiking wṛtta mangko. B. Hana ta matramatra samwadoh. C. F. Hana ta matramatra sang mwang doh. E. Angamatramatra sama adoh. — *d.* A. Satruwanira sang paṇḍawa. B. çobha ta. C. Aminḍa tan çobaringwang. — *e.* A. Mahabhara sakṭi rĕke. B. Kayakayāna wadine. C. Kayakaya hana wangnine. D. Habara kasaktiyane. E. Kayakayanā wanine. F. Kayakaya tana wanine. L. Kayakaya hana wanine.

44a. Deze strophe komt alleen voor in A en D en luidt:

A.: Kagog kagorāwa mangke, piṇḍapiṇḍa tan çobhā, dene ta angṛngĕ wṛtta mangko, dene satru saktine dahat, kayakaya kawĕs mangke.

D.: Korawa kagora mangke, hapindaning tan soba, dene ta hangṛngĕ wṛta mangko, dene satru sumakti dahat, kaya norana wanine.

45. *a.* D. Kapracaya. — *c.* A. Haywatarā madya ratri mangko. B. tngahing ratryawangçon. C. Sawyaṭṭarātryawaswa mangko. D. Ywatara tngahing latri mangko. E. madhya ratrya awangson. F. Sawyaṭṭarātryawasa mangko. — *d.* A. Hangalup lan çwaraning dangdang. C. F. Çwāraning ḍangḍang hangawangnga. D. Hangalupa swara nikang dangdang. — *e.* A. Hangawang angṛs nalane. B. Hangṛs nalāngṛngĕ mangke. C. F. Ngṛs angṛngö rĕsninga mangke. D. Hangṛs manah ngṛngĕ mangke. E. Ngṛs angĕngṛngĕha mangke.

46. *a.* D. wadwan. — c. A. Lungha doh sabān mangko. B. Hayo lunghā sabaparan. C. F. sabapara adoh. D. Haywa hadoh lurasanak mangko. — *d.* A. Mwah si çri kunti ta sangsaya. B. smu sangsaya. C. F. sangsayaningwang. D. sang çri. E. Mwah çri kunti sansaya hika. — *e.* A. E. hawlasing anake mangke. D. Hawlasireng nganake.

47. A. en D. hebben voor 47|48 maar 1 strophe en wel:

A.: Hagirang ḍūrjana mangke. hage hantuk āñjarah, yogya kāsṛpan sajana mangko, yan sang korawa katurunan, rakṣasa kĕmbar çaktyaheng.

D.: Girang kang durjana mangke, lagyantuk rajayogya, kasṛpan sujananira mangko, korawa mangke katurunan, rakṣasa kembar çaktyaheng.

De andere Mss. hebben de volgende varianten:

a. B. Mwah jĕjĕping. C. F. Mwang jĕjĕping pracorane. E. jĕjĕping prasore. — *b.* B. Hambaṇḍung karṇna hika. — *c.* B. lidah meting wong ring jro. C. Yasa hamagut lidah petingong. E. lida hujar ri hangro. F. Hasaha magut lidah petingong. — *d.* B. rusaknā. C. F. Hajro ḍurjaṇa amrih rūsak. E. Durjanāmrih rusakakna. — *e.* B. E. Hangrĕbut. C. F. Nagara rĕbut pakolihane.

48. *a.* B. Lumeh nagara mwang sakweh. C. E. F. Lumbrah nagara mwang sakweh. — *b.* B. C. E. F. Hingkang bāla paṇḍawa. — *c.* C. Haçra kagyat. E. Hasmu. F. Haçrang. — *d.* F. pinurunan. — *e.* B. çaktyaheng. C. saṭṭyaheng.

49. *b.* A. Yen ngucapeng dryya. B. C. pangucapeng bhaḷā. D. hahangucapeng. E. Yan ngucapeng wṛdaya. F. ta ngucape nalā. L. pangucapeng nala. — *c.* B. F. Paran rehane. C. Paran retane. D. Paran makasi. — *d.* D. hingong. — *e.* A. D. E. Tḍa kapatihane. B. tĕḍa kna patine. C. tĕḍa mne patine. F. Pun tĕḍa mne patine.

50. A. heeft hier een geheel andere strophe nl.:

A.: Kalañjaya hikā mangke, kalawang kalantaka, apan atmajānanira mangko, denira raninyeng kayangan, malar sira suka mne.

De andere Mss. geven de volgende varianten:

a. B. Kalantaka jaya mangke. D. Kalantaka kalañjayeng. E. Kalantaka kalañjaye. — *b.* D. hatmajaningngwang. F. Mahapan. — *c.* B. E. F. bhaṭāri. C. dasari. — *d.* E. tika. — *e.* B. lungha mangke. C. F. sirasuna mangke. E. sira çuka mangke.

51. *b.* A. Hanruh. B. E. Tanwruh. C. Tanruh ta hananingwang. D. Tanwruh ring hutangingwang. F. Tanwruh ta hananingwang. — *c.* A. B. C. E. Ndan tanana. D. Duk tanana. — *d.* B. Lunghā sira maring. C. F. Haning raja maring. — — *e.* B. Sun tĕḍa kapatihane. D. Hiku sang ranini mangke.

52. *a.* B. wuwusĕn. — *b.* A. B. D. E. Siranĕsél. C. Sinĕlsĕl parira. L. parira. — *c.* B. C. ta hana. D. Haglis mangke hana. E. Halawas kang setra. F. ta haneng. — *d.* A. C. F. wruha ring waçaṇa. B. wruhing awasaṇā. D. wruha ring sangkanya. E. wruha ring wacaṇā. — *e.* A. Hanglukat ngong. B. Hanglukat sira mangke. C. D. F. Hana hanglukata mangke. E. Ana ta lukatta mangke.

53. Strophe 53|54 ontbreken in B. De andere Mss. hebben als varianten:

a. D. kang sangkalane. E. Wuç gĕnĕp samayengkene. — *b.* A. C. Hika dwiḍaça warṣa. D. Sadwidaça. E. Kang andwidaça. F. Kika dwiḍaça — *c.* A. handĕ mala. C. kandeyān. E. Kalukat kang ḍaṣa mala — *d.* D. Ring kuna kakang gurwakna — *e.* A. hanglukata. C. Hanenggya hanglukata mangke. F. Hanĕnggya hanglukatana mangke.

54. *b.* C. F. Ran. D. Ki. E. Sadewa tan datĕngngĕnga. — *c.* A. Marangke maring. — *d.* A. E. ngong wruha ring waçaṇa. C. ngong

wruhing hawaçana. D. ngong wruh ring pangwasanna. F. Hangong wruhing wasaṇa. L. ngong wruh hing hawaçaṇa. — *e*. C. F. Hanglukatiringong mangke.

55. *a*. C. E. F. Hana kawarnaha. — *d*. A. tanpatya hanapa. B. tanpahyas anāpa. C. F. tanpayyas anapa. D. tanpayas hanapa. E. tanṣah anapaha. — *e*. A. D. Manuṣangku bagya mangke. C. marangkene.

56. *a*. A. C. sahure. D. ndan linge. F. hature. — *b*. C. F. sarwwi haněmbah. — *c*. A. B. C. D. E. F. Manirā pun kuntyāmarĕk mangko. — *e*. A. Sama. E. Manuṣa sapa.

57. *a*. A. nĕḍa suka. B. ndan lingira. C. F. dadika. D. matur hika. E. aṇḍaha. — *c*. C. F. ta mangko. E. Hyang ayu manira mangko. — *d*. B. çatrunira. D. Wentĕn ta satru ring paṇḍawa. F. Wantĕn.

58. *b*. C. F. Satrune sang paṇḍawa. E. Sira ṭa sang paṇḍawa. — *c*. A. D. warahĕn ingong. B. warahĕn ta ngong. C. F. warahitangong. E warahĕn iringong. — *d*. C. F. Satrune sang paṇḍawa hikā. — *e*. C. F. Kang mawa çapa arane. E. ta sapa harane.

59. *c*. B. Lan harinipun — *d*. C. F. tinda. D. hatḍa. E. Pun kunti sira aṇḍaha — *e*. A. B. C. D. E. F. Kapatiyanipun mangke.

60. *b*. A. kang sira. B. Punika dera ṭḍa. C. F. I. kang dera ṭḍa. — *c*. D. Ranini hiku tanpaweh. E. hingong. — *d*. B. Sang. — *e*. B. C. F. ta ngong mangke. D. tan holiha.

61. *c*. A. D. Kantuna patik bhaṭara. B. Kantuna apatigāha. C. Kantuna apatigaya. E. Kantuna patigata. F. Kantuna capatighaya. — *d*. B. kuntyasampun.

62. *a*. C. F. yāmuwus. — *b*. A. C. E. F. kita. B. pawangsul kita. D. ya mangsul kiha. — *c*. A. balika. B. pangucap. C. ngucap malaningong. D. ngucap halaningong. F. ngucap lawuningong. — *d*. A. Hingkene pada. D. Ringkene. — *e*. E. sira mne.

63. *b*. A. B. C. D. E. F. tkā haněmbah. — *c*. A. Punapa kunṭi sinengan. B. mangsul mangko. D. kinen mangko. — *d*. A. E. Mantangen. B. Mantangen pwa kinon. C. F. kita mangsula. D. Hapantangen kita. — *e*. A. D. E. ngandika gawe.

64. *c*. A. Tkakna kunṭi karṣaningong. B. Tka ni kunṭi harĕp hiringong. C. Tkakna kunṭi harĕpingong. D. Tka kunti karĕp hiringong. E. Tka kunti kaharĕpingong F. Tkakna kunṭi karĕpingong. — *e*. B. D. karĕphingsun. F. Mangke karĕpingong mangke.

65. *a*. B. sabdana. — *b*. A. nĕkāna. B. nĕkanāna. F. tanana. — *c*. A. B. D. E. F. bang kang. — *e*. A. B. C. F. Lan pun p. ta.

66. *a*. A. kang tunggal. B. rupane. C. F. ta tinggal. D. Hana tunggal kang. E. tungal kang — *b*. A. D. ki. B. Ya nakula sadewa. C. F. Hambakta. E. Anākta. ngaran. — *c*. A. D. Ikā hatūrakna iringong. B. Anakta haturakneringong. C. F. Ika ta haturakna ringngong. — *d*. A. Ki. C. F. Ran. D. Sang. — *e*. B. Amamangan. D. Hamanga.

67. *b.* A. B. C. D. E. F. katurā. — *c.* C. F. tanpangucapan. — *e.* C. F. tanulisun.

68. In E ontbreken de strophen 68, 69 en 70.

c. A. Makādi ta pun. B. Makadi pun. — *e.* A. Punikā katurā. B. katadah.

69. *c.* A. Apan ikā cacampuran ta ngong. B. Mangkin si kacampūran ta ngong. C. cambrane ta ngong. F. cambrarane ta ngong. — *d.* A. B. F. teku. C. teku hajja. D. Ki. — *e.* D. Ki.

70. *b.* B. mandĕg. F. Mandĕk. — *e.* A. mewĕh manahe. D. kawĕran mangke.

71. *b.* A. B. Pamarĕkiteringwang. C. F. Pamañjing kiteringwang. D. Hamarĕkiha ringwang. — *c.* B. C. F. dakkonkon. D. sunkon kita tdemning ngko. — *d.* A. B. C. F. Ni kunṭi aglis. D. Çri kunṭi glis tututhana. E. Ni. — *e.* A. Mañjingi guwa gharbbane. B. Pangrañjing kita sangkane. C. F. Mangrañjingi. D. E. Sunrañjingin kita.

72. *b.* B. rañjingana. — *c.* A. ḍatwarah kita mangko. B. D. kita mangko. C. ḍatwarah kiteringong. E. dan warah. F. kiteringong. — *d.* A. B. C. D. E. F. ki. — *e.* B. C. D. F. Ngongjaluki. E. Jaluk ngong sira tanpaweh.

73. *a.* A. Hagong iya. B. Habo rika. C. F. hika. D. Kapo iya. A. Angong rika. — *c.* A. Apan rakwa hanglukat hiringong. B. F. Pan iya rĕkwanglukateringong. C. Panniya rakwangluteringong. D. Hiku hanglukat mangke hiringong. E. Pan iya rĕkwa lukat iringong. — *d.* A. hingngunyawkas. B. D. guru ring kūnāwkas. C. F. gurwāhing kina wkas. E. gurwa hiku awkas. — *e* A. D. iya hanglukatku. B. C. F. Yen iya nglukata ngong mne. E. Hyang sadewa lukata mne.

74. *a.* B. E. mangsul. — *c.* A. Humañjingeng gharbanira mangko. B. Yen kinon. C. D. E. F. Yen kinonkon hangrañjingi mangko. — *d.* A. Ni kunṭi tatasā hyang. B. D. tatasing. *e.* A. C. F. habḍikmayane. B. Ikwanakayane. D. E. habĕcikmayane.

75. *b.* C. F. wididingwang. D. widikingwang. E. wĕdiningwang. — *c.* A. C. F. kite. D. lah mangkat kita. — *d.* A. B. E. Ni. D. Çri kunṭi glis tuhutana. — e. B. E. rañjingin. D. mañjinga.

76. In B., C., E. en F. staan hier op 76|78 drie afwijkende strophen. Deze zullen in hun geheel onder strophe 78, welke in A en D ontbreekt, gegeven worden.

b. A. katututtan. — *c.* A. Denrañjingi de kalika mangko. D. ginawang wak panon. — *d.* A. Ni kunṭi denwalik panonyā. D. Kinunḍa. — *e.* A. Hangrak sirā ngataltel.

77. *a.* D. garjita mangke. — *b.* A. dadwa. D. hakning nḍudwa. — *c.* A. gumuyuh añjĕrit mangko. D. gumuywangjrit ta sira. — *d.* A. Ḍaryya limut tan wruh lor wetan. D. limutan karwadwetan. — *e.* D. Kidul kulon lor tanruh we.

78. Hier volgt dan de redactie van 76—77—78 volgens B met de varianten volgens C. E. en F.

Redactie B.	*Varianten.*
76. Çah saking kayangan mangke.	C. E. F. Sah.
Malayu pun kalikā.	
Bhaṭari kuṇṭi halamat katon.	C. E. F. asawat.
Malayu aglis katututan.	E. glis.
Tka ngadĕging ngarĕpe.	C. ngadĕp ring. E. Tga. F. ring.
77. Sangtabeya tengsun mangke.	
Tan kabĕta ring tulah.	E. Bangĕt batari tulah.
Bhaṭari kuṇṭi yogya amangko.	E. sira kodha mangko.
Angrañjinganā pun kalikā.	C. F. Karañjingan den sun kalika E. Angranjing mangke.
Dengiwang mangke manāhe.	C. E. F. panone.
78. Den kuṇṭi mangko manahe.	
Hanguwel kadya brantā.	C. F. sabḍa makrak. E. Hangucap ngadĕg braja.
Mangrak hangadĕg brajaningong.	C. F. Hangadĕg brajanireki mangko. E. Sangadĕg brawos ning sira mangko.
Tuhutuhwangādĕg i sira.	C. F. Tuhu yen .... ring sira. E. Tuhu hangandĕl i sira.
Gumuyuh abalik mangke.	C. F. handlik. E. habĕlik.

79. *a.* A. C. F. kuṇṭyamangsul. — *b.* A. Mareng gaṇḍamaywikā. B. C. F. Satkanyeng. D. Satkane. E. Satkaning. — *c.* A. sambramānapa. B. sambra mānapa halon. D. girang hanapa mangko. — *d.* A. gawenira. E. Ni kunti paran gawenira.

80. *b.* A. B. C. D. F. yen suka. E. Kayanyening ca. — *c.* A. B. C. F. kuṇṭyatūrkneringong. D. Kita hatur kuntyakĕn hiringong. E. ahatūrkneng ringong. — *d.* B. raden sadewa kabakta. C. Yen sira we ikā bāktaha. D. Yen sadewa sampun kabakta. E. ki. — *e.* D. samangke. F. Mangke. E. Mara ring kayangan mangke.

81. *c.* A. Sapraptānireng kaḍaton mangko. D. Prapṭa mangke marĕk ring kaḍaton. — *d.* C. F. Hana mantuk. — *e.* C. Kapanggihanakira mangke. D. Kapanggih hanaku kabeh. E. marangke. F. mangke.

82. *a*. A. E. ndan linge. C. F. ngling mangke. — *b*. F. Kaji. — *c*. A. Tumurun paḍa. D. Ngalap sor pada. L. kasarsar. — *d*. A. ndi. B. D. hĕndi sangkanta. C. F. ndi sangkanira. E. Hibu hĕndi sinangkanira. — *e*. B. Walanghati. E. Marassiti.

83. *a*. A. Rahaden Bima dan linge. C. F. Sang wṛkodara ngling mangke. — *b*. A. E. Kunti ndi sangkanira. B. C. F. Ibhū hĕndi sangkanta. D. ndi sinĕkanta. — *c*. A. C. F. mangko. — *d*. E. sangkanta. — *e*. D. sangkane. E. arane.

84. *a*. A. Ngong harĕp. — *b*. A. Satrune sang. B. Çatrunta sang. — *c*. B. E. hunyawarah — D. hajatyawarahku mangko. — *d*. A. B. C. E. F. rakwa.

85. In B is strophe 85 uitgevallen.

a. C.F. sata harane. D. Babu apa ta — *b*. A. C. D. F. kang apanas. E. rĕkwa. — *c*. A. D. sumahur mangko. — *d*. A. Sadewa rĕkwa rare panas. C. F. hika rakwa. D. mangke raryyapanas. E. rĕko hapanas. — *e*. A. Tanpamběciki ringkene. C. F. Tan abcika ringkene. E. Tran abcik ringkene.

86. *a*. D. tanpaweha mangke. — *c*. A. D. E. ta pangucapaning wong. B. ta pangucapingong. C. F. tanpangucaping wong. — *d*. B. sira. Danañjaya. D. Tan asung.— *e*. C. D. F. Si bima aku tanpaweh.

87. *a*. A. Tuhu ta sira tanpaweh. D. Tuhu kita ku tanpaweh. — *c*. D. Ki Dharmmawangça tanpaweh mangko. E. Ki bima. — *d*. A. Makadi ta ki. B. C. F. Mwang kaki sira ḍarmmawangça. D. Ki bima mangke tan asunga. — *e*. B. Tuhu kita yen. C. F. yen ontbreekt. D. Sami tanpaweha mangke.

88. *a*. B. Ḍaktibanikamangke. C. F. Ndan tibani. D. Tinibanin. — *b*. A. C. F. Hupata rungokna. B. Sapāṭā ngṛngĕ denta — *c*. A. Sasanak ta kneng wastu ningngong. B. Wani ta kite hupataningong. C. F. Hutangingong waniha kite mangko. D. kneng. E. Wani ta kiteng hupataningong. — *d*. A. rakwa hanglĕburā. B. yen sira ngṛbutṭa. C. F. kaya ta lĕbhūra. D. ya lĕbu ring kawah. E. yen kiteng arĕbuta. — *e*. A. Wastu ntan dadi. B. Wastu. C. F. Wasta. D. E. Wastu tan dadi.

89. *a*. B. Sadewa ring hĕndi mangke. C. E. F. Sadewa hĕndi ta mangke. D. Sadewa hĕndi parane. — *c*. B. marĕkiteringong. D. marĕki hariningong. E. parĕki — *d*. A. B. C. F. sang. D. Datĕng sadewa sunanĕmbah. — *e*. A. C. F. Ginamĕlan lungeyane. D. Ginamĕlan lunga mangke. E. Ginamĕlang lungayane. — B. 89*d*, *e*. vervangen door 90*d*, *e*.

90. *a*. A. C. F. Ginamlan tatangane. B. D. E. Ginĕgĕm. — *b*. A. ta dinandanan. B. Nher sira sinĕṇḍal. C. F. L. Nhĕr binarapatan. E. Ngirring ujarana. — *c*. A. B. C. D. F. mati kita deningong. E. kiteki mangko. — *d*. A. malampahe sira. B. C. F. Rāninyamalaku ring sira. E. amalakuheng sira. — *e*. A. Rayryapan sira mangke. B. Rāyyapakāp sira mangke (als 89: *e* raryyapanasingko mangke). C. F. Yyarapanasāmangke. D. Raryyapanas singko mangke. E. Yan riko panĕs samangke.

90a. De volgende strophe komt alleen in E voor:
Ginawa mangko hanake, dene kunṭi punika, satkanireng dalan mangko, ni kalika sah ring ni kuntya, matur ring ranini mangke.

91. *a.* A. Ni. B. C. F. Ni kalikā matur. E. matur. — *b.* B. C. F. Puniki. — *c.* B. ngling. C. F. L. sireki. D. lingnyaris. E. sira ling. — *e.* A. Denrangkul.

92. *b.* B. ra sadewa. D. Hanakaki. — *c.* A. lah mulih lawan ingong. B. ta mulih anakingong. C. lah mulih korĕpingong. D. sampun mulih sira mangko. E. ta mulih karĕpingong. F. lah mulih karĕpingong. — *d.* A. ibunta kinuṇḍang. B. C. F. kinundang. D. kinuṇḍa. E. winuñcang. — *e.* A. B. C. F. Hampuranĕn. D. Sampuranĕn hingsun. E. An puranĕn.

93. *b.* B. lungha. C. F. L. Kalika katingalan. E. Kunti dera waliya. — *c.* A. Mangsul dengawa anake mangko. B. C. F. Dengawa anake. D. Lunga dengawa hanake mangko. E. Gawa hanake muliha. — *d.* A. B. C. aglis. D. E. Kalikā glis. F. tumutana. — *e.* A. C. E. Ni kunṭi rañjingi mangke. B. Rañjingĕn ayo asuwe. D. Kunṭi rañjingana. F. Ni kunṭi rañjinĕn.

94. *a.* A. kuṇtyaglis lakune. B. E. kuṇtyaglis. C. F. kuṇtyaglis parane. D. kuntyagirang mangke. — *b.* C. F. katututan. — *c.* A. humañjing. B. C. D. F. angrañjing. E. angrañjingin. — *d.* A. B. C. D. E. F. Giniwang ḍuḍu sĕmunirā. D. dudu tingal hingwang.

95. A heeft hier een andere strophe en wel:
Dewi kuntyañjerit mangke, sadewa ngko malā tuhu rare panas sira mangko, agting iringong tuminghal, tur dentaleni tangane.
De andere Mss. hebben als varianten:
a. D. Ki sadewa mangsul mangke. E. Dewi lah. — *b.* B. rāryyapanās. C. E. F. Tuhu korayyāpanas. D. rare. — *c.* B. Hagilā taku tumon hiringko. C. F. als B doch aku. D. Haku tumona ring sira mangko. E. Hagilā haku tumon in hĕko. — *d.* A. B. C. D. E. F. rahaden. — *e.* A. C. E. F. dentaleni. B. anake. D. talenin.

96. *a.* A. Dewi kunti mangsul mangke. D. glis mangke. E. lampahe. — *b.* B. C. F. Satkanyeng. D. Satka ring. E. Kayangan matur sira. — *c.* B. Matūr ring hyang dewi sira mangko. C. F. Matūr sira ring hyang dewi. E. Ring hyang dewi sira matūr. — *d.* A. Pun sadewa katurā ring hyang B. Puniki. D. ki. — *e.* A. Ranini bungah daryyane. D. hyang ayu. L Kahatūr.

37. *a.* E. kuntyahamit. — *c.* B. mangke wus tkeng kadaton. C. F. Lumaris. D. sira hangalor. — *d.* A. Sapraptanira. B. ring jro weçma. E. ring kayangan. — *e.* A. Dewi kunti mangkyakule. B. Dewi kunti sirakule. D. kuleher.

98. A. D. en H. schuiven hier strophe 100 verkeerdelijk in. Teneinde in overeenstemming met den tekst te blijven zullen de varianten hier gegeven worden.

a. A. Kalikā jāring. B. sah ing. C. E. F. sah ring. D. sah hing. — *b*. A. Dewi kunti. B. Dewi kunti punikā. C. F. Ring si kunti punika. E. Sira kunti punika. — *c*. A. Kalika lumaku nda tan alon. B. Lumampah mangke nda tan alon. C. E. F. Lumampah mangke sira tan alon. D. hi kalika. — *d*. A. C. mangkweng setra. E. mangkyeng. F. mangkye. — *e*. A. B. C. D. F. ring.

99. *b*. B. Kaçesi haneng. C. F. Woya siraneng setra. E. Sira hana ring setra. — *c*. D. Kacangcang. — *d*. A. hatungguheng dagan. B. C. F. ring dagan. D. dadagan. E. ring jogan. — *e*. A. Tanwring rehanira. B. Paran gane kadi mangke. C. F. Paran polahira. D. Paran polahhingsun. E. Paran reya kadi mangke.

100. *b*. A. B. Gumanti. D. Ginĕntyaning. — *c*. A. B. Tarangtang ngalimunan. C. F. Taratak. D. Harabang hakalimunan mangko. E. Arantang. — *d*. A. Hangha mangke raden. D. Ring kayon hangling ki. F. Tanpah rahaden. — *e*. A. Wus angraṣa ri hatine. B. E. Norāraṣane hatine. C. F. Nora maras ing hatine. D. Kerang ngrasa ring atine.

101. *a*. D. Ki. — *b*. D. sireka. — *c*. A. sirantol. B. ra hĕntol. C. haranningsun mangko. D. haraphipun sirangkol. E. arane ingsun mangko F. harananingsun mangko. — *d*. B. cuculi. D. Huculin. — e. B. wilāça rĕke. E. Sira wilasaha mangke.

102. *a*. A. C. E. F. tataline. B. Dencuculi tataline. D. Huculana tatalene — *c*. A. D. E. wilaça. B. C. F. wilaṣe. — *d*. A. B. C. D. E. F. haranira. — *e*. B. Si kalika.

103. *c*. B. rarryanom. E. tumon nikagus anom. — *d*. B. sukārĕp. E. sirarĕpe ringwang. F. sunharĕppi sira. — *e*. E. mangke.

104. *a*. D. Sadewa mangke wuwuse. — *b*. D. Ngur. E. Angor. — *c*. A. Norengsun harĕping sira mangko. B. Sapaddisiharĕperingong. C. Sapaddisiharĕping ringong. E. Samadi hingsun harĕpe mangko. F. Sapaddi sira harĕp iringong. — *d*. Pira ta laraning pjah. B. D. Pira ta. C. F. Pira ta laraning matiya. E. Pira ta laraning ngong pjah. — *e*. A. B. Luhur ngong matiya. C. F. ngong pjahha. D. mati dewek. E. Angor ngong matiya.

105. *a*. A. Ra kalikā runtik. B. C. D. F. Ni kalikā runtik. E. Pun kalikā runtik. — *b*. A. Tinabuh kang kukulan. B. Rehing. C. Rehing tinanggapan. D. Tan kna. E. Rehe. F. Rehing tantinanggapan. — *c*. A. Rehing sadewa tanharĕp mangko. B. Kulkulan gangsa. C. F. gangça. D. hanggati tabuh. E. Kukulangkangnera tabuh. — *d*. D. wadokalanira. — *e*. A. Pada amtoni kabeh. B. C. F. Padamtu sira kabeh. D. Kaget mĕtu.

ZANG II.

1. *a*. B. C. F. Tan ucapĕn. D. Kocap bala mtu kabeh. E. Tan ucapĕn sang bala. — *b*. C. F. kang tatangen. D. Tangantangan lan ṭotang. E. tangantangan. — *c*. B. lawehan lan tĕndas roro. C. F. Lawan .... lan roro.

D. Laweyan kalawan roro tdas. E. Lawan bowong ro. — *d.* A. C. E. F. buntit ontbreekt. B. Tĕṇḍas buntit ontbreekt D. Buta hijo lan buta habang. — *e.* A. mtuwa. B. Paḍa hika mtu kabeh. C. F. Pada sira mtu kabeh. D. Kabeh pada pamtuwa. E. Kabeh yan pada metuwwa.

2. *a.* A. manuça. B. nikang manuk. C. F. manukkā. D. ning manuk. E. manuka (1. manuke). — *b.* C. Sabengkore. D. Sabengwngi. E. Sabeng make sore. F. L. Sabengnore. — *c.* B. saya kalasa. C. F. dok amibĕr salasa. D. mibĕr mangko. E. dok amibĕr sangkalawan. — d. B. mungni. C. D. F. Tuhutuhu. E. tan ontbreekt. — *e.* B. Tihigĕk nikang rowange. D. Kĕtĕgkĕtĕgĕn rowang. E. Tĕtĕgĕk.

3. In B. C. E. F. ontbreken strophe 3 en 4.; A. en D. hebben de volgende varianten: *a.* A. kabeh. — *c.* A. gdene ta mangko. — *d.* A. Kaget hangunangun dumapĕsan. D. Kaget hangunduh hĕmpas. — *e.* A. Sakahun lampit gdene. D. Sakahun ing.

4. *a.* A. raṇḍu ta. D. rangdune. — *c.* D. hulak. — d. A. moñcorong iwir brahma. D. Moñcorong brukutuk. — *e.* A. apurahan.

5. *a.* A. B. hamĕdeni. C. hanggagilā. D. hamatakut. E. F. hanggigilā. — *b.* A. Sakwehing wadokāla. — *c.* B. Çawaneh hañangkling pūkang wong. C. F. ambakta pupu ning wong. D. pukangan mangko. E. hañangking pukanganing wong. — *d.* A. Hana manih nggamling tĕṇḍas. B. Lyan kita hana ngagĕm teṇḍas. C. E. F. Sawaneh anggagisi tĕṇḍas. D. Hana manih anggigisi tĕna. — *e.* A. Deṇḍanggak jangrak gĕtihe. B. Kalika amṛdi kabeh. D. Natĕp anggigilane.

6. In B. ontbreekt strophe 6.

a. A. Ra kalikāmuwus mangke. C. F. Ra kalika tan hidĕpe. D. Ni kalika pangadoke. E. Ra kalika kahidĕpe. — *b.* A. Kapapadanggigilā. — *c.* A. Kang kāla girang metwākĕkĕplok. C. mĕtwakĕkĕkĕpok. D. mangkyakĕkĕpok wangkong. E. metwākĕkĕpwakan. — *d.* A. Hapcakpcak hapurahan. C. F. hawurahan. — *e.* A. waneh. C. F. Hangiḍungngiḍung sawaneh. E. Hangiḍungngiḍung swarane.

7. *b.* A. Kawaṇḍapa. B. Kang wadwa sajalwistryā. C. F. Mwang ta kang jaluhistryarah. D. jalwinya. E. Sakwehing sarwwa buṭa. — *d.* A. Murcca netra. B. Rah murccaheng ungawu sumorot. C. F. Muñcar nutut howod (var. howot) konotos. D. Muñcar netra. E. Anguwuk sira hangĕrak mangko. — *d.* A. igĕl. B. Hagiranggirang lan yaṣṭāk. C. F. Hangigĕl paḍḍa hamet polah. D. Hañjengklek. E. Hangigĕl paḍa hamet solah. — *e.* A. lidah meled. B. C. E. F. Purusnya ngagĕra gḍe. D. basang.

8. *a.* B. C. F. wadon. — *b.* A. Mangkyambengbeng. B. Mangkyembengbeng. D. Makabengbeng. — *c.* A. wtĕngnya boyod. B. hagung basangnya. C. D. E. F. wtĕngnya. — *d.* A. C. E. F. tinabwing. B. tinanwing. D. Kĕndang kang tinabuh hing tangan. — *e.* B. (Lya)n akĕkĕpok sawane. D. sowang mangke.

9. *a.* D. kurecet. — *b.* A. C. D. F. makakantetan. E. Balunge kakantetan. — *c.* A. D. E. Bhuṭa bhang kalawan butā hijo. B. Deze paḍa vrijwel weggevallen, rest: Lya bhuta hijo. — *d.* A. E. pamḍining setra. B. Pameta pamĕdine setra. C. F. pawdining setra. D. Paḍa met mĕdimĕdi tĕṇḍas. — *e.* Balakang rowange mangke.

10. *a.* A. maṭane. B. Mata muñcṛng. C. Mata muñjrĕng hirĕng huntune. B. muncrĕngrĕ. E. Matha muñjrĕng huntune gde. F. Masa muñcṛng — *b.* A. Untunipun erangap. B. Rapangamahamah. C. F. pangamahamah. E. Hangrak. — *c.* A. Lidahe meled habang sumorot. C. Lidah habang humeled hajob. F. Lidah habang humeled. D. E. katon. — *d.* A. C. D. F. Hakakanten. B. Harĕrĕmpen buṭa. E. Hakakapa buṭa.

11. a. A. B. D. E. kabelane. — *c.* A. polo denṛbuttāngroh. B. Hatinya pada. C. F. Lan tĕndas padḍa rinĕbut. E. Hatinya pada karĕbut mangko. — *d.* A. Hati waneh daging mwang lidah. B. Hakeh wangke C. F. Waneh wangke. D. Hati waneh dagingnya hilat. E. Anging wangke. — *e.* A. B. E. habar. C. F. Hasuraksurak sawaneh. D. habang.

12. *c.* B. tumon. D. ngĕrĕs hatine. — *d.* A. B. C. F. Hakiḍukus hana. D. Hakidungkiding nggon ring. E. Tangkinungkus. — *e.* A. gowok ing raṇḍu nggone. B. Gowok dangka rangdu gone. C. Gojok dangkang rangdu gone. E. Gowok carang rangdu gone. F. Gowok dangkang rangdu gone.

13. *a.* A. Gumtĕgĕtĕ. B. Gumĕtĕkĕtĕr awake C. F. Kumtĕrktĕr. E. Gumĕtĕgĕtĕr awake. — *b.* A. Hawḍing wadokāla. B. Hatine ra smar. C. E. F. Hĕnti wḍine smar. D. Ring wdal wadokala. — *c.* A. Hamĕdening harṣaning wong tumon. B. wado kurang. D. Hamĕdekĕn harsaning wong tumon. E. Nora rasane hawurip mangko. — *d.* A. Pun smar angṛs lwir pjaha. B. Hamĕmĕdekna ra smar. C. F. Hamdekna ring pun smar. D. Pun smar kaya pjahana. E. Kacingak tumingaling bala. — e. B. Tanpanabḍa sirengkane. C. F. Tan angucap sira mangke. D. Ngṛs mĕnĕng tanpangucape. E. Tan hĕnti panggigilane.

14. *a.* A. D. tka mangke. B. Yen panābda ring hatine. C. Yen ngucap ring hatine. E. F. Yen angucap ring hatine. — *b.* C. F. Brokoso singko. E. Brokosok tangko. — *c.* A. ah pangeran. B. Rabraban sira. C. F. Mwang rarampak sira mareringong. D. Mwang ngṛmpak bawong pangeran. E. Ngrarampak sira pangeran. — *d.* A. kita sadewa. B. pangawak arah. C. F. ta hawan pjah. D. pangawaka pjah. E. pangawakak pjah. — *e.* A. Rinĕbut angrākṣa waneh. B. C. E. F. Norārasane hatine. D. ribut pangangĕne.

15. *a.* D. Tangantangan japupune. — *b.* A. B. Harṣa mangkyanggamlā. C. F. Kawidi harṣa gamlan. D. Kadi harṣa gamĕlnya. E. Kadi. — *c.* A. Lyan sumangsang ring kakayon mangko. B. C. E. F. Lyan hana sumangsang ring. D. sumangsang maring kakayon mangko. — *d.* A. B. Brĕgeñjeng muñcrang. C. E. Brĕgenteng muñjrng. D. Brageñjong munya cṛng matanya. F. Brĕgeñcong. L. Brĕgeñjeng. — *e.* A. B. C. E. F. Janggut ḍawa hangrārawes. D. Jagu tunggal hangrerewes.

16. *a.* A. ngalĕra. B. E. Paṣṭānya. C. ngagĕhar gḍe. — *b.* A. cinĕdĕtan. B. Jinirĕt kinĕtĕtan. C. E. Jinirĕt. F. Jinirĕt kinidĕtan. — *c.* B. hatinya ngong. C. F. ngatine. D. gumuywa tinon mangko. E. gumuyu hatiningong. — *d.* D. Mnĕng rasane. E. harṣa. — *e.* B. Mala sih. C. F. Marāçihhin. E. Malar sih.

17. *a.* A. B. C. E. F. Kukulān. — *b.* A. purahan. B. Halaramnya. C. D. E. F. Bāla ramya. — *c.* A. Pada ngucap ah ih pirak ta ngong. B. Nābda ah ah ih ih pirak ngong. C. F. sira ngong. D. Kangaça ah ah ih ih sira ngong. E. hah hih hih pira wong mangko. — *d.* A. B. C. hamamangan. D. hamapa sang. E hamamang F. mamangça. — *e.* D. rupa mangke. E. mabagus.

18. In B., C., E. en F. ontbreekt deze strophe.
a. A. Bhūṭa togil. D. Buta pĕpĕñcor. — *b.* A. Moñcorong. D. Hangĕmor. — *c.* A. Angrak habakṣa ring pḍang mangko. — *d.* A. ngong hamangça. D. Hingong hamang satriya henak. — *e.* A. Hena densurak. D. Dening hamurak.

19. *a.* B. rahande. — *b.* C. F. Ateja riris sumar. D. riris suryya.. — *c.* A. kalon. D. lindun. E. Praharan. — *d.* A. D. Minggut. B. Mĕngguh tang. C. F. Minggu. E. Mingguh tang. — *e.* A. Sumunu prabhawa mangke. B. rupane. D. mĕnḍung prabawane. E. sumunah.

20. *a.* C. F. Gĕbug. D. Kĕrug tiba gumeredeg. E. Gumerese. — *b.* A.Pawaṇa goraliswas. D. Paseban. E. Sĕsĕlan kang kadama. — *c.* A. wus lungha adoh. B. mangko padādohe. C. F. sira pada doh. D. wus. E. sira wus. — *d.* A. Hamaḍang kadi dinilahan. B. Padā yaya sinuluhan. C. Mapĕdang kaya dinilahan. D. Pada kaya kang dinilahan. E. Kaya winimatasiran. F. Pĕdang kaya dinalahan. L. Mpĕdan kaya dinilahan. — *e.* A. praptane mangke. B. Hyang ayu murun. C. F. sira marangke.

21. *a.* A. Angrak ānguwuh ta mangke. D. ngandika. F. mawuwus. — *c.* A. Sadewa waspaḍakneringong. B. Daktaḍah kita mangko deningngong. C. F. waspadahakna ta ngong. E. Sadewa waspada sira mangko. — *d.* A. kita. B. Kaya kiṭa nora waniya. C. F. kita hagilā. D. Ya kita nora wdiya. E. Haya nora kita gila. — *e.* A. C. D. E. F. ring.

22. *a.* A. B. C. D. E. F. balanira. — *b.* B. ndan lingira. — *c.* A. B. C. nora wḍi hiringong. D. norana wdi mangko. — *e.* D. Denlungsur kawdiyane.

23. *a.* A. Ranini haris hujare. B. Ranini halon urare. C. Hangrika nini wuwuse. D. Nini haris pamuwuse. E. Aris ranini wuwuse. F. Hangrik ranini wuwuse. — *b.* A. B. C. E. F. Manūsangku. D. Manusanku. — *c.* A. irikita mangko. B. Nong tda minta sihanteringong. C. çih hiringong. F. çihanti hiringong. — *d.* B. mayaningwang. D. Lukatan. — *e.* B. iringsun. E. Sihta hiringsun mangke.

24. *c.* A. Sahurane B. Haturanipun. D. Hatur pun sadewa nda mangko. E. Hariningsun sadewa mangko. — *d.* A. Tan wikan sadewa hanglukat.

B. Wikan yen manirānglukat. F. hanglukat. — *c.* A. Pukulun hyang. B. Malaning hyang. C. F. Matūr ring hyang. D. Matur ring hyang ayu. E. Singgih rika wong wawane.

25. In E. ontbreekt strophe 25.

a. A. Tan bişa nglukata waneh. B. F. ngong. D. ringngwong waneh. — *b.* B. Sadewa bisaha. C. F. wikana. D. Sadewa wruh manglukat. — *c.* A. C. F. Paṭakānipun. B. Sariranipun. D. Patakaningçun. — *d.* A. Hagung hamaṇḍi sabḍaning hyang. — *e.* A. Tan bişa nglukata mangke. B. Singgih siyen wong babaneh. C. F. Singgih pukulun wawaneh. D. wong waneh.

26. *a.* A. ngko ta lumuh. B. ningko lumuh. C. ta ka lumuh. D. ngong E. F.tangko lumuh. — *b.* A. B. C. E. F. Hanglukata iringngwang. D. hanglukatin wang. — *d.* A. B. sira C. E. F. lumuh hanglukatta. — *e.* C. D. mangke. F. Masa ngong huripa mangke.

27. *b.* A. Hangur. B. mne tinaḍah. C. F. Luhur ingsun matiya. D. Hingsun. E. hajamasanā. — *c.* A. malāniringong. B. Yen mati lukat pakaningong. E. Yen sira lukat. — *d.* A. pukulun tinaḍah. B. densira. E. yen sih anadah.

28. *c.* A. hanguwuh mangko. — *d.* A. pantĕnbayeng. B. C. E. F. Kang wadokalā sampun lungha. D. kawatĕk. — *e.* A. De hyang dewyakrodha. B. Hyang ayu dukroda. C. F. duk krodha. D. hakroda. E. dewyawus kroda.

29. *a.* C. F. Hana ta kang binatitan. — *b.* A. lumanglang. C. F. halanglang. — *c.* B. Tumurun mangke sira tan alon. D. sira ring bwana. — *d.* C. F. Madĕng. — *e.* B. kaḍi mangke. D. Paran haneng. E. Paran kalingane mangke. F. gane ontbreekt. L. Paran gone.

30. *a.* B. panabdane. — *b.* A. Hika. B. Teja ning paranira. C. F. ning haliwĕran. D. Tejana haliwṛn. E. Tejana paranaka. — *c.* A. Satinghāle. B. C. F. Satiba ling.. D. Pratingaling. E. Satingalira. — *d.* B. Ran sadewa sinangkaleng hika. — *e.* B. Hingayati. C. F. Hingayap kapatiyane. E. Hingayapatine mangke.

31. *a.* B. Paran gane. D. polahane. — *c.* B. ringong. D. pamrañcayane. E. Hanake pasrayane mangko.

32. A. heeft hier een geheel andere strophe nl: Hyang Naraḍa pangucape, sadewa anakingngwang, hyang narāda mangsul sira mangko, sang prapta kaki pālibhaya, sangsaya twasingsun mangke.

In C E en F ontbreekt 32 geheel.

a. B. panabdane. — *c.* B. Henaka hingsun mangsulā mangko. — *d.* B. Ngongawarahe. D. Hawarah ring hyang mahadewa.

32a. Ontbreekt in A.

b. A. Sumĕngka. C. F. Sumungkĕmaring. D. Tumka. E. Sumĕngkah. — *c.* E. Ne hyang masĕno sira mangko. — *d.* E. Kalawan hyang madewi hika. — *e.* B. Sama sira ngling. C. Sapa sirāna. D. Sapa sira nama. E. F. Sapa siranapa.

32b. Ontbreekt in A.

a. B. panabdane. C. F. napa mangke. — *b*. E. Bage ki. — *c*. B. hyang tata mangko. C. F. jagatnata mangko. D. pragata mangko. E. gata mangko. — *d*. C. F. Wṛttaknengsun. D. Warahan. E. paçibaya.

33. *a*. B. panabdane. *b*. A. mangkyawawarah. B. Sun warah ta ing sirā. C. F. ahawaraheng. D. mangke hawarah. E. wareng sira. — *c*. A. Ki sadewa awĕlas iringong. B. ta kakang wlasingong. C. F. Sira sadewa hikā wlasingong. D. hawlas hatiniringong. E. hikā wlasingong. — *d*. A. sinangkula. B. huni ring setra. C. F. Usinangkalāna ring setra. E. Sinangka hana ring setra. — *e*. A. C. F. Masa hahuripā. B. Masa tan uripāne. D. Masa hana hurip. E. Masa ta haripa.

34. *a*. B. panabda. — *c*. A. polahe. B. polahaningong. C. F. paran rehanira mangko. — *d*. A. wani. B. E. orāna wanyangṛbutā. C. F. Hapan ora wanya halĕbuta. D. Korawani (l. Nora wani) sira ngṛbuta. — *c*. C. F. mantu. D. Balik hatmantuka rĕke. E. matur.

35. *a*. B. Sirā hyang nāraḍa. E. narāḍa. — *b*. B. E. madewa. — *c*. A. E. Kayangan. B. Sakannira mareng kadaton mangko.. D. paseban.

36. In B. en E volgen de strophen 36 tot en met 45 van Zang II na strophe 2 van zang III, of liever zijn strophe 1 en 2 van Zang III hier ingelascht. In den legger staan deze beide laatste strophen tusschen strophe 39 en 40 van Zang II en in de andere mss. aan den aanvang van Zang III. De juiste plaats schijnt dus niet vast te staan.

b. A. E. Mĕṇḍĕk aṣtuti ning hyang. — *c*. A. Sahuranipun madewa. B. Aturanipun sadewa. C. E. F. Saturanipun hyang madewa mangko. D. Saturanhipun. — *d*. A. C. D. E. F. Punapa doṣane sadewa. B. Punāpa wicāran pun sadewa. — *e*. A. B. C. D. F. Hingayating pati mangke. E. Hingayaping pati mangke.

37. Strophe 37, 38 en 39 ontbreken in E.

a. B. Sapa ngṛbutana. C. F. ngṛbutta. — *c*. A. Ri pāṭinipun. B. Hasiha ring pun. D. Hasihana ring. — *d*. B. ngandika. D. ngandika ring sira. — *e*. A. ingong. D. Lah tan ṛbuthana mangke.

38. *a*. C. F. tumun. — *b*. B. Datĕngeng. C. F. ring. D. Sapangan ring padda. A. Bawiçwātineng ngawan. — *c*. B. Hingayati pati mangke. C. Hingayaping pati. F. Inguyap ing pati.

39. Ontbreekt in B C en F.

a. A hena ta. D. Hyang guru ngandika mangke. — *b*. D. sanghyang huma. — *c*. A. rumañjingeng. D. Hulun rumañjing ring.

Hierop volgen in den legger dan de beide bovenbedoelde strophen, die door ons als strophen 1 en 2 van Zang III zijn beschouwd.

40. In B C E en F luiden strophe 40 en 41 anders. Die redactie volgt onder de varianten bij strophe 41.

a. A. Hyang guru wus mañjing mangke. D. Hyang guru rumañjing mangke. — *b*. A. Ring gharbbane sadewa. D. Henak ring garbanira. — *c*. A. hasanggup. — *d*. A. Lah sadewa lukatĕn ingngwang. D. Hingsun sadewa mangkyanglukat.

41. *a*. A. D. Añjĕnĕng. — *d*. D. ring nirmalanira. — *e*. A. Ong awighnām astu mangke. D. pamngamngan.

Hieronder volgt de redactie van strophe 41 volgens B (3 strophen) en de varianten er op. C F en hebben de eerste en derde, E alle drie met B gemeen.

Redactie B.	Varianten.
Hyang guru humañjing mangke.	C. F. rumañjing. E. mañjing.
Ring garbbhane sadewa.	E. garban ki.
Lingira raden sadewa mangko.	C. F. Sadewa lingira mojar alon.
Ranini lah mangkyajñĕngā.	C. Hyang ayu la ta ngajĕnga. F. Hyang ayu lah ta hajnĕnga.
Ṛngö ujaringsun mangke.	C. F. Rungu.
Hasalah bhādama māngke.	Deze strophe ontbreekt in C. en F.
Hyang dewyājñĕng sira.	E. detyajnĕng.
Ranini sirā hangadĕg mangko.	E. Raden sadewa mangko.
Pun Sadewa mangkyanglukat.	E. Ranini ngong anglukat sira.
Pukulun apasangtabe.	
Pinitutūran ta mangke.	
Derā raden sadewa.	C. Dene.
Hyang dewi sira kasṛpan mangko.	C. F. kasṛpan tumon.
Hangrungu sabdaning sadewa.	C. E. F. Hangṛngö.
Antyanta hayune mangke.	

42. *a*. B. C. E. F. kuning. D. Bija kuning. — *c*. B. sirāhadĕg mangko. C. E. F. hangadĕg. — *d*. A. Siniratakĕn. B. Sumirātakĕn. C. F. Siniratanning. D. Macamama pangastutinya. E. Añiratakĕn — *e*. A. mangkyakĕkleng. B. mangke kĕkĕleng. D. Mijilakna pangastren. Alle Mss.: pun smar.

43. Ontbreekt in B. E. C. en F.

a. A. Dinulur ongkāramatra. D. Dinulur hungkara mangke. — *b*. A. Dera. D. Mijil kang pujamantra. — *c*. D. Raden sadewa ngastuti mangko. — *d*. A. pangastwanira. D. Hyang ayu kaçṛpan ring manah — *e*. A. Sadewa hantyanta mangke. D. Hangṛngĕ pangastutine.

44. In B zijn 44 en 45 omgewisseld, evenals in E.

a. A. Sinirating tirttha mangke. B. Siniratan. C. F. Sinawuran. D. Tinibaning tirta mangke. E. Siniratan tita. — *b*. A. B. E. skarura. C. F.

Sinawuran ping tigā. D. Kinĕtisan ping tiga. — *c.* A. hajĕnĕng. B. C. F. Ranini kaget añjĕrit. D. Hyang ayu tulya hañjĕnĕng mangko. E. Ranini kaget hajĕrit mangko — *d.* D. apapanira durggha. — *e.* D. huripa mangke.

45. *a.* C. F. Tatas. D. Tatas hawas tinga mangke. — *b.* B. Tlas mangkyabharawang. C. mangkyanawang. D. Hyang narada tumiba. E. Tḍas. — *c.* A. kang uḍan braja mangko. B. ngujan. C. F. Tuminghal mwang wudan brajā tan alon. D. kang udan braja sinĕlir halon. E. Tumiba udan. — *d.* D. Sinĕlir. — *e.* A. B. D. Hyang ayu wus purṇna mangke.

ZANG III.

1. Deze strophe staat in den legger na strophe 39 van Zang II. *a.* B. Hangoronggong. C. Hanglaronggong. D. Hagoronggong. L. Hanggoronggong — *b.* A. Rasukĕteng. B. sukĕte. C. F. Nora sukĕt ring. D. Hana sukĕt ring tgal. — *c.* B. buṭa ontbreekt. D. Kayon rangdu hika mangke roro. E. bang amel. — *d.* C. Tunggal lan pepeñjor lan. D. Bangabang lawan hampel tunggal. E. Tunggal lan pepencor lan ampel anom. F. penjor lan ampa nom. — e. D. Papeñjor lan hampel hanom. E. Rangdu kĕpgah. — Na de 5de paḍa heeft D. nog een extra-paḍa: Kĕpuh rangdu karameyan.

2. *a.* A. hangadgi. C. Gong roro hangadĕg ring. D. Pangoro panggadinge. E. Bahong roro hangadĕg. F. Hong roro hangadgi. — *b.* A. Lawayane kacuculik. B. kacuculik. D. Haneng lawan cuculik. E. Ring lawangan cuculik. — *c.* A. C. minakakon. B. Lan dangdang bango dares pinakakon. D. minda katon. E. makako. F. dares minakakon. — *d.* B. konane hanambut hatmaningong. D. Kehnya nambut hatmaja ningngwang. E. ngṛbut — *e.* A. Dalĕmi nata gawenya. B. Hingku minakasawanya. C. Deze paḍa ontbreekt. D. Ngadalĕming nnakaka gawenya. E. F. Hiku pinakagawekna.

3. *a.* B. kadi mangke. C. E. F. Kawarṇna ta. — *c.* A. B. D. Wus umoring wiḍaḍarā. C. F. amor. — *d.* A. B. C. D. E. F. Kalukat ḍaḍi — *e.* D. Ring setra tan pandadine.

4. *a.* A. C. E. F. dadine D. Hantyante kang pamarnane. — *b.* A. E. Endah. B. tang. — *c.* C. skar ring punangayon. D. Hika skaripune. E. Ring ngangayunaskarira mangko. — *d.* C. amarĕpat. E. kang ontbreekt. — *e.* C. F. Ring tngah be pṛnahe. D. Ring tngah beñji pṛnahe.

5. *a.* A. tuminghal. B. E. tumurun. — *b.* A. Dadya tumon. B. Kaget tumoning sanghyang. C. F. Hantyanta. D. tumon prasida. E. Kagyatumon ning. — *c.* B. C. F. sira hangilo. D. Hyang ayu hyang hilotama mangko. E. ayu kaget yangilo. — *d.* E. lwistwayu. — *e.* B. mapanirā mangke. C. E. F. malaningngong. D. malanipun.

6. *a.* A. hujare. C. D. F. sabdane. Hyang mahadewi hujare. — *b.* A. B. C. E. F. Manuṣangku. D. Manusa pun. — *c.* D. lukat mala. E. Wus purwwa mangke. — *d.* A. C. E. F. Sadewa hagung. B. utangirā. D. Sadewa mangke tuhu sira — *e.* A. anaku. C. F. hanakingsun. D. Bayanakingsun mangke.

7. In C en F ontbreekt deze strophe.

a. A. Ḍaksaline haran. B. Daksalinin. D. E. Sunsalinin. — *c.* B. Pan iyā. — *d.* A. C. E. F. manih. B. manih sama lukat. D. Maniki hasama kalukat. — e. B. Hyang padā rahayu. E. rahayu budine.

8. *b.* B. E. rabiya. C. F. harabiya. — *c.* B. Hanā hanaking pangaduningong. C. F. pangadwāningong. D. Kaki hana ta pangungkusingong. E. Anā kaki pangaduningong. — *d.* A. Pamarāha maring prangalas. B. Ring prangalas kaki umahnya. C. F. Ring pranglas mangkya humahnya. D. kaki lunga. E. Ring prangalas mangaha sira (l. mangko ta sira). — *e.* A. F. gone. B. Lor wetan kaki umahe. C. umahe. D. Lor wetan pṛnahe mangke.

9. *a.* B. Ra tambrapetra. D. Sang. E. Ki. — *b.* B. Kang hanākanak ika. C. Sira dṛwyanak. D. Sira dṛwe nak roro. E. dṛywanākanāk. F. dṛwyananak. — *c.* A. B. Roro hanake padayu hanom. C. F. Ro henake padḍa hayu hanom. D. Hanake padapa hayu hanom. E. Roro hanake pada hayu hanom. — *d.* A. C. E. F. ni. B. Harane çoka padāpā hika. D. Karinta harane ni Soka. — *e.* A. C. E. F. karmmanira. B. Ta den-alap mne.

10. *a.* A. Hiki ta sañjata mangke. B. Mahiki sañjata mangke. C. F. Lah kaki sañjata gone. E. Mwah kaki sañjatanira. — *b.* D. Hamateni. E. Mateni. — *c.* A. C. F. pamangkat. B.samangkat. D. haglis mangkat mangko. E. haglis mangko.

11. *a.* A. Ra kalikāmuwus B. Ra kalika ngucap. D. E. Ni kalika muwus. — *c.* A. B. C. F. sira mangko. D. E. kita mangko. — *d.* C. likinta. E. nĕluhing lakinṭa. — A. B. C. D. E. F. malānirāgde.

12. *a.* A. humatur mangke. B. hujare. — *b.* A. Sampun mangke linukat. C. F. Rāden sampun linukat. — *c.* A. Pangeran wenten dosane mangko. C. Dosanipun nĕkakĕn kala mangko. D. doṣanipun hadoh. E. doṣanipun angadok. F. Dosanipun kakĕn kala mangko. — *d.* A. Hangaḍokakĕn wadokalā. C. F. Marmmane hakeh wadokala. D. Hangkĕn sakwehing wadokala. E. Sakweh nikang wadokala. — *e.* A. B. E. Hamḍeni. C. F. Hamḍangmḍeng setrane.

13. *a.* A. B. C. F. Ra kālikā çru. D. Ni. E. Sra kalika satangise. — *c.* A. Akĕsĕl hati mangkyajojongkong. B. Skĕl açila mangkyajojongkong. C. F. Kĕsĕlanira mangkyañjojongkong. D. Kĕsĕl sira mangkyajogjog mangko. E. Hasila sira mangkyajojongkong. — *d.* A. Katon sosongotnya drawesan. B. Malah katon sosongot ika. C. Malah katon sosongot hiku. E. Ngĕnah katon. F. Malah katon posongot hika. — *e.* A. nuḍingi. F. hanuli mangke.

14. *a.* A. Pun smar hangucap. B. Tūr āngucap dahat linge. C. Tūr angucap ingarĕpe. D. Ki smar hangicap. E. Tūr angucap ṣun lan linge. F. Tūr ingucap ingarĕpe — *b.* A. Kalikā ngong anglukat. B. E. Yen sirarĕp lukata C. F. Linge yan sirarĕpā. D. Yen sira harĕp lukat. — *c.* A. Yen sira harĕp lukata mangko. B. Gumanti ngong. C. F. Hanglukata pun kalika mangko. D. E. ingsun anglukat. — *d.* A. linge mangke ra kalikā.

B. Kalika bageha ra smar. C. F. Ndan lingipun pun smar ika. E. Dan lingipun kalika ngucap. — *e.* B. Yen sira wilaça mangke. C. F. Ni kalika ngong bagyane. E. bage.

15. *a.* A. B. C. D. F. Hangaçihaçih. E. Hangasihasih wuwuse. — *b.* A. B. kakangku. C. F. Kakangku raṣa smar. D. Kakanku sira smar. E. Duh kaki sira smar. — *c.* A. C. F. jangkrak. B. si habagus. D. basah hanom. E. Tur sira bagus anulus anom. — *d.* A. rara rangda wulañjar. B. Hakeh rara hangle ring tinghal. C. F. Hakeh rara .... rest ontbreekt. E. Sakwehan i parawan ika. — *e.* B. Rangda hulañjar sumele. C. F. Rangda hulañjar sumeler. E. Muwah ta rangda sumeler.

16. *a.* A. pun. E. sira smar mangke. — *b.* A. Hingalĕmi. B. Hingalĕming. C. F. Hingalĕm ni. D. Pangalĕmi. E. Pangalĕm. — *c.* B. sunlukata mangko. D. sunlukat malaningong. E. siranglukata mangko. — *d.* A. saçarinirā. B. sasarī hika. C. saçagine hika. D. E. Parĕkanā saçarinira. F. Marĕkna saçagine hika — *e.* A. sasarine. D. sĕranane.

17. *a.* D. Hingsun mangke panangkane. — *b.* A. B. nikang sarāṇa. C. F. nikang çarana. D. Sarwwa tekang sarana. E. Sarwyawnĕng kang saraṇa. — *c.* A. Salakṣa yadyan rong lakṣa. B. Yadyan salakṣa. E. Sarakṣa rong rakṣa. F. beyane. — *d.* A. Mne beya masa tanana. B. ciptā. D. Ki smar gumuywa E. gumuywing cita. — *e.* A. Pun smar linge den-age. B. nahan linge. C. F. sira mangke. E. lah parĕke.

18. *a.* A. agḍe. C. D. F. sawakulan. E. sawakul sagine. — *b.* A. Hasu holaholahan. B. Lĕmwarĕga sawidak. C. F. Kang lĕmu tūr ring ngolah. D. Kalĕmwarĕgakna. E. Hulamipune cambra. — *c.* A. Kang lĕmu sajĕng sagĕcca mangko. B. sagca. C. sakuci tan long. D. Wit lawan sajĕng. F. sagucin lolong. — *d.* A. sira holaholah. B. Den-aglisa sirā hingalah. C. F. saraṇane ring ngwang. D. sira hangolah. E. mangkyangolah. — *e.* A. Kaḍukmanis rarāgine. B. pamadane. C. F. Lah hingĕdokning pamade. E. Angadoni sira mangke.

19. *a.* A. L. Pragat huwus ratĕng. B. Byāgata wus ratĕng. C. Byatitan wus rarĕng. E. Aglis ta wus ratĕng. F. Pragat huwus matĕng. — *b.* D. sumajĕng. — *c.* A. pacohan. B. hawan ācotā. C. smar ngĕndonni mangko. D. pacota. E. anḍa sota mangko. F. smar ngöndanni sota mangko. L. ngöndanni cota mangko. — *d.* Alle mss. Kalika.; B. hajarĕp. D. kayo. — *e.* A. katona. C. F. ing ngakeh. D. katonang E. katon wong mangke.

20. *a.* A. pangāstutine. D. pangastu bhatine. — *b.* A. mangkyamamangan. B. mangkyamawusan. C. F. mangke hamangan. D. Sira warĕg hamangan. E. mangkyawusan — *c.* A. C. F. sawakul. B. Kang skul sawakul hĕnti mangko. D. Sawakul skul hulam ta mangko. E. Skul sawakul hĕnti mangko. — *d.* A. Muwah kang sajĕng sampun tĕlas. B. Mwah sajĕng wus kari gca. C. F. Mwang sajĕng tlasse ring ngulata ri wadah. D. Muwah sajĕng wus kari gucya. E. Sajĕng saguci tan kariya. — *e.* A. C. E. F. Cambra. B. Çrgawon sḍĕng lĕmune. D. Mabṛkat kari walunge.

21. *a.* A. Wus den-uculing sabuke. B. Wus angdoning skule. C. F. Wus kĕndoni sesewete. D. hanguculin. E. Wus angadoni sabuke. — *b.* A. mangkya himbuha. B. malih himbuhnya. C. F. Hagyamalaku himbuhnya. D. malih himbuhan. E. Dadya malih himbuha. — *c.* A. Masa tan hĕnti kwa pangan mangko. C. F. Himbuhi ndan tĕlas sĕkule mangko. D. Tĕlas. E. Tlas skul ni kalika mangko. — *d.* A. Kalikā ling tuhu. B. Kidĕp tuhutuhu ra smar. C. F. Kiḍĕp tuhutuhu bhasaja. D. Hidĕpku hutuhu. E. Kedĕp tuhu hiya pasaja. — *e.* A. Habhawane smar mangke. B. Dahat libhok pangawuse.

22. *a.* C. D. F. Kocapan. — *b.* A. hadan mantukā. B. Siddhan muliha ring çwarggan. D. hadan. E. Sumĕnggah maring swarga. — *c.* A. haspi lama. B. aspi sira mangko. C. F. hasama sĕpiya mangko. D. halama. E. Alawaneraneng setra mangko. — *d.* A. D. ikang. B. sira padā. C. Kūning sira. D. Wĕnĕng ika. E. F. Kunĕng. — *e.* A. B. C. E. F. Muwah widaḍari mangke. D. Mwah widadari mangke.

23. *a.* A. B. C. F. akasa. D. hakarsa. E. wkasan. — *b.* A. B. C. F. Sumĕngka. D. Tumnga. E. Sumĕngkah. — *c.* A. kumĕdapĕdap kinon. C. F. Hyang dewi kumĕdapkĕdap kinon. — *d.* A. B. C. ra kālikā. — *e.* A. B. C. D. E. F. mangke hawake.

24. *a.* C. F. muwusā. — *b.* A. Pakāri. B Tan lukata kalikā. C. F. ra kalika. E. Kantun sira kalika. — *c.* A. B. F. si rungu wĕwkasingong. C. Hangisiru wĕwkasingong. D. si runguněn piwkas. E. si runguněn. — *d.* B. halungguheng. D. hatunggu ring. E. hatungguha. — *e.* A. Tĕmbe sira. D. kita tanlukat.

25. *a.* A. B. E. pakāringkene. C. F. sira ringkene. D. Kariya kalika mangke. — *b.* A. B. C. E. F. mangkateng maṇḍala. D. lunga ring mandala. — *c.* A. F. hatur. C. matur. — *d.* A. Lah pahenak ta haneng. B. Ndah ta kakyatangiheng. C. F. Lah tangi kaki haneng dalan. D. Mamargi kaki haneng. E. Lah amargiya kiteng. — e. F. rahayu hwang.

26. *a.* C. F. Purwwa kawarnnaha mangke. — *c.* D. E. op 26b volgt onmiddellijk 27c. — *d.* A. B. D. E. bañjaran kĕmbang. C. F. dateng sireng. — *e.* A. Hakalihan ta sumeren. B. Kalihan sira hareren. C. F. Hakalahan sira hareren.

27. *c.* A. Angrunguha widaḍari. C. D. F. sang. — *d.* A. C. F. aywaneng bañjaran kĕmbang (var. puspa, skar). D. E. ayu haneng bañjar kĕmbang (var. puspa). — *e.* D. Pada hyang madewa kabeh.

28. *a.* A. Humyang .... peleret. B. E. pereret. — *b.* A. Gĕṇḍing haguru gangça. B. Gĕṇḍing tatabuhan. F. tatabuwwan. — *c.* A. payung kuntul hangraras tinon. B. payung ktas. C. gĕtasangrawi. D. Hapajĕng gtas hangraras tinon. E. Lan payung gtas. F. ktasangrawi. L. Kapayung ktasangrawi. — *d.* A. Kang gañjaran tan hupacāra. B. Gagañjaran. C. F. Kang bañjaran. D. sahupacara. — *e.* A. maṇḍi C. F. maṇḍĕk. D. hamit mangke. E. nganḍing mangke.

29. *a.* A. tuhu halĕ. B. tu halĕ. — *b.* A. Hinuparĕngga hĕmas. B. Cinaracareng mas. C. Cinaracara ning mas. D. Cinaracareng ngĕmas. E. Cinaracareng hmas. F. Cinarangcang ring hmas. — *c.* A. Çumnĕnenetranya. B. Supnuhnenetra abra. C. F. Sumning nenetranya. D. Sumumung netranya habra. E. Sumnĕng netranya habra. — *d.* E. pinakul. — *e.* B. E. Hyang ayu kapanggih mangke. C. F. Sinapa bhatara kabeh.

30. *a.* C. D. E. Hanitihin. F. Hanihi. L. Tanihi. — *b.* A. C. F. Hangulihing kaḍatwan. D. Hanuli ring kadatwan. — *c.* A. haneng kaḍaton. E. Wus çri punang kadaton mangko. — *d.* A. Hyang ayu waluya kaḍi jnar. B. kadi mulāt. C. F. kadi walaka. D. kadi. hulaka E. kadi sira mulat. — *e.* A. Lāwan sang çri guru mangke. D. Lan hyang guru mangke.

31. *a.* A. Bhāwiçwatinĕn ta mangke. C. F. Tan binatitan ta mangke. D. Tan kawarnna. — *b.* A. kang kocap. — *c.* B. Ring satkanira mandala mangko. — *d.* A. Hañjĕnĕng ring. B. E. Hangadĕg ring. C. F. Hangadĕg satngahing. D. Hangadĕga tngah. — *e.* A. B. F. patamonira mangke. C. E. patmonira. D. Sira ring patamon mangke.

ZANG IV.

1. *a.* A. E. Tan āsuwyana. B. Mḍal pun ajilmalit mangko. D. Tada hasuha F. Tan asuwyana puput. — *b.* A. C. Sumambra manapā. B. Sambra manapā sira. D. Sumambrah hanapa. E. Sumabra manapaha. F. Sumambranapa. — *c.* A. C. F. Sira raden sudamala halon. B. Raden sudamala nāddhanyalon. E. Raden sudamala alon. — *d.* B. Lah bageya pukulun ndi sinangkānira. — *e.* A. C. F. Ndi sankante. B. Bhaya widadarā. D. Ndi sangkane. E. Ndi sangkanta marakya hañar. L. Ndi sangkanta.

2. *a.* A. D. wiḍaḍarā hanurun anom. B. Mantangya rupa mangke. — *b.* B. Hapkik anom punapa. C. E. F. lĕye lāwan. D. Nrupanta halĕyeng punapa. — *c.* A. datĕng hing. B. datĕng mandalengkene mangko. C. F. donamarang. D. dening mandala. — *d.* A. C. D. F. linge kon. B. Mojar raden sudamala kon mĕdāla. E. lilnge kon. — *e.* B. Sang apalinggih haywalon. E. Kon manṭukana pali .... Hier breekt ms. E. af.

3. Hier vangt ms. K aan.
a. A. F. K. mantuk. B. matūr. C. Putut huwus mantuk. D. Ki pu putut mantuk. — *b.* A. Kapanggih ta sang kayap. B. K. yen. hana. C. yang ning datĕngan. D. hada datĕngan. F. yan ing ḍatngan. — *c.* A. Pukulun wontĕn ḍatĕngan mangko. B. Sumambah lingira matur alon K. matur. — *d.* A. Rāryyanom bagus rupanira. B. Pukulun rĕkya hana. D. wentĕn hadatngan. K. Hana tadatadtangan hanom. — *e.* A. Lwir kuçuma darat mangke. B. C. D. F. Hanom abagus rupane. K. Pkik rupanipun mangke.

4. *a.* A. C. Pantĕs. — *b.* B. K. Nĕnggyaran. C. F. Nĕnggwaran. A. Dĕnggyaran. — *c.* K. Dawĕga .... mĕnḍal. — *d.* A. Sang kayap prapṭa ring pasamyan. B. ring datĕngan. C. Hapaha ring. D. gaweningsun sang-

ka ning tka. K. Aṇaphanga ring. — *c*. A. Hana paṇḍita sangkane. B. Padā rahayu ngunine. C. F. Maṇḍĕg rahayu D. Hyang ayu hatuduh mangke. K. Paḍa rahayu.

4a. Ontbreekt in A en D.

a. B. tumūrun mangke. — *c*. C. F. denira. — *d*. C. Hapa K. Mapan.

4b. Ontbreekt in A. en D.

b. B. K. Bagawan. — *c*. B. Sambramā sira. C. F. hanapa alon. — *d*. C. F. hĕndi. — *e*. B. K. kādi mangke. C. widḍi mangke. F. tabeya widdhi mangke.

4c. Ontbreekt in A en D.

b. B. Hasūrud nranakirā. C. Lah sarūḍ anak inara. F. Lah sarud hanakira. K. Hasurud hanakira. — *c*. B. pambagening sanghulun. C. F. pambagyanta pukulun. K. Pambagya ring pukulun. — *d*. B. Muwah hanakingsun yen datang. C. F. Mwang gaweningsun mangkya tka. K. Mwang gaweningsun pangeran. — *e*. B. Hyang kang hatuduh marangke. C. hatuduh marangke.

5. *a*. D. indraprastha sangkane. K. Sangking indraprasta mangke. — *b*. A. B. F. ranakirā. C. Sinangkan ontbreekt. ranakira. D. Sangkaning ranakira. K. Sinangkan hanakira. — *c*. B. Hurujuning paṇḍawa ta mangko. K. pandawa ta ngong. — *d*. A. C. F. Ya ta huni ngong. B. Sangkaningong saking. D. Sangkanha nguni. K. Hana huni wong maring. — *e*. C. F. hanglukata. D. hyang ayu.

6. *a*. B. C. K. Hyang dewi. D. hus lukat. — *b*. A. B. C. F. K. Sumĕngka. D. Tumka maring ç̇wargghan. — *c*. A. Lingira hyang ayu mareringong. B. hyunya waraheringong. C. huni ta warah ringngong. D. huni hawarah hingngong. F. huni hawarah ringngong. K. wuni waraheringong. — *d*. A. Aken maraheng. B. Adan marā ring. C. Hana marang. D. haran. F. maran. K. marang tambrapetra. — *e*. A. Hikā lukatĕnā mangke. B. mne C. F. Lingira hamuwus mangke. D. Mangke lukat ingsun tembe. K. Anglukata denta mne.

7. *a*. B. wetan umahe. — *b*. B. Bhagawan D. Hana ring. — *c*. B. Pan ika tanpabhuwaṇṇā mangko. — *d*. A. C. F. Taruni hanom haywangraras. B. Hanakira roro parawan. D. Taruni panngah. K. Padḍa nomanom anakira. — *e*. B. Samāyuhayu rypane. D. mangke. K. Hiku denālapa mne.

8. *a*. A. C. F. Angṛs rasane hatine. B. Angṛs rasane nālane. D. Hangṛsakna hatine. K. Angṛs hatine. — *c*. A. C. F. Lingira yen huwus lukāt mangke. B. K. Lingira mangke hamuwus halon. D. wus lukat mangko. — *d*. A. C. F. Bageya kaki ryyuwus sirṇna. B. Pukulun baya mangkanaha. D. Sira bageya mangkanaka. K. Bageya mangkanaha bapa. — *e*. A. C. F. Lah kaki lukatĕn mangke. B. Yen ingsun kalukat mangke D. Gage. K. Lukatana sira mangke.

9. *a*. D. ko mleka. K. ngong mlah dadine. — *b*. D. Dera. K. Sudamala denira. — *c*. A. Sakarsa tengngrehakna. B. hangrehaknā ringong. C. F. Sadenta. D. Sadenta hangrehakna mangko. K. Wehaniringong hanak-

ingsun mangko. — *d.* A. Hanaku ni. B. roro parawan. C. F. kalih parawan. K. Sang parawan hikang hangalap.

10. *a.* A. F. Raden Sudamala linge. B. Raden Sudamala mangke. D. K. Lingira rahaden mangke. — *b.* A. Hadan sira hanglukat. B. Lumkas anglukatā. C. F. sumĕngka nglukat. D. Tumka hanglukatta. K. Lukat panglulukatan. — *c.* A. ta hiringong. B. Tumuli lukat malaneringong. K. Kakalih lukat malan hiringong. — *d.* A. Ryyuwusāngarçye skar ura. B. K. Sinamburat anā skar rurā. C. F. Sinamburatan. D. kĕmbang ngura. — *e.* A. Haḍaṇa ngarḍaṇa mangke. B. Pun Smar mangkyakĕkĕleng. C. F. Mnĕng manahira mangke. D. Hingardana. K. Siniratan tirta mangke.

11. B. C. F. K. Deze strophe ontbreekt.

a. A. Ndan ring ārḍaṇa ta mangke. D. Hingardana sira mangke. — *c.* A. kahutawi mangko (l. kang wuta ta mangko). D. kahupti mangko. — *d.* A. Hana ṭa wong hanakanakān. D. Hana wong ring hanakanakan. — *e.* A. Çinirat ing. D. Siniratĕn. Na strophe 11 heeft D. nog 2 extra-strophen en dan de ruwat-mantra.

11a. Ngardana pangastutine.
Hangagĕm kĕmbang ngura.
Hamusti hanggranasika mangko.
Bija kuning kahingagĕmma.
Mĕtu puja hungkarane.

11b. Wus putus pangastutine.
Kinĕtisan ping tiga.
Bagawan waluyājati mangko.
Katingalan ki Sudamala.
Sira sun kang lukat mangke.

12. *a.* A. Kagyat hajnār. B. Kagyatanana tumone. C. F. Kagyat mlek ta K. Kaget yang ngĕnah. — *c.* A. K. Hapaḍang katon tang. — *d.* A. Ngka kadulu hikang. B. rikang sarwwa larā. C. F. ring sarwwa wahana. D. tekang. K. sarwwa rupa. — *e.* A. Hĕnti çobha ning. B. Rakaki. C. F. Kalikā. K. Suka manahingsun mangke.

13. *a.* A. Ryyuwus ta mlek panone. D. Wus linggar mangke tingale. K. Pumlah mangko. — *b.* B. Rakaki. — *c.* A. ta yan lukat. B. sihelukat. C. F. siyalukata mala mangko. D. K. siranglukat. — *d.* A. D. āndulu rupawarnna. B. Wawa ngong handulwi bhūwanna. C. Kang hawas handulu ring rupawarnna. F. als C. Kahawas. K. adulwir sarwwa warnna. — *e.* A. ring wong mangke. B. Sawarnna ning was kabeh. C. F. ring ngong mangke. D. Hawas mangke ring wong kabeh. K. Wus hawas katingalan kabeh.

14. *a.* A. Bhagawan dan linge mangke. B. Waspada denira tumon. C. F. K. id. denira mangke. D. id. denira kabeh. — *b.* A. Naring ra Suda malā B. Nring kaki C. F. K. Tumon raden Sadewa. D. Tumon i Sudamala.

15. *a.* A. C. Tka halungguh ta mangke. — *c.* C. F. Lah kaki Çudamalā karṣangong. — *d.* A. Lah ta lungguha sira tuwan. B. Halungguha

ring apanbah. C. F. ring harṣa nbah. D. Halungguha. K. mangke hanakingwang. — *e.* A. Tukājinah. B. Ika gnahanku mangke. C. punar bale. F. punang bale. K. Hasa tunājinah mangke.

16. B. C. D. F. K. hebben voor strophe 16 en 17 drie andere strophen. *a.* A. alungguh. — *c.* A. Lingireng siranakira mangko. — *d.* A. Ni Çoka Paḍa marangkeya. — *e.* A. Kalih anakingsun mangke.

17. *a.* A. Sama mawa. — *b.* A. Ring cāraṇanakingwang. — *c.* A. Çumambrameng kākangira mangko. — *d.* A. dan tulyadandan.

Hier volgen nu de strophen uit B. met varianten uit C. D. F. K.

16.	Sama wus alungguh mangke. Bhagawan tambrapetra. Tuminghal si nakingong.	C. D. F. halinggih. C. F. siranakira mango. D. Lingira ring anakira mangko. K. sira ring hanak mangko.
	Hayu sira waspade tinghal.	C. F. K. Tuhu sira waspaḍḍa tinghāl. D. Tuhu hawas sira ring warṇṇa.
	Sang hanom bagus rupane.	C. Tumon hanom. D. Hanom abagus. F. Tumon hanon. K. Hanom hanom ta.
16a.	Ndan lingira kaki mangke.	C. Nlinlira muwus mangke. F. muwus mangke.
	Rariseng seng hanakirā.	C. F. Hasengi hanakira. D. Ngĕsengin. K. Hasangi.
	Ni çoka padapā hanakingong. Marangkeha sira pangeran.	C. F. K. Marangkeya. D. Marangkeya siranakira.
	Kalih anakingsun raden.	C. D. F. anakingsun mangke. K. anakira mangke.
17.	Hambāktaha sḍah randen.	C. Samyambakta .... mangke. D. mangke. F. Sambyambakta .... mangke. K. Sama bakta .... mangke.
	Ri caraṇānakingwang.	C. F. Ring carenakanaka. D. Ring. K. Sira yayi hanakingwang.
	Hape ki Sudamalā mangke.	C. F. Hanapa hing kakangira mangko. D. id. ring. K. Anapha ki Sudamala mangko.
	Si parawan tumulyadandan.	C. F. Sang. D. tututan sḍah. K. Sang .... tumulwa ....
	Sḍah ring bhacana mangke.	C. F. caraṇa. D. Hanampa carana. K. pinangan.

18. *a.* A. Lumampah ta. D. Lumaku ta. — *b.* B. Hangras. C. F. Hararas. K. Hanglyaras katingalan. — *c.* A. Denirid tang sasāmpure halon. B. C. F. K. Denirid sasampure mangkyālon. D. Denirid yah sasampur mangkyalon. — *d.* A. Tkānuhun. B. ayukakya haněmbah. C. F. pambayun D. Ring hayun ping kalih. K. sinĕmbah.

19. *a.* B. C. D. F. K. Tambrapetra lon. — *d.* A. sama haněmbah. C Kalih sama haněmbah. D. Kalih haněmbah pakanira. — *e.* A. B. C. F. K. ki Sudamala.

20. *a.* A. Hangaturing. B. C. D. F. Hangaturi. K. Hangaturin. — *b.* B. Ni çoka ni paḍapā. — *c.* A. Hasĕmwerangaturrireslokalon. B. Meçwarānhĕrra. C. F. Hasmara nhĕrranapa. D. hingsun hanapa. K. Hasmwaherang .... hanāpha. — *d.* A. Dawĕg bage katur kang sḍah. B. K. Bhahageya. C. Bageya tang sḍah kahatura. D. Bageya sapunika sḍah. F. Bageya kang sḍah katura. — *e.* A. Ri jĕngandika raden. B. Kahatūri sira raden. C. F. Mangke ring sira rahaden. K. Hangaturi sira raraden.

21. *b.* A. C. F. K. Sarwyananggapi B. Satkanikang sḍah. D. Saryyananggapi. — *c.* A. haçuruḍa çujananingong. B. Linge suruda katengsun. C. F. nini samangko. D. ta suruda ningning. K. Lah suruda kĕntengsun. — *d.* A. Ri pambage handika B. Ri pambage çira sun tuwan. C. Ring pambageyanira tuwan. F. id. tuhwan. D. Hanapa bagya tuhan. K. Ring pambageningsun pangeran. — *e.* A. B. Ingsun hanarimā. C. D. F. K. Ingsun.

22. *a.* A. lan hujare. — *c.* B. Saha lungguha nikwenakingong. C. F. rinyanakingong. D. Ta halunguhha. K. Hagungha yayi hanakingong. — *d.* A. sanḍinge ri kakangira. B. sandinge siranakirā. C. F. Ring sandinge sirā manira. D. Hasanḍingan ring pakanira. K. sanḍinge sirānakingwang. — *e.* A. B. mangke. C. Kahalungguh sira rāhaden. D. halinggih rahaden. F. halungguh sira rahaden. K. Kalihan lungguh rahaden.

23. *b.* B. K. Kalihan lungguh. — *c.* A. B. C. F. ta kang hamumunḍut D. Datng apupundut skel mangko. K. Datĕng ngamumunḍut mangko. — *d.* C. F. ulam brĕm lawan. D. Hulam ḍok haneng. K. ulam kalawan. — *e.* A. B. C. F. halarih. D. hanglaris. K. alah ri mangke.

24. *a.* B. C. F. K. Hanaḍah ta sira mangke. D. pahica mangke. — *c.* B. C. F. K. Kalawan raden sadewa mangko. — *d.* A. B. C. F. K. Mwang. — *e.* D. Sasapisah anda mangke.

25. *a.* D. hanglaris. — *b.* A. Ṭok ārak lawan. B. F. Tok brĕm kalawan. D. Dok harak brĕm lan. C. Tok brĕm lawan. K. Saiĕng bram lawan. — *c.* A. Brĕm sakĕca dera naḍah. B. Samaptā sira C. F. Id. hadahar mangko. D. Parĕngha sira. K. Sang maha sira. — *d.* A. C. F. sampunira mangkyanaḍah. B. mangkyenaḍah. D. Sampun mangke sira hanadah. K. Wusira mangkyasami dahar. — *e.* A. hambukti. B. harababa ring mangke. C. F wus mabuk. D. hambakta. K. Ki. sĕmar anaḍah.

26. *a.* K. wuwuse. — *b.* A. Sira ḍan āmamajang. B. Putut kon ādāndanā. C. Pun putut kona hadan. F. Pu putut akona hadan. K. Ra putut

kon adandanna. — *c.* A. Humah aku mangkweng. B. C. F. K. mangke. D. Ring bale pañjang ring su kulon. — *d.* A. B. C. F. K. ni. D. Humahira. — *e.* A. C. K. Denaglis. B. Denaglisan ayo ta suwe. F. Denglis. D. Haglis haywa suwe mangke.

27. *a.* A. C. F. K. hamamajang. B. Sampunya papaji. D. ta hamañjang. — *b.* A. Ki putut kānĕmbah. — *c.* A. Pukulun sang. B. Pun Putut ring sang madibya. C. id. sang uitgevallen. D. id. Ki putut. F. als B. K. id. sang adibya. — *d.* A. Sampun yeki mangkyamamajang. B. denipun. D. denira hadibya. K. wus mangkyahamajang. — *e.* A. C. Sahuran ki. B. F. Hature. D. Hemngan sunira mangke. K. Pun putut amarĕk mangke.

28. D. Strophe 28 t|m 33 ontbreeken.
c. A. C. Hiringaknā harinta. B. Hiringaknārinira. F. Hiringakna. K. Lah hiringakna hariningong. — *d.* A. Humaraha ring B. Marahā sirā. C. F. maring. — *e.* A. raden. B. C. K. mangke. F. Halinggiha sira mangke.

29. *a.* A. B. C. F. K. linge. — *b.* A. B. C. F. siranakira. K. sira hanĕmbah. — *c.* A. hingiringakĕn mangko. B. C. F. K. hingiringakĕn. — *d.* A. B. C. F. K. Ken çoka lawan. — *e.* A. Bawisyating kilyan. B. C. mareng.

30. *a.* A. wujare. — *b.* B. haturu. — *c.* B. awus apanggih. — *d.* A. K. kaya ngapā. C. F. hangapaha. — *e.* A. Lah sunngintĕpintĕp mne. B. hangintipi. C. F. Lah mne sunintip mangke.

31. *a.* A. sire rene. B. si merene. C. F. ta merene. K. lah sinered. — *b.* C. F. Ḍentulus wilasaha. K. Tulusira hasanāk. — *c.* A. Pamaturahaniya hiringong. B. Ingsun ta kaki nĕda wong wadon. C. F. Hasanak kalawan ingsun mangko. — *d.* A. Parawan ring sang mahaḍibya. B. Marā hugaha sira kakang. C. F. Palampah knengsun. K. Ta lampah knengsun. — *e.* A. Denaglis ayo hasuwe.

32. *c.* A. Pun smar hamari kḍĕh mangko. — *d.* A. Ki putut kawlas yengsun tuwan. B. Maraha huga sira kakang. C. F. Pamaturā ta sira kaki. K. Pamatura hugaheng sira. — *e.* A. marangke. C. F. paranane.

33. *a.* A. Wus lunga ki putut prapte. — *b.* A. Gwān ing sang mahadibya. B. Matūr sirā sang kayap. C. F. Hingwang sanghyang sang kajap. — *c.* A. Turyyanot sinom nḍa wong wadon. B. Mangkyanda wong wadon. C. F. K. mangkyañjaluk. — *d.* A. Pun smar mangke ring sang kayap. — *e.* A. Sang maka kemngan mangke. B. Kepwan sunganira mne. C. Id. mangke. F. als C. sanganira. K. Kemĕngan sungani mangke.

34. *a.* A. Hana ta ni towok ane (Hana ni towok harane ?). B. Hana ta kahula. C. Hana si kakangira. F. Hana sira kaki sira. — *b.* A. K. satowok. B. Sampun rara hatuwa. C. F. Ni sitowok kapĕndak. D. Sira tohok. — *c.* A. C. F. linge ki putut. B. Harane ni satohok. D. Lingira ki putut. — *d.* A. Si towok sira hamarĕka. B. Ki pututka ingundangĕn denta. C. F. Ni towok. D. Ki tohok sira hamarĕka. — *e.* A. Tinarimakna mne. B. Ngong wehin ri smar mangke. C. Tinaring makaten mangke. D. Tinarima hingsun. F. Tinarimakakĕn mangke.

Na 34 heeft B. wijders nog een extra strophe:

34a. Ki putut hanguṇḍang mangke.
Ni satohok paṇḍakdan.
Linge ra ki putut mojar alon.
Ni satohok sira marĕka.
Tinarimakakĕn mangke.

35. *a.* C. Nini satowok nujare. F. Id. hujare. D. Ki tohok mangke ujare. — *b.* B. Kamayangan ta nini. — *c.* A. C. F. K. Yan. B. Suntinārimakĕn mangko. — *d.* A. Harĕp tĕmĕn mangkyalakiya. B. Hage. C. F. Hage sun putut. D. Age ki putut arabya. K. Haçengin pun putut. — *e.* A. C. F. Nora rowanging ngakule. B. Nora rowangirakule. D. Rocanganingsun marangke. K. Nora rowangingsun akule.

36. *a.* B. Tkeng bayun. K. harĕpira. — *b.* B. Sumĕmbahhing adibya. C. F. Sumĕmbahhing sang dibya. — *c.* A. C. F. K. sang rĕṣi muwus. B. sang ṛṣyāmuwus. D. sang winuwus tan alon. — *d.* A. ḍakpalakeni. B. ngong tarimakĕn. C. F. wa dakpalakekĕn sira. D. densalahakĕn. K. datpalakekĕn. — *e.* A. B. C. F. Sunwehi ki smar. D. Sunwehin ki. K. Suwe titi ki.

37. *a.* B. Saṇḍikka yan mangke. D. Sandikan. — *b.* Sun towok. — *c.* D. Lah tutut hangiringakĕn mangk. — *d.* A. C. F. K. D. Gawakna. B. Wehakna.

38. *a.* A. ta ngatĕr. B. hangiringakĕn. C. F. hangiring. D. Ki putut hingatĕr. — *b.* A. lan. B. lan ki pun. C. F. lan pun. D. Ki towok lan ki — *c.* B. Puniki si kaki smar mangko. C. Hiki histri pasungira sang kayap mangko. F. id. pasungi sang kayob. K. hangaras. — *d.* A. Rambut abang gidatnya nangnang. B. Hing çri pasung sira. C. F. Haṇḍaha pun smar. D. Gidat nangnang rambutnya habang. — *e.* A. Çuku bungbung wengkang lecet. B. ta bhantosa mangke. C. F. Ring sang mahadibya mne. D. Batis pengkang bangkosa rĕke. K. ta bhasantosa rĕke.

39. D. strophe 39 ontbreekt. A. heeft een andere redactie. *b.* B. Satarimasun. — *c.* C. F. Matura. K. Matur ing. — *d.* B. C. Haglis pun putut mangko kesah. F. Defectief, heeft slechts keçah. K. matura. — *e.* B. C. F. Matur ring sang rĕṣi mangke. K. Ring marharĕsi.
De redactie van A. luidt.

39. Lingi pun putut hujare.
Punika kaki smar.
Pusukaning kayap ḍibya mangko.
Matura kaki hatarima.
Paḍa ni sang kayap mangke.

40. *a.* A. Hangabihabih hujare. (Ms. onduidelijk. ngangihangih? nganihanih?). B. hamuwus mangke. — *b.* A. Lah nini. D. mereneya. — *c.* A. ta haranirekí mangko. B. C. F. ta haranirariningong. D. K. Sapa haranira hariningong. — *d.* A. Ni satowok ingsun ki. B. Ni satowok namanira sun kakang. C. F. kakang. D. Ki tohok haranisun smar. K. kang smar. — *e.* A. tengsun. C. F. Raraningsun tumut mangke. D. Rahuhiningsun kita mangke.

41. *b.* A. B. C. F. Gumanti. K. Gumantya. D. Gumĕntya ning sasangka. — *c.* C. junungan. — *d.* A. C. F. Kajugjugwăning. — *e.* A. Salu wuk lĕwas galare. B. D. K. Salu wus luduh. C. F. Lĕwas wus luwuh.

42. *a.* A. B. wus lĕwas. — C. wus ĕnting. F. wus ĕnti. D. Likah kang wus. — *b.* C. F. Hantolipune nora. D. Nora pun inantolan. — *c.* A. Irikā ngwane. B. nggwanipun smar. C. F. smar hamondok. — *d.* A. Ring sakṣaṇa ngrumrum ki smar. B. mangkye karumruman. C. F. Wasa wasa tka ngrumruma. D. Mangyahangras nruma. — *e.* A. Ri sapĕpĕlukan. B. Wus apĕpĕnukan. C. F. apĕplukan. D. Wussana pinĕluh. K. Wus apluk sira.

43. *a.* A. Duk ākokrocokan. B. Sama yalanta ri mangke. C. F. Sama halon ta ring. D. Ya makakrosokan. K. Hakokrocokan. — *b.* A. Ni towok. B. Pun towok ki pun smar. C. F. Pun tohok mangke sang ki smar — *c.* A. kang likah tikĕl. B. tikĕl da likah. C. F. Ndan tikĕl likahe mangko. D. tikĕl likahe. K. mangko. — *d.* B. Tanggalar sampun tibeng. C. hĕnting tibeng. F. hĕnti tibeng. — *e.* A. maçyakakanten. B. masyakakantet. C. F. manṣyakakanten. D. maksih kekentet. K. masyakakanten.

44. *a.* A. Geger punang açu. B. Duk ākrokoçokan C. F. Duk akorosokan. D. K. asu. — *b.* A. Pun smar nibeng longan B. K. pun smar. C. F. Pun smar tibeng longan. D. Tibenhipun ki ki smar. — *c.* A. Tansah tangane hamĕluk mangko. B. Mwang asu hamwangalap kangko. C. F. Kang asu geger malayu handoh. K. Hakakaten. — *d.* D. palungpungan. — *e.* A. kāphalayu mangke. B. Pada maluyuhan kabeh. C. F. kapalayu kabeh. D. kang malayu mangke. K. malaywa mangke.

45. *a.* A. B. bĕk mĕrang kabeh. C. F. bĕk sukĕt. D. smar tĕrang mangke. K. smar ñut mĕrĕng mangke. — *b.* A. mwekang girirnya. B. gigir ikang. C. Gigire ki smar. F. Mwang gigire ki smar. D. gigir ingwang. K. gigirira. — *c.* A. Ni towok bĕk sukĕt rambutnyawor. B. Pun smar tohok bĕk sukĕt mangko. C. F. Ni towok bĕk sukĕtipun karo. D. hapupuhan sukĕt bok. K. hapupuhan bĕk sukĕt mangko. — *d.* A. Hanor lan purişya ning hayam. B. C. D. F. K. Hawor lawan tahi ning āyam. — *e.* A. Tur tansah çobha hatine. B. masyawor mangke. C. F. masyakakanten. D. masikarigale. K. masih kakaten.

46. *a.* A. Tan warṇnanen teki m. D. hĕnti. K. hanti. — *b.* A. Bhawisyating pun. B. Hosahipun smar. C. F. Polahira pun D. Polahira. K. Polahipune smar. — *c.* A. Raden sudamalā kocap mangko. B. C. D. K. Rahaden sira wuwusĕn mangko. F. Id. kawuwus. — *d.* A. Çobha denira papaçihan. B. C. F. papasihan. D. hakalihan. — *e.* A. Sarwyakurĕn sĕh rahaden. B. Sawengyakurĕn sih. C. F. Sĕmpyarkurĕn sihe mangke. D. Sarwwa kurĕnan sih. K. Sarwykurĕd.

47. In de babon ontbreekt de eerste regel, die luidt: A. Meng rahinā tatas mangke. B. Sigra rahina ta mangke. C. F. Als A, doch Meh. D. Tatas kang rahina mangke. K. Meh rahina kadi mangke. — *b.* A. hyang prabangkarā. B. D. K. raditya. C. F. hyang diwangkara. — *c.* A. Bhawiçyati.

C. F. kocapa. D. Kocapan. ki sudamala. — *d.* A. Ring teki rahaden sakula. D. Kocapan rahaden sakula. — *e.* A. Mâwwa. B. F. Mawa. C. Mahwa. D. Hatangi hanangis. K. Hanangis sira.

48. *a.* D. Hamalaku. — *b.* Çighrā rarahup mangko. B. sirah. D. Haglis warahup sira. — *c.* A. Ryyuwus ta çocca tumurun hañjol. C. F. rarawup. D. Sampun sira hararahup. K. Id. harahup. — *d.* A. Nhĕr lumampah maring setra. B. tog. D. Tumurun mangkyalumampaha. — *e.* A. Çighra-sighra sira rāden. B. Ring setra sidadyan mangke. C. smadyane. F. Hamaring. D. kang sadyane.

49. *a.*A. Tan asuwe glis lakune. D. lampahira. K. Glis. — *b.* A. Prapting Gaṇḍamuywika D. ring awan. — *c.* A. Kapanggih bhuṭa kalikā mangko. D. Duk hĕnti. K. Tkanira ring. — *d.* A. Kaget tumon sira rahadyan. B. D. sang bhutā. F. ni uitgevallen. — *e.* A. Sapa tunggu taman rane. B. C. F. Haturu.

50. In C. en F ontbreken de strophen 50 t|m 52.

a. A. Bhuta kalikā wuwuse. B. Ra kalika. — *b.* D. Sira ki K. ni sudamala. — *c.* A. kaki mangsul. B. yen sira māngsul. — *d.* A. Bhāya rakwa nglukateringwang. B. K. Id., doch Bhaya sira. D. Baya sira hanglukat hingwang. — *e.* A. Mantangene mangsul. B. Matangen milu ya. Matangi mangṣula.

51. *a.* A. sahure. B. K. nabdane. D. sabdane. — *b.* A. Ḍuḍwiki. B. D. K. Dudwingsun. — *c.* B. taranku sakula mangko. D. haran sadewa. — *d.* B. Lagune paḍa rupānirā. D. Hangulati hira. K. Hangulat arinku. — *e.* B. Mwah hanommira mangke. D. Nguni sinangkala mangke.

52. In B. ontbreken strophen 52 en 53.

a. A. D. K. wilasā mangke. — *b.* A. Tuduhakna. D. Hamajarakĕn ingwang. — *c.* A. Ring hunggwānira sadewa mangko. D. Sangkane. — *d.* A. Hiringsun mangke. B. Hiringsun nini. D. Nini hingsun tumuta. — *e.* A. Haring hariningsun.

53. *a.* F. halon. — *b.* A. K. Pacuh ingsun ing sira. C. F. Id. doch ring sira. D. Pacuhi rupanira. — *c.* A. sĕngguh. C. sangguh. D. sĕngguhĕn. F. sarnggu. K. pĕngguh. — *d.* A. C. F. Lagune tunggal warṇanira. D. K. Lagune tunggal. — *e.* C. D. F. hanom sira.

54. *a.* C. F. Haṇa sinangkalang kene. D. Nguni sinangkala mangke. K. sinangkulenkene. — *b.* B. Hari kaki. D. Haranta. — *c.* B. C. hanglukatta. F. hanlukata. — *d.* A. B. D. tan bisa si sadewa. C. F. bisa si sadewa. K. bisa ki sadewa. — *e.* A. B. wuwuh. C. nguwuh. F. nguwu.

55. *a.* A. B. Kadyanañurupi. C. F. Lwir kadyana wuruk. D. Dadyana sumusup. K. Dadyana. — *b.* A. Humaring ki. D. Mari. — *c.* B. Si hasanggup. C. hanglukata. F. hanglukaṭṭa. — *d.* A. dewa puṣpiṭa. B. Jumnĕng hyang dewa rarasan. C. Humrang hyang dewa hararasan. F. Id., doch Humṛng. D. sanghyang mahadewa. — *e.* A. humangke. D. Wṛspatyatu turun mangke.

56. Deze strophe ontbreekt in de babon.

a. A. K. Wus gĕnĕping saptā mangke. B. Siniratan skar ure. C. F. Id.

doch rura mangke. D. Wus ratĕng pitutur mangke. — *b.* A. Çumirat skar ura. B. Mangke gnĕping saptā. C. F. Gĕnĕp tiba ping sapta. D. K. Skar rura sumirat. — *c.* A. Tumibeng bhaṭari Ḍurgga mangko. B. Bhaṭārīnira pan Durggha mangko. C. F. Bhaṭari kalawan Durga mangko. D. Tirta ring natar hyang Durga mangko. K. Ing taring bhaṭāri Durga mangko. — *d.* A. Waluya hyang ayu wus purṇna. B. Waluhya sanghyang ayu sirā. C. D. F. K. Id., doch ayu hika. — *e.* A. B. C. F. K. Kang setra taman dadine. D. Id., doch Ring setra.

57. Ontbreekt in de babon.

a. Ryyuwusiranglukat mangke. B. C. F. K. Wus sama kalukat mangke. D. Sama wus kalukat mangke. — *b.* A. Sinung ta ikang aran. B. Sinalin mangkyahara. C. F. Sinalinan mangkyaharan. D. K. Sinalinan ṭa aran. — *c.* A. Marggyaharan ki sadewa mangko. B. Mangkin sudamala haran hingong. C. F. Ki sudamala harane mangko. D. Maring haran ki sadewa mangko. K. Maryyaran ki sadewa mangko. — *d.* A. Haparab sira Çuḍamalā. B. Maring haranta ki sadewa. C. F. Maring hanakira sadewa. D. Haparab kaki sudamala. K. Haparab sudamala sira. — *e.* A. Tur sinung sañjata mangke. B. Sinungan pañji mangke. C. D. F. K. Sinungan sañjata mangke.

58. *a.* K. Gināñjāran. — *b.* A. Rikang makārabinya. — *c.* B. Hanake ra Tambapetra. C. F. Haneng Tambrapetra maṇḍalā mangko. — *d.* C. F. prangalas maṇḍalā. D. mandala. — *e.* A. Rora paḍayu warṇnane. B. Roro samayu. C. F. Roro hayuhayu. D. Kang roro hayu.

59. *a.* A. ndan linge. B. nabdane. — *b.* A. B. C. D. F. ni. K. si. — *c.* A. Marmmanta tan milu lukat peko. B. C. F. Mantangen sira tan lukat. D. Id., doch Marmmane. — *d.* A. Hakeh mangke wus paḍālukat. B. Pada samapṭa sampun lukat. C. F. Kahe sama hayu wus lukat. D. Hakeh wong sama wus. — *e.* K. dewe.

60. *a.* B. lon ujare. — *b.* A. Huḍuh kaki sakula. B. D. Katuwon ni. — *c.* A. C. F. D. K. Hanĕngguh. B. Hanĕmbah. — *d.* A. Matinyeringwang. C. F. Lah nini sun mati deningngwang. K. mati denira. — *e.* B. Kaphat.

61. *a.* A. Kawĕs humnĕng daryyane. B. D. F. Kawĕwĕgan. C. Kawĕwĕgin. K. Kawĕwĕlan. — *b.* A. Sira raden sakula. B. D. Twas rahaden. — *c.* A. ryyujar. B. F. Hangrungūjare. — *d.* A. Wkasan ta siraris mojar. B. Tuduhakna tengsun margga. C. F. Kawĕkasan. D. Ri wakasan. — *e.* A. C. F. D. K. Katuwon. B. Hanujwing maṇḍala mangke.

62. Deze strophe ontbreekt in B.

a. A. ndan linge. — *b.* A. C. F. D. Kariha. — *c.* A. Ngong mangkat. C. F. mangkat maring. D. Mangke hingong maring mandala mangko. — *d.* C. F. Tuduhakna tengsun margga. D. ingsun. — *e.* D. Nuju ring.

63. *a.* C. anĕngĕnna. D. Margane ring tngĕn. F. kang angĕnna. K. katĕngĕn. — *b.* B. Hajwing ring. F. Hanu ring. — *c.* A. Sampun tan prayatneng hawan mangko. B. Id., doch margga mangko. C. F. prayatnā hanakkingngong. D. Prayatna sampun wani hiringong. — *d.* A. Lumāmpah

rahaden. B. Kasah mangko. C. F. K. mangko. — *e*. A. Ndan sighrasighra lakune. B. Haglis mangkat mangko lakune.

64. *a*. B. Tan warṇṇanĕn sireng mangke. C. F. Ṭan kawarnnaheng awan mangke. — B. Çighrā tkeng maṇḍala. — *c*. A. Hanjugjug madyeng pantara mangko. C. F. Duk prapteng. — *d*. A. Ring patamon maharyyadan ta. B. D. ring tngah. C. F. satngah ing. — *e*. A. Lagi kemngan daryyane. B. Hing patamonnira. C. F. Hing. D. Ring pataman sira mangke. K. Ring patamonira.

65. *a*. A. pun smar B. Mulata pun. C. Mulat ing pun. D. Mulat pun smar ndan linge. F. Mulati pun. — *b*. A. Mara hangrangkul pada. D. Sira raden sakulā. — *c*. A. Lingira raden sakula mangko. B. Tka mkul jĕng pun smar mangko. C. Denpalajĕngi pun smar mangko. D. Ndan lingira maturana mangko. F. Denpalajĕng pun smar mangko. K. Nāhan. — *d*. A. Smar pamatur mangke kiṭā. B. Rahaden wentĕn pakanirā. C. F. Lah raden wentĕn rakanira. D. wentĕn ni rakanira. K. wontĕn rakanira. — *e*. A. Yen ingong tumutur mangke. B. C. F. Tumutureng. D. ring. K. Tumutureng ari. Na strophe 65 heeft B. hier de strophe, die in de andere mss. strophe 70 is.

66. In C. en F. ontbreken strophen 66 t|m 69.
a. A. hamit lakune. B. mangkata mangke. D. rumita K. amita. — *b*. A. Humareng. D. Mara ring. — *c*. A. Humatur ring raden sira halon. — *d*. A. Ring sḍĕngira papagantyan. B. Kapanggih raden sadewa. D. Panggih mangke pangantenan. K. aphangantenan. — *e*. B. Halinggih hapapanganten. D. Ring raden mandapa. K. Lawan.

67. *b*. A. Sira kapakanirā B. Si rakanira. D. Mwang rakanira. K. Rakanira tkaha. — *c*. B. Tumutūr mangke patamon. D. Tumuture. — *d*. A. Kaget rahaden sudamala. B. pakanira mḍalā. D. mdal sireng patapan. K. Mḍala patamwan. — *e*. A. Mḍalāmapag ing mangke. B. Tumurun jog sira mangke. D. Mapanggih rakane.

68. D. heeft hier strophe 72 en K. strophe 73, zoodat alleen A. en B. deze strophe hebben, onderling nog sterk afwijkend.

Lezing van A.:	Lezing van B.:
Ḍuk tka ri jabā mangke.	Tka ring patamon mangke.
Kapanggih rakanirā.	Marĕk sirakanirā.
Raden suḍamalā ngrangkul mangko.	Lingira raden sadewa halinggih apapanganten mangko.
Pukulun datĕngeng açramā.	Wĕnten aṇḍika pakanira.
Lumampah sarwyakakanten.	Tumutur hatĕr marangke.

69. Deze strophe ontbreekt in B. en K. terwijl D. hier strophe 73 heeft. De strophe komt dus alleen in A. voor en wel:
Tkeng jro haçramā mangke, Wontĕn sang maharḍikan, Sumambra mabage hanakingngong, Lah kaki paḍa halinggiha, Sāmpun samālungguh mangke.

70. *a.* A. C. D. F. K. sakula. B. sakula ndan linge. — *c.* A. Tumutu reng pakānirā mangko. B. Tumutur yayi ri sira mangko. D. Hatutur mangke. — *d.* Hier eindigt ms. A1., waarna A2 met strophe 78 aanvangt. B. Yen sira yayi tuhu pjah. C. pjah wruhha ring. D. pjaha ring. F. pajah wruhha ring panglēhan. K. ngong wruheng.

71. *a.* B. Dadyan ta tuduh. D. Dadyana katuduh. F. Dadya tuduh. — *b.* B. C. D. F. K. Nēnggyarani. — *c.* D. rēko. K. siraneng maṇḍala rēko. — *d.* B. C. F. K. Dentuduhakēn. D. Dentuduhakēn ingsun marggha. — *e.* B. Yen ingsun. C. F. K. Yata sun. D. Yatna sun.

72. Ontbreekt in K.

a. D. Ki sudamala ndan linge. — *b.* B. C. F. Ta mantukeng. D. Mantuk maring paçraman. — *c.* B. Kakang pakanira dawēg ing jro. C. F. Kakang .... datēng ing. D. datēng ring. — *d.* B. C. D. F. yayi sun hangiring. — *e.* B. C. F. Karihina.

73. *a.* C. Duk prapta. F. Duk praptā dalēmangke. — *b.* B. Sama C. F. Sampun. D. Sami ta linggih. — *c.* B. C. F. Rahaden sakula halinggih mangko. — *d.* B. C. F. Sumēmbah raden sudamalā. — *e.* F. sakula linge.

74. *a.* D. mangke. F. Eerste regel ontbreekt. — *b.* B. Haseng sirayinira. C. F. Hasengi rāyinira. D. Ngēsengin. H. Haçengi. — *d.* C. F. K. Mereneya. D. Mereneya hari hanapa. — *e.* B. Maring kang. F. Ri kaki nakula.

75. Van deze strophe heeft B. slechts de eerste regel.

a. K. Habaktaha. — *b.* C. F. Padḍa sung amuñcanga. K. sunga sakaran. — *c.* D. maring pangeran mangko. — *e.* K. Mwah.

75a. Ontbreekt in B. en D.

a. C. F. Prapta. — *b.* C. Saking sira sang. K. Sang ma saking hadibya. — *c.* C. Skul nula mwang brēm harak lan tok. F. Id., doch Skul hulamwang. K. Skul mwang hulam. — *d.* C. F. K. Hanaḍah raden sudamala.

75b. *a.* C. F. wus andahar. — *c.* B. Hika ta yayi hidēppa ta ngong. D. hidēpa mangko. — *d.* B. Sunwehakēn ring kang. C. Id., doch kakang. D. Suka hingsun ring kakanira. F. Sunwehakēn ing kakang. K. Sunwehin sira kakang. — *e.* B. i madāpa mangke C. F. Id. paṇḍapa. D. Ni padapa muwus mangke. K. wuwuse.

76. *a.* B. C. F. K. lon ujare. D. Ni soka halon ujare. — *b.* D. Sandikan. — *c.* D. Ni soka padapa matur mangko. — *d.* B. raden ngreha. C. F. hangrehakna. D. ngreha. K. mangke hangre. — *e.* B. C. D. tan hidēpa. F. tan hidē. K. ta hidēpa.

77. Ontbreekt in F.

b. B. C. Punika kang sakulā. — *c.* B. C. Pun soka. D. katur ring. — *d.* B. mangkwanabda. C. D. mangkyangucap. K. sakula hangucap. — *e.* B. C. D. K. Tan pangrasa kadi mangke.

78. Hier vangt ms. A2 aan.

b. A. Kulengucap. C. Kula ngucap. — *c.* A. Nadyan ta sapangucapēningong. B. K. Dadyana sapangucapāningong. C. Nadyan ta pangucapan-

ningong. D. Dadya sapangucapan ing ringong. F. Nadyan ta sapangucapaningong. — *d*. A. C. F. Wiçeṣa sunaweh hing kakang. B. sun awehi kakang. D. Wasana ingsun wehin kaka. K. suwehi kaka.

79. In D. ontbreken strophen 79 en 80.

a. A. C. F. sahūre.. B. nabdane. — *b*. A. tulwan. C. F. tuhwan. K. rahadya. — *c*. A. Sun kakang. B. sahatarima. K. kalah hatarima. — *d*. A. C. Hanangis yayi. B. Nanging si yayi ujaringwang. F. Hanangi pajaringwang. K. Nanghisi yayi.

80. *a*. B. Hingambil ta. — *c*. A. C. deniringkna. B. K. hiniringhakĕn. F. denirikna. — *d*. A. Hanulu maring salu. B. C. F. K. salu. — *e*. A. B. C. F. hakule.

Daar blijkbaar de episode van Sakula's aankomst in de kluizenarij zeer corrupt is overgeleverd, wordt hier duidelijkheidshalve nog eens afzonderlijk de volgorde der strophen in de verschillende mss. van strophe 65 tot 81 opgegeven:

A. 65, 66, 67, 68, 69, 70 eerste 3 regels, 78, 79, 80, 81.
B. 65, 70, 66, 67, 68, 71. 72, 73, 74, 75 1ste regel, 75b, 76, 77, 78, 79, 80, 81.
C. 65, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 75a, 75b, 76, 77, 78, 79, 80, 81.
D. 65, 66, 67, 72, 73, 70, 71, 74, 75, 75b, 76, 77, 78, 81.
F. 65, 70, 71, 72, 73, 74 laatste 4 regels, 75, 75a, 75b, 76, 78, 79, 80, 81.
K. 65, 66, 67, 73, 70, 71, 74, 75, 75a, 75b, 76, 77, 78, 79, 80, 81.
H. (babon). 65 66, 67, 72, 73, 70, 71, 74, 75, 75a, 75b, 76, 77, 78, 79, 80, 81.

81. *a*. Kawarṇna ta. D. Raden sakula sabdane. — *b*. D. Sira sang sudamala. — *c*. F. Kawan raden sakula mangko. K. Wa raden sapala mangko. — *d*. A. C. F. Padenak dera. B. papaçihan. D. hamamangan. K. Padenak dera hapapaliha. — *e*. D. Tka ring.

82. *a*. A. C. F. gantya ning ling mangke. B. ta kawuwus mangke. D. K. ghantyanira mangke. — *c*. A. C. kalantakā harinipun mangko. B. kālantaka uwus mangko. D. kalantaka brahmantyan mangko. F. kalantaka harannipun mangko. K. Mwah kalantaka ngadĕg bwat ya mangko. — *d*. A. C. F. Hangadĕgā sāpa mangke haran. B. Hangadĕg mangke harārasan. D.Gajahhoya wus kajayeng prang. K. Naghareng gajahhoya jaya. — *e*. A. C. F. K. Mwang pun dilĕm sangut. B. Id, doch Mwah. D. Pun dilĕm pun sangut mangke.

83. *b*. A. B. C. D. K. Yayi sang. K. Yayi kalantākā. — *c*. A. B. F. sun yayi wṛtta. C. Hangrungun — *e*. K. Nĕnggya.

84. *a*. A. B. C. F. Ki. D. O! sakulā. K. Ra sakula hiku. — *b*. A. C. F. milu pjah. — *c*. A. F. si danañjāya mangko. B. Kesi sandanāha mangko. C. Hakaliyan. — *d*. A. C. F. Sang pandawa hikā aranya. B. Hapan ya ring. D. Tatpan i.

85. *a*. B. Çi bhimā ta karì mangke. D. Ki. bima sakula. F. Si biharjju kna mangke. — *b*. A. C. F. sang. D. Lan si ki. — *c*. A. C. F. K. karēpingong. D. karēp iringong. — *d*. B. Ta lumuruga ring. — *e*. A. B. C. D. F. mangke.

86. *c*. A. C. F. rēko. B. kala nora mangko. D. Yen wruh maṭi lawan hurip mangko. — *d*. A. C. K. Ki sadewa waspakna. B. Ki sadewa lawan sakula. D. F. Ki. — *e*. A. C. F. K. Aron tinorekṣa. B. tinoweksa. D. tinureksa.

87. *a*. D. Kalañjayan. — *b*. A. C. F. siparan. B. Toweksanēn sinaran. D. Turekṣanēn paranya. — *c*. A. C. Yan huwus waspada si wong tumon mangko. B. Ngong wuwus waspadḍa mangko. D. Waspadanēn wong ring tumon mangko. F. Yen wus waspada si wong tumon mangko. K. Yan wus waspada ngong tumon mangko. — *d*. A. C. F. ki. D. Kawruh ning sang. — *e*. A. C. F. si uitgevallen. B. ki. D. K. i.

88. *a*. A. F. Balik adandan mangke. B. tadḍanan. C. Balik andandana. D.Balik ta adandan. K. Bhalikanṭa dandan mangke. — *b*. B. Sañjati. — *c*. B. D. Ki. F. Si dilēm dika. — *d*. A. C. F. Lan sangut pada pangarah. B. Lan si sangut paḍa. D. Kalawan pun sangut. — *e*. B. Sakweh ing ta. D. ing balane kabeh.

89. De tekst van 89*e*—91*b* ontbreekt in F.

a. A. C. F. Aglis ta pun sangut. B. sangut. — *b*. A. C. F. Kalih pun dilēm ikā. B. Kalih pun dilēm mangkat. D. Lan pun sangut lingira. K. Kalih pun sangut hika. — *c*. D. Pun sangut rarase mojar alon. — *d*. B. Si. — *e*. A. C. Yen kalah.

90. *a*. A. wurirēngke. B. Manawana huripane. — D. sadewa. — *d*. A. C. Manāwa. wolihira. B. Manawa holih widinirā. D. Wentēn holih ring wadinira. — *e*. A. C. Widi sira tukar mne. B. Kabalikkantuka mne. D. Hana kantun karan mangke. K. Sira kabalika mne.

91. *a*. A. C. mamuwus. — *b*. A. C. Maṣaningngwang bhaṭāra. B. Maṣa tanwas bhaṭārā. D. Sapakon ta paduka. K. Sampun waspadakna. — *c*. A. C. F. Balikan ta hapangarah mangko. B. Lakkabhaṭā hapangarah mangko. D. Yata rangwang ngapangarah mangko. K. Padukka bhaṭāra kona pangarah mangko. — *d*. A. C. F. K. hariningngwang. B. Ra sangut kaki hariningwang. D. Ki. — *e*. D. haywa suwe.

92. *a*. A. B. C. F. K. haglis. D. gĕlis. — *b*. A. C. F. mapangarah. B. K. hapangarah. D. gapangarah. — *c*. B. mangke muwus alon. — *d*. A. C. F. sabhaṭāra. B. ta ontbreekt. D. ring batara. K. habhaṭārā. — *e*. B. sañjati. D. Handandan.

Tusschen 92 en 93 heeft D. nog 5 extra strophen.

92a. Ṭlas ṭa hingaṭak mangke, Sahunggwanikang bala, Setra watēs pabajangan mangko, Ring alūhug ring pasimpangan, Lēmah sang ngarpahubane.

92b. Buta munggwing lĕma mangke, Mijil nggawa sangjatṭa, Sah haneng hamnarih gohok mangko, Kang munggwing kayu hikang mdal, Nring gohok kĕpuh rangdune.

92c. Pamtu ring kayu haheng, Mandiranya ngṛmpaya, Kĕpuh rangdu ring kar ya mangko, Kresek hambulung kalijaha, Babi kayu putih mangke.

92d. Detya wil pisaca mangke, Raksasa butṭa kala, Butṭa saliwah wngi kadompol, Pañca mahabuta kakawah, Laweyan hañjahañjane.

92e. Pĕpĕñcing hariharine, Kumangmang tangantangan, Buta guledah pĕpĕngkah gregoh, Sama hana mawa sangjata, Sampun ta sumahab kabeh.

93. *b.* A. C. F. tayo. D. Haja pada. — *c.* A. C. F. tur lumuruga. B. tur tanglurug. D. Kang gawa sangjata çṛgĕp mangko. — *d.* A. C. F. wadwa padangucap. B. Ndan ling ing wadwa māngkyenabda. D. wadwa matyana. — *e.* B. pada dandan. D. Hangucap hasanggup mangke. F. andandana. K. dandan sira.

Tusschen 93 en 94 heeft D. nog een extra-strophe.

93a. Hapupulha sira mangke, Mijil nring catuspata, Haçṛgĕp punang sangjata mangko, Trisula danda lan moksala, Kantar konta badamane.

94. *a.* B. sawure. D. Wadwane hangucap mangke. — *b.* K. Rān ta. — *c.* A. C. linurugakĕn. B. Sang paṇḍawa lumuruga mangko. D. Pandawa mangke linurug mangko. F. linugakĕn. *e.* A. C. F. K. ḍamengku mangke. B. awak dharmmaku mangke. D. Turekanak darmane mangke.

95. *a.* B. wus mantuk. D. Delĕm. — *b.* A. C. F. Hapangarah wus praptā. B. K. Hapangarah maturā. D. Pangarah ingaturan. — *c.* A. C. F. Matur yen sampun hadandan mangko. B. hadandan. D. Sampun hadandan. — *d.* A. C. F. Sama sañjata wadwanirā. B. Kang wadwanira habhaṭāra. D. ring batarā. K. Kang wadwanira bhaṭārā — *e.* A. C. Bhaṭara ta lumurug mangke. B. Sampun ta. D. Sahangluruga mangke. F. Bhatara halumurug mangke.

96. *b.* A. B. C. D. F. yayi. — *c.* A. Ta mangkatta yayi karĕpingong. B. Ta mangkat yayi. C. F. Hamangkat ta yayi karĕpingngong. D. Mangkana yayi karĕpingong. — *d.* A. Ingsun yayi ring harĕpan. B. hingarĕp. sira. C. F. ring harĕpan. — *e.* A. C. F. uriya. B. Ring uriha sira. D. Sirana ring untat. K. untaha.

97. *a.* A. C. F. Lumurug ta sira mangke. D. Sabala korawa mangke. — *c.* A. C. F. K. Lāwan. — *d.* A. C. F. ing wadwa raksasa. D. dening wadwa buta — *e.* A. C. F. gumuruh. B. gumĕntĕr. D. Ngahasurak gumĕntuh. K. gumĕntuh.

98. *a.* A. C. F. Taběhtaběhan. B. Taběhtaběh ta. D. Tatabuhan. — *b.* B. Gong nika guruhan. D. Bari haburu. K. Bhari haruguru. — *c.* A. ta hangkat ning detya karo. B. K. ta ryyangkāt. D. ta ryyangkat ni. F. ing detya karo. — *d.* A. C. F. runtuh ikang akāṣa. B. runtuh ta kang gaganā. D. guntura ikang bala. K. guntur ikang gangça. — *e.* A. B. C. D. F. rĕbaha mangke.

99. *a.* D. Sang pandawangrūngu. — *b.* A. B. C. F. tka. D. Sang Kalañjaya Kalan. — K. hika. — *c.* A. C. F. Hanglurug mareng paṇḍawa mangko. B. Id., doch Lumurug maring. D. Taka nglurug nring pandawa mangko. K. Kalantaka nglurug mareng paṇḍawa mangko. — *d.* A. B. C. K. Tinangkil ta sang Darmawangça. D. Id., doch Tinangkilan sang. F. als A, doch da sang. — *e.* A. C. F. Hagĕnugnu citṭane. B. Sirā hararasan mangke. D. Id., hararasan kabeh. K. als B. Sami.

100. *a.* A. C. F. lingira. D. Prabahara muwus. — *b.* A. C. F. K. yayi. — *c.* A. F. Ya si bhima hangaweki mangko. B. Ki bima. C. Ya si bima hangapaki. D. Ki. .... angapakĕn. K. Sang bhima hangapeki mangko. — *d.* A. C. F. Hangucap raden wṛkoḍara. D. bima hika. — *e.* A. C. Lah ingong tumandang mangke. F. Id., ingong uitgevallen. B. Ingong tumandaga. D. Harinta karyyan patine. K. Ngong tumandange ring mangke.

101. *b.* A. C. F. Hayo hage ki. B. yayi. D. Haywa sangsaya bima. K. ya ki. — *d.* A. B. C. F. dening wadwanirā. D. ing sabalanira. K. pagawanira. — *e.* A. C. F. ring uri ta. B. ring uri ta mne. D. Sirana ring huntat mangke.

102. *a.* A. C. F. K. hature. — *b.* B. Handantĕn — *c.* A. C. F. Tumĕkāha ring alagā mangko. B. Tumanekyaheng ngadilaga. D. Tumĕkeng hadadi laga. K. Tumĕkeng ngadilaga — *d.* B. Manawi hiki harĕka. D. Pandawa mangke. F. Pandawa hamāpaga ki. — *e.* A. Kang punang musuh. B. C. F. K. Punang musuh. D. Punang satru hiki mangke.

103. *a.* B. hamĕtwanĕmbah. — *c.* A. C. F. munggah ring. B. D. mungguh ring. — *d.* A. C. F. Hingiring. B. Hingiring dene wadwaningwang.

104. *b.* B. Wkas inguni ring hika. D. Wkas ing hurip sira. — *c.* B. ta ngāgĕm D. hangadĕm. — *d.* A. C. F. mangkweng D. mangke ring paprangan. — *e.* A. B. C. F. K. Rāhaden bima hareren. D. bima nggaḍa mangke.

105. *a.* D. Tan kawarna. K. Kawarṇnanĕn. — *d.* D. Hana rahaden tumandanga. — *e.* A. C. F. lakune mangke. B. Muwah gagak baning mangke. D. Lakunta haglis. K. lakunira mangke.

106. *a.* B. Paṇḍabḍane. — *b.* A. C. F. K. Ah ah ki. B. Ah ah. D. Cumangkah. — *c.* A. C. Sḍĕng sama. B. singko makalawan ingong. D. Sḍĕnga sira kalawan. F. Sḍĕng bama. K. si makalawanan. — *d.* A. C. F. hayo D. Hakṭi wadwayo. — *e.* A. C. F. yeku mangke. B. danañjayaku mangke. K. Danañjayeku mangke.

107. *a.* A. K. Sapa tan wĕruha. B. Sapa tan wruh iki. C. Sapa tan wĕruhe. D. ta wruhana. F. Sapa tan wĕha. — *b.* D. bnĕr hana manah.— *c.* A. C. F. rusaka wadwaningong. B. rusakang wadwaningong. D. rusaka kulan mangko. K. Karaṣa rusakang wadwaningong. — *d.* A. B. C. F. Anging kita hayo. D. Satrunira hayo. K. Akitā hayo. — *e.* A. C. F. Denpĕtak ing sira. B. Denpaḍāntuk gingsir mangke. D. Danurwedanira. K. Denpĕtakin sira.

108. *c.* A. C. F. K. Tuminghāl ing. B. Tuminghal ring. D. Haningalin — *d.* A. C. F. K. Ya hiki singko. B. Sihi. D. Deng mangke si. — *e.* K. akweh hing.

109. *a.* A. C. F. hĕntekna. B. Ngong ngĕnteknang. D. Hangĕntekĕnnya. K. Wang hĕntekna. — *b.* D. Hanging harĕp hika ngong. K. Kang ngarĕpe — *c.* A. F. Doh lĕwasane ring pada. C. lĕpasane ring pada. D. Halĕpasana. — *e.* A. C. F. hikang. B. Lumĕpasan jati. D. karu.

110. a. B. tĕrus dadane. D. hatrus dadane. K. tĕrus. — *b.* A. C. F. Punggĕl pupup lyan sĕmpal. B. K. pupunya. D. Hakeh punggĕl pupunya. — *c.* A. C. F. punggĕl bawune. B. kasĕmpal bahunya. D. gĕmpal bahune mangko. K. Ana ta gĕmpal bahune karo. — *d.* A. C. gulunyeng lĕmah. B. tang tiba sirah ring. D. hangaba siras ring. F. tatiba gulunyeng. — *e.* A. Lyan pĕgat ngahe hakweh. B. tususnyakweh. C. F. Lyan pgat bahhe hakweh. D. madya mangke. K. ngahnya hakweh.

111. *a.* A. B. C. F. K. Rudira sumĕmbur. D. Rudira. — *b.* A. B. C. F. Hangĕbĕki. D. Hangĕbĕkĕn. K. prangpangan. — *e.* A. B. C. F. Krodha. D. Manggĕh hanudinga. K. Krodha hanudingin.

112. *a.* A. B. C. F. K. muwus mangke. — *b.* B. Ah ah ngko. D. Hih hanom. — *c.* A. C. F. wadwa densawawakĕn. B. kweh mati mangko. D. detya raksasa mangko. K. wadwane angĕkĕb mangko. — *d.* D. Hingong mangke hamalĕsana. F. ta weggevallen. K. Hingongha. — *e.* B. Nora gumingsira. D. Haywa gumingsira. F. Haywa. K. gumingsira.

113. *a.* A. B. C. F. K. Hanglĕpasi. D. Handĕlĕng sing. — *b.* D. Yaksa lan. — *c.* A. C. F. K. Tuminghal kalawan. — *d.* A. C. F. Sira tan kna dening astra. B. Çamantuk gingsir mangke sira. D. tan panobok ta sira. K. als A., doch tan kepa — *e.* A. B. C. F. Tan pangĕnĕn konta mangke. D. singarodra warnnaheng. K. Tanpakneng konta.

114. *a.* A. C. K. wuh krodhane. B. wus. F. kro wuh done. — *b.* B. Angkrak nguwuh mara. — *c.* A. C. ta yuddhanira mangko. B. sireng payuddan mangko. F. ta yuda sira mangko. K. sira mayuddha mangko. — *d.* D. mangkya hanglĕpas. F. anglĕpasine. — *e.* D. Saksana gumingsir mangke. K. Rahaden.

115. Ms. D. heeft voor 115|116 slechts 1 strophe.
a. A. C. wruh ta. F. wruh. — *c.* A. F. Saksana ta gingsir. B. Saksanantuk gingsir sara. C. Saksana hagingsir. K. Si danañjaya tan gingsir. — *d.* A. B. C. F. Sarwwi hamalĕs mangkyamanah. K. Sarwwi hamalĕs mangke hamanah — *e.* A. C. Lumĕsat ta kang hru. B. Lumĕs tekang ngru. F. Lumĕsata kang ngru. K. Mĕlĕsatakĕn.

116. *a.* A. C. F. K. Gĕmpung kang. B. Tĕmpuh ning. — *b.* A. C. F. Ring jaja. B. ring ḍaḍa. K. ring dadan.— *c.* B. K. sira tan tĕtĕs. — *d.* A. F. sira sañjata. B. mangke panah. C. Hingudan sira. K. Hingudan mangke kang. — *e.* A. C. F. Tan milu ring sira. B. Maṣa gumingsira. K. Milu ring sira hamangke.
De strophe van D. voor 115|116 luidt:

Dan ingko hamalĕs mangke, Panah lumpasana, Kang ngru tiba maring yuda mangko, Hamalĕs ta manah kapanah, Hatibanakĕn ru mangke.

117. *b.* A. B. C. F. K. Ah. ah. D. Hah hih. — *c.* A. C. Hamanah kita tumkeng ringngong. B. Id., doch tumka. D. Tumka dada sajata ningong. F. als A., doch tumkeringong. K. als A., doch tumĕmpuheringong. — *d.* A. Hudanan hugaku panah. B. Hudana hugaku panah. C. F. Hudanana hugaku panah. D. surapanah. K. Hudanana haku hamanah. — *e.* A. C. F. gumingsir ngong. B. gumingsira mne. D. gumingsira. K. gumingsir sira.

118. *a.* A. C. Lah yan. B. Lah uga yen ingsun mne. D. Jaye ta tungtungan mĕne. F. Lah yen katuttan. K. Lah hatutuna mne. — *b.* B. Katututan danañjaya. — *c.* A. C. F. Maṣa ngko huripakneringong. B. Maṣa ngko hahuripā deningngong. D. huripa deningngong. K. Als B., doch ko. — *d.* A. C. F. maksi prayatna. B. Mangko wus yatna. D. mangkya. — *e.* D. ingarĕp mangke.

119. *a.* A. C. F. dañanjaya linge. B. K. nabdana. — *b.* B. Timbul si D. Tinimbal kalañjaya. — *c.* A. C. Hangisida panahhaneringong. B. Hanging sidakpahaneng mangko. D. Hĕnti sida panahane mangko. F. Hangisida panahan iringong. K. Anging sida panaha mangko. — *d.* A. Den hĕnti sarananingngwang. B. Dentĕlas sarawaraningngwang. C. Denhĕnti rasarani ningwang. D. Tan tĕhani deni sarawara. F. Denti sarananingwang. K. Den kira sang arjuna ningngwang. — *e.* A. C. F. Tumkaha rin hawake. B. Tumiba ring hawake. D. Tumkeng maring hawake. K. Tumĕkang ring hawake.

120. A. C. F. Linĕpasan sara mangke. B. Linpasan ta sira mangke. D. Hanglĕpas sang jata mangke. K. Linĕpasan sira mangke. — *b.* D. K. Sira raden. — *c.* A. C. D. F. K. Culu ḍaḍa sirah hirung panon. B. Gulu ḍaḍa çirah mwang hirung panon. — *d.* B. mangko. D. Tĕtĕs mangke sang. — *e.* B. mlayu. D. Arjuna malayu.

B. heeft na 120 nog een extra-strophe:

Mangkana yarinira raden, Bhimā sang danāñjaya, Tuminghal rahaden bhimā mangko, Yen sang arjjuna mangko praptā, Kaphalayu sira mangke.

121. *b.* A. F. tumanggĕheng. B. Çapa ta matĕkeng. C. tumanggĕh hing. D. ta tumkeng. — *c.* A. C. Mantangya teka palayune. B. Mantangya ngko kaphalayu. D. kok palayu mangko. F. Matangyan teka palayune mangko. K. Tanya teka ya layune mangko. — *d.* A. C. F. ta raden. — *e.* A. C. F. kalañjayaku mangke. B. K. kalañjayeku. D. Sira kalañjaya mangke.

122. *a.* A. C. F. ta kari. D. Pada ri arjuna mangke. K. kari hengkene. — *b.* A. C. F. K. Ngong mangke. B. Ngong çing mangke. D. Hiringong. — *c.* A. B. C. F. K. Tumaṇḍang rahaden bima mangko. D. Hamagut. — *d.* A. B. C. F. K. Si kalañjaya kalantaka. D. Kalañjaya prnahe sira. — *e.* A.

Lah kĕmbulana ngong mangke. B. lawananku. C. Lah kĕmbulane ngong mangke. D. Ya makalawanku. K. lawan haku.

123. *c.* A. C. D. F. K. mangkyangucap. B. mangkyemuwus. — *d.* A. C. F. K. Lah tabeya mangke tumaṇḍang. B. Lah bima ta mangko tumaṇḍang. D. bageya ngko tumandanga. — *e.* B. lawananku. D. lawanku.

124. Voor de strophen 124|125 heeft D. 7 andere strophen.

a. A. B. C. K. yan aparĕk. — *b.* A. C. F. rahadyan. B. rahaden. K. radyan. — *c.* A. C. F. hangagĕm. B. anudwing. K. hamawa. — *d.* A. F. Lah ta ngko mati kalañjaya. B. Kalañjaya tur piniṇḍonan. C. Mangangko mati. K. Tatakon mati kalañjaya. — *e.* A. C. F. Tur paran donta marangke. B. Dening sira bhimā mangke. K. Tūr piningdoni sira mangke.

125. *b.* A. Dudu dening karkonta. C. F. Dudu denikang konta. — *c.* A. C. F.Rahaden bima tan tĕtĕs mangko. B. Rahaden bimā sinuduk mangko. — *d.* B. hanabda. — *e.* A. C. F. Manih panuduku mangke. B. Id., doch panuduk ko. K. Als A., doch padudu ko. — De 7 strophen van D. zijn:

Balanira ngamuk mangke, Wṛkoḍara lwir hombak, Hanĕmpuhi parang rejeng mangko, Hasru hanulup mati tama, Sili suduk ṣira mangke.

Dadi parwwata lakune, Mati ko kalañjaya, Silih suduk si banda mangko, Pada silih banda binanda, Silih cahcah sira mangke.

Hanawut rawisnya mangke, Hana hanglalar hususnya, Ganna ta hamangan daging mangko, Mangke hana hangroh hatinya, Pada hamrih babelane.

Bĕdil lwir guntur swarane, Kṛcik ingkang sangjata, Haholan swāraning surak mangko, Ludira lwir sagara pasang, Pada tan gingsira mangke.

Kalañjaya parĕk mangke, Ring raden Wṛkoḍara, Saksana hamusti gaḍa mangko, Tata ko mati kalañjaya, Ginada sirahmu mangke.

Sira hamalĕsa mangke, Hanuduka denira, Ko ta bima tan tĕtĕsa mangko Raden wṛkoḍara hangucap, Manih ta hanuduk mangke.

Voor de beide laatste strophen vgl. Nos. 124 en 125.

Na 125 volgen in B., C. en F. de strophen 125a|125e, met dien verstande, dat alleen B. 125a heeft en deze strophe in alle andere Mss. ontbreekt. De strophen 125b|125e zijn in A. D. en K. de Nos. 131|134.

125a. Kalañjaya ndan sawure, Ko si malih mangkana, Hanĕmpuh ta mangke gaḍda mangko, Tinolih de ra Wṛkoḍara, Tuhu malimunan mangke.

De varianten op 125b|125e volgen na 130.

126. Ontbreekt in K, dat voor 126|127 een andere strophe heeft. — *a.* A. Ka daitya yen tka mangke. B. Kaget ya yen tka mangke. — *b.* A. Mangaran. B. Maharan. — *c.* A. B. D. ta ontbreekt, waarvoor D. heeft Hangĕrak. — *d.* A. Ra bhima hajja ta tinggalā. B. Ra bhimā hajwana. D. Bima haywa tinggal palaga. — *e.* A. Ring rananganeki. B. palagan hiki ki mangke. D. Sira haja mundur mangke.

127. Ontbreekt in D.

a. A. muwus mangke. B. nolih mangke. — *b.* A. B. Yen Kalañjaya. — *c.*

A. B. Lingira rahaden bima mangko. — *d*. A. Mangke ingong kalah hayuddha. B. Mangke si ngong bahayuda.

Bij de varianten is er geen rekening mede gehouden, dat de babon en enkele andere Mss., bv. D. in de voorafgaande episode hier en daar Kalantaka in plaats van Kalañjaya hebben. Uit het vervolg blijkt wel dat Kalantaka tot hiertoe in het gevecht geen rol speelt, daar de vervolging na de nederlaag der Pandawa's uitsluitend door Kalañjaya plaats heeft.

De strophe die K. heeft inplaats van 126|127 luidt:

Kaget ya yen tĕka mangke, Sira rahaden bhima, Mangke hingong kalah hayuda mangko, Sakti kalañjaya denira, Sira anuduk mangke.

128. *a*. B. muwus. — *c*. A. C. F. alon. — *d*. A. C. F. pamundur. K. mundur sira. — *e*. B. Satangkĕb ing lawang mangke. D. Kasampĕtan. K. Kapalayu hingong mangke.

129. *b*. A. C. F. K. kakang. B. duwĕg kakang. D. kakangira. — *c*. A. B. C. F. K. Tumuli hatangkĕb. D. Matamu hatangkĕb. — *d*. A. C. Hingnĕb maraheng jro kuta. B. Tangkĕb maring jroning kuta. D. Hamanglĕt kabeh jro ning kutta. F. Als A., doch Hingĕnĕb. K. Hangĕkĕb maraheng jro kuta. — *e*. A. C. F. Marasyatiningong mangke. B. Madanasyantuk rarasan mne. K. Als A., doch Marasati.

130. *a*. A. C. F. K. tumut mangke. B. mulat mangke. D. mburu. — *b*. A. B. C. F. K. Yen mundur. D. undur. — *d*. A. C. F. K. ndan sawur ika. B. Lingira si kalajaya. — *e*. A. C. Ah paran sangkan mundure. B. mundur sang pandawa mangke. D. Hih. F. Ah paran sangkan mumundure. K. Harapan sangkan mundure.

Ter vergemakkelijking van vergelijking met de babon volgen eerst nu de varianten op de strophen 125b|125e.

125b. *a*. A. B. C. F. K. raden bima. — *b*. B. Kalajaya ginambak. — *c*. B. bhinanting sirah. — *d*. B. kumalaça. D. Kumaleçak. — *e*. A. C. F. K. Tūr sira tininggal mangke. B. Tūr tininggalakĕn. D. Kalĕngĕr ki bima mangke.

125c. *a*. A. B. C. F. K. tanghi mangke. D. hagĕng mangke. — *b*. A. C. F. hanututi sang bima. B. Id., doch si. K. Hanutut ing. — *c*. A. C. F. Lah bima hantinĕn ingsun mangko. B. katengsun sira mangko. D. Sira hantenĕn iringsun mangko. K. ta bima uitgevallen. — *d*. A. C. D. F. K. Durung. .... deningwang. — *e*. A. B. C. D. F. K. Durung.

125d. *a*. A. C. F. K. Hanolih ta. B. D. Hanoliha. — *b*. D. bima mara. — *c*. A. C. D. K. Tuminghāl ing kalañjaya. B. Tuminghāl ring. — *d*. A. C. F. Tinambang tinĕkĕk gulunya. B. Tinalentang tĕnggĕk gulunya. D. Jinambak gulunya pinarang. K. Tinalen tĕguh gulunya. — *e*. A. C. Ginocek bun-ĕmbunane. F. Id., doch bunbunane. B. ginocoh bunbunane. D. Tinidas gala ginade. K. Tinotok bunbunane.

125e. *a*. B. ta ontbreekt. — *b*. K. Denyangek. — *c*. F. linbohakakĕn. — *d*. A. C. F. K. Ndan lingira ki kalañjaya. B. Ring tlĕnging ratna dungkap.

D. Ndan ring babu si tatalaya. — *c.* B. Atur tininggalakĕn mangke. D. Mundura pandawa. K. kang Mandawa.

135. Voor 135|137 heeft D. een andere strophe.

a. A. C. F. Hingkene ta. K. Hingkene tata hareren. — *b.* B. Kadya. — *c.* A. C. F. ta ngong. B. maring lĕsu ta ngong. K. Mne ta ya drayya lĕsu ta ngong. — *d.* A. B. C. F. sang pandawa. K. Dantindakane ra pandawa. — *e.* A. C. Dakgubar. B. Dakgubĕr. F. Dakgubar kuta. K. Dengubar.

136. *a.* B. kang mangke. — *b.* A. C. F. Bhinatitan sadewa. B. payudan. K. Kocap raden sadewa. — *c.* A. C. F. K. Kalawan raden sakula. B. Kocapan raden sakula. — *d.* Halunggwing watangan ing wi punika. B. sadewa. K. Halunggwing watangan ning wang. — *e.* A. C. Hika ta kañcikane. F. Id. doch kañcitane. B. Halunggwing rarasan mangke. K. Punika kang ncikane.

137. *b.* A. C. F. Hapweki ka sakula. B. Ngapwakiki sakula. K. Hangapeki sakula. — *c.* A. C. F. Rahaden bimārjjuna ta mangko. B. Kakang bima harjjuna mangko. K. Kang bhima kakang arjuna mangko. — *d.* A. C. F. K. Wus kapĕpĕsan dening nglawan. B. Id., doch lawangan. — *e.* A. C. F. Ki kalañjaya ta mangke. B. Ki kalañjayeku mangke. K. Ki kalañjayaku mangke.

De afwijkende strophe van D. luidt:

Balanira larut mangke, Duru ḍĕle jro kutṭa, Hakeh kacurṇnāpalatra mangko, Nora kna hapulihana, Binuru halarud mĕngke.

Na 137 volgend in B. en D. nog 3 extra-strophen, evenals in H, de babon.

137a. *d.* B. hurung akalaha sira. D. Masa sira hurung akalah. — *e.* B. ta polahe. D. kapwuwan.

137b. *a.* B. Nakula. — *c.* B. maring kadaton. D. Kaji mangke mara ring. — *d.* B. Ndan. .... raden. — *e.* B. ta mangkat asuwe. D. mangkata hayo wasuwe.

137c. *a.* B. Tumurun jog. D. Tumurun jog ta. — *e.* D. margi mangke.

138. *a.* A. C. D. F. K. Haglis B. Haglis lakunira mangke. — *d.* B. kuda. D. Mulat ikang. — *e.* A. B. F. K. Hamngani lawang. C. Hambani. D. lawang rĕke.

139. *a.* K. ning jro. — *b.* D. Nuju ring. — *c.* D. Hapagĕh sang. — *d.* B. lawan danañjaya. F.139*d*—140*e* ontbreekt, zoodat 139 en 140 samen 1 strophe vormen. — *e.* A. Prasama tanangkil. B. Same padanangkil. C. Prasama tinangkil. D. Sami padanangkil.

140. *a.* A. C. D. K. Kagyat. B. mangke ontbreekt. — *d.* D. Hanĕmbah ring. K. Hanĕmbah ing. — *e.* A. C. Mwang.

141. *b.* A. C. F. K. Hanāriningsun. B. hariningsun. D. Sang ariningsun. — *c.* K. raden. — *d.* A. C. F. K. Sakula sadewa wus tka. B. Tka sakula sadewa. D. Harinta. — *e.* A. C. F. Ring ĕndi sangkanmu. B. Ring hĕndi wkase. D. Ring hĕndi sangkanta. K. Ring sangkanmu sira.

142. *a.* A. C. F. Rahaden arjjuna wuwuse. — *b.* A. C. F. sirāriningngwang. B. sirāyinira. D. si hariningwang. K. sira hiringwang. — *c.*

D. suka. — *d.* A. C. F. K. kawtonira. B. ngĕndi wḍal ing warah. D. kawtwanira. — *e.* A. Warahan tentati mangke. B. Jateni ta sun. C. F. Warahĕn denjati. D. Hawarah jatiningsun.

143. *a.* D. mangke. — *b.* A. F. Mātur kakang ring uni. B. matur kakang C. Matur ta kang ring uni. K. Matur kringuni kakang. D. Hingsun matur ring sira. — *c.* A. C. F. Sakeng maṇḍala mangkyawakingong. B. haneng maṇḍala ta ngong. K. Saking prangalas wunya ta ngong. — *d.* A. wun snĕtan. B. hunyajnĕkka. C. F. wunya snĕtan. D. mangkya. K. Yyang ayu hatuduheng sira. — *e.* K. Wuni sangkaningsun mangke.

144. *a.* A. C. F. Ibhū kunti. B. Ni. D. K. Ibu kunti ngrungu. — *b.* A. C. F. K. Yen sudamala. B. Yen sang. D. Kocapan ki. — *d.* A. C. F. Bhaṭārī kunti mijil sira. B. Mijil bhaṭāring. D. Ni batari ring. K. Mijil bhaṭārī. — *e.* A. C. F. Wonyeng panangkilan mangke. B. D. K. Haglis.

145. *a.* A. C. F. Haglis lampahira. B. tanakira. — *b.* A. C. F. Katon siranakira. D. Pinĕkul. — *c.* A. C. F. Denpalayoni rinangkul mangko. D. mangke. — d. A. C. F. Bhaṭārī kunti nangis sira. B. Ring uni ndi sinangkanira. D. sinangkanira. K. Hanaku hdin sinangkanira. — *e.* A. C. F. Ndi sinangkanira mangke. B. wus mati D. Sinĕngguk pjaha K. sangguh hamati.

146. *a.* A. F. ingsun tuhwan. B. Hanaḍap nakingsun. C. ingsun tuyan. — *b.* A. C. F. Jatenana sun pangeran. B. tengsun bapa. K. Jatenana hingsun tuwan. D. Jatenana sun tuwan. — *c.* A. F. hayu huripira. B. hayu hawurip hanakingong. C. hayu hurip sira. D. Mimanta hurip ta. K. hayu hurip sira mangko. — *d.* A. C. F. Ibhunta tan kna ring tadah. B. Ingsun sapalasira lunghā. D. Hibu salunganingsun tuwan. K. Wngi tan kĕna ring tadah. — *e.* A. C. F. K. Kulekule ta ingsun mangke.. B. kna pangan mangke. D. tadah mangke.

147. *a.* A. C. Tan payyas ta. B. Tan pahes katengsun. D. Tan pahiyawesesun. F. Tan payyrastatingsun. K. Tan pahyas ta hengsun.— *b.* A. C. Tan palĕlĕn ingwang. B. Tan paturu wakingwang. D. Tan palĕnganĕn ingwang. F. Tan sah lĕlĕningwang. K. Tan palisah. — *c.* A. B. F. Hanangisa hunggwanku. C. Hanangisa. .... hangrĕmpeng. D. Hanangisa hunggwan tukang rĕmpong. K. Hanangisa. .... harĕmpong. — *d.* A. F. Mangkene hana çih ing dewa. B. Mangkwana kapasih ing dewa. C. Mangkene hana. D. Mangke ta yan asih ing dewa. K. Mangke prana hasih ing dewa. — *e.* D. ngurip.

148. *a.* A. C. F. K. Hanĕmbah ta. D. Hanĕmbah ing. — *d.* A. C. F. hanĕmbah. B. nĕmbahheng. K. hanĕmbah ring. — *e.* A. F. Angucap ptĕng ibhu mangke. B. Muwah kakangira mangke. C. Angucap pjĕr ibhu mangke. D. Hingusapi hibu. K. Angucap pjah hibu.

149. *b.* A. C. F. Matur ing. B. Hatureng. — *c.* A. C. F. Marmmaning hyang ayu huripa mangko. B. hahurip hamangko. D. Marmmaning ngahuripana. K. Marmmaning hayu huripa. — *d.* A. C. F. Kadyana nūrupi manira. B. Id., doch Dadyana. D. Als A., doch nuruping. K. Kadya hanu-

ruping manira. — *e*. A. C. bisa hanglukat. B. lukat. F. bisa hanglut D. bisa ngurip.

150. *a*. B. Dadi kalukata. D. hanglukat. — *b*. A. C. F. K. mari. D. hari. — *c*. A. B. C. D. F. K. dadi hyang. — *d*. A. C. F. K. wadokala pada kalukat. B. wadokala sama lukat. D. wadokala pada lukat.

151. *c*. A. C. F. masalin nama. B. pasalin nama. K. masalin aran. — *d*. A. K. haranni sudamala B. Ya karanira sudamala. — *e*. A. C. F. Sira hanglukat ta mangke. B. Mangko hanglukata mangke. K. Sira hanglukat ngong mangke.

152. *a* A. C. F. K. Tumulyasangsara. B. Tumulyasung sira. D. hasung sira. — *c*. B. Ring sudamala. D. mangkana mangko. — *d*. B. Hanake tambrapetra hika. — *e*. A. B. C. F. K. rupane.

153. *a*. D. Sang. K. Tambapetra kang. — *b*. D. adṛwenak roro. K. Kang anakanak ika. — *c*. A. C. F. Hikā. B. Hika ta lukatan. D. Hika ta lukatĕn lara. K. Mangka ta. — *d*. A. C. F. Halapĕna ro hanake hika. B. Halapĕn karwanake hika. D. Halapĕn hanakingwang rorwa. K. Alaphana skar rura. — *e*. A. F. Ingong çihĕn hiku. B. Pakāri wong siku. C. Ingong sihhĕntiku. D. Harsangong ring sira. K. Anake harsa hingong.

154. D. heeft voor 154 twee andere strophen.

a. A. C. F. Kahungkur. B. Sampun ta. K. Sahungkur. — *b*. A. B. C. F. maring. K. mareng. — *c*. A. C. F. Kawula ibhū. B. Manira hibu. K. Maring ra hibu. — *d*. A. B. C. F. K. Hangrungunira ibhu wṛtta. — *e*. A. C. F. Yen bima yuddha mangke. B. Yen sang bima yuddha mangke. K. Yen ta bhima yuddha mangke.

De strophen in D. zijn:

Malĕcut mangke marmane, Manira ring mandala, Datĕnga hibu harabi roro, Hanakira sakula hika, Sunwehin pada hayune.

Hana ta kawṛta mangke, Yen sang pandawa haprang, Kapĕpĕsanna ring yuda mangko, Bima dananjaya muruda, Hatangkĕb lawangan mangke.

155. Deze strophe ontbreekt in K.

a. A. C. F. wuwuse. D. sabdane. — *b*. D. bagyanakingwang. — *c*. A. B. C. D. F. harabiya. — *d*. B. bapa çukanira. — *e*. B. tĕmbe. C. Na sesettingsun. D. Kneng sosothingsun.

156. *b*. A. B. C. F. ibhū çuka. D. ring kasukan. K. Hayuge ibu suka. — *c*. A. C. F. Mne ta yen musuh sampun kasor. B. sampun satru halong. D. Mne yan sampun pjaha. K. sampun musuh alon. — *d*. A. B. C. F. Mati dene. D. Hamuwus raden. K. Mati deningsun. — *e*. A. C. F. tĕmbe. B. Padāsuka. D. Hapan sukĕt ingsun tĕmbe. K. Phata. .... tĕmbe.

157. *a*. D. mangke. — *c*. A. C. F. K. mapagi. D. hamapag. — *d*. A. C. F. Kalih lawan. B. Karo kalawan ki. D. Sapa lawan kakang. K. Aron kalawan ki. — *e*. A. mtu hwang. B. mḍalā. C. mtu hyang. D. Yen ingsun hanglawan mangke. F. mĕtuhwa.

B. heeft na 157 een extra strophe nl.

157a. Sawur pakṣa sira mangke, Maharan dharmmawangça, kalawan rahaden bhima mangko, Mwang raden arjjunā hanabda, Tumandanga yayi mne.

158. *a.* A. C. F. Dadi surak arungu mangke. K. Dadi ta surak. — *b.* A. C. Haparĕk ring kutane. B. K. parĕkeng. D. Karungu parĕk hika. F. Haparĕk ring kudane. — *c.* D. tumandanga. K. Sang uitgevallen. — *d.* A. C. ngorak kaya. — *e.* D. Nring.

158a. Deze strophe komt alleen in B. voor:

Raden danañjaya linge, Hika si Kajaya, Çwaranya tan pdeṇah glap mangko, (l. tan pendah), Karungu ring jaba ning kutā, Hangrak anguwuh çwarane.

159. *a.* B. Raden sudamala. K. Raden jaya. — *b.* D. ing ibunira. K. ring. — *c.* A. C. K. Hamḍalana mapagā mangko. B. Id. doch mapaga uitgevallen. F. Id. als A., doch malaga. D. Sanakku hamdalana mangko. — *e.* A. C. F. K. ring kakange. B. mwang kakange.

160. *a.* D. Sami kang sinĕmbah. — *c.* A. C. F. Mwang sira raden. — *d.* A. C. F. sira ngagam dadap. B. Tumangku hanambut. — *e.* A. Lan tuwĕk hingalĕm mangke. B. Sangkur tĕwekang mangke. C. F. K. Lan tuwĕk hingagĕm mangke. D. Lan tuwĕk nugraha mangke.

161. *c.* D. ta yatna. F. tan hyatna. — *e.* A. C. F. tenu mne. K. Mundurana teku.

162. *a.* B. panabdane. — *b.* A. B. C. D. F. K. kita. — *c.* A. C. timkul. B. D. K. timbul. F. ta dewwa timbul. — *d.* B. mangkyanabda. — *e.* A. C. F. Haywa dipepeka. B. Haja ngko pepeka. D. K. Haywa ta pepeka.

163. *a.* A. B. C. F. K. ing. — *d.* A. B. C. D. F. K. dening. — *e.* A. Luměntus. C. D. K. Gumĕntuh. F. Tumĕntuh.

164. *a.* B. Lakṣana. — *c.* D. Rahaden sakula mapag mangko. — *d.* K. rahaden sadewa. — *e.* A. C. F. K. hakona mangke. B. hatakon. D. hamuwus.

165. *a.* A. B. C. F. K. Dilĕm. D. tengsun. — *b.* A. C. amapageringwang. B. tumanĕking. D. Kantukana ing lagan. F. apapageringwang. K. tumanĕkeringwang. — *c.* D. lingira Delĕm. — *d.* A. C. F. K. Hiyeku. B. Kayeku. D. Hih yenku. — *e.* A. C. F. Mantangen pada warṇnane. B. Mantangen sarurupane. D. Mantangen.

166. *a.* A. ta muwus. — *b.* B. D. F. ngaraning. — *c.* A. C. F. lan sakuleki. K. lan sakula. — *d.* B. ta sapabaya hika. C. ta uitgevallen. — *e.* B. Duk karan.

167. *a.* A. C. F. K. Hangrunguha. B. Pangrunguningsun ta mangke. — *b.* B. wṛttanan. D. dilĕm wang tah hika. K. dilĕm ta hika. — *c.* A. Hanĕnggya wus polih widhi. B. Hanĕngguh wus wolih. C. Hangliya wus polih. D. Hanĕnggah. F. Hanĕnggya wus polih wadi. K. Hagĕng kyo wus olih. — *d.* A. sawantuk. B. C. nugraha. D. salantuk hanugraha. K. sadewa hantuk. — *e.* A. B. C. F. mangke. D. Tuwĕk saking puntat mangke.

168. *a.* A. C. F. Hajja pepekaha. B. Hajja. D. Kang apjah hikang mangke. — *b.* D. Aja pepekaha. — *c.* A. C. K. Halaki tanpanorekṣa mangko. B. Hala niki tan towekṣa. D. Kala ning tanpanurekṣa. F. Halaki twan panorekṣa. — *d.* A. C. F. mangkya bungkak ing awak. B. mangkyambaya ning ngawak. D. Dadi hanunggang ring hawak. K. mangyabungkak ning awak. — *e.* A. C. F. wĕwkase. B. hapatit wĕkane. D. hatine. Na 168 heeft D. nog 12 extra strophen:

Sampun sumaha balane, Raden sadewā hika, Raden ṣakula hanjaluk mngko, Hangadokakĕn balanira, Sangjata marapat mangke.

Sumyok balanira mangke, Wus hapagut tka prang, Kṛciking sangjata cang cing ceng cong, Bĕdil munya tan paparungwang, Kang mimis hasimban mangke.

Kalanjaya krodha mangke, Hangrak anguwuh sira, Kadi glap swaranira mangko, Bala detya manggĕh sahasa, Kang surak gumĕntuh mangke.

Hakeh kang kacurṇa mangke, Pjah kadi parwata, Ludira kadi sagara mangko, Karo jumur tan karwwan rowang, Silih cahcah sira hakeh.

Rame kan prayakṣa mangke, Silih jambakjinambak, Hangṛbut binanda banda mangko, Silih ktĕk hangĕtĕk langkah, Hambadaka banda mangke.

Bala detija ngamuk mangke, Galak angamahhamah, Hana ta hangṭalar basangnya wong, Lyan tekang hanglagak ludira, Hana hangroh hati mangke.

Hana hangroh paparune, Pupusuhan denpangan, Hangagĕm hana pukangan ing wong, Hana ta hañarking kapala, Polone densĕpsĕp mangke.

Kang gora gorawa mangke, Raden sadewa hika, Kalawan raden sakula mangko, Hañĕrĕgahanna ring bala, Munḍur rowang musuh kabeh.

Balanira rĕmpak mangke, Tanpanolih ring untat, Lwir binangun tabta gĕsĕng mangko, Satrunira basmi muruda, Kiribala yaksa mangke.

Hana ring prang detya mangke, Dera raden sadewa, Kalawan raden sakula mangko, Kadungkap pṛnah kalanjaya, Wus apagut ring prang mangke.

Prabawa sang kalanjayeng, Teja hangadĕg tngah, Kuwungkuwung ring ambara mangko, Hujan brajane hasahuran, Drṣṭan pante hingsun mangke.

Kĕtug lindu kumeretes, Mahitala menggukan, Bĕlah denya kenggutana mangko, Wayik ntas ing kol mĕtunya, Kalang watĕbana mangke.

169. *a.* B. panabdana. — *b.* D. Hah hah hih sadewa. K. si ko. — *c.* A. B. C. F. huripā. D. Sakula masa hurip deningong. K. masa ko. — *d.* A. F. Ko rikawan rare. B. Ngko hika hapan rare bajang. C. Ko rin rare. D. Korekan hapan rare. K. Hika pan. — *e.* B. Tan waniha haku. D. wani ko. K. Tan waniya ko ring aku.

170. *b.* B. wnekna. D. ta kna sinadya. — *c.* A. C. F. Sakarĕpira kalañjaya. B. Karĕpmu sang kalañjaya. D. Nrajah tamah sangjata

punang ngong. K. Karĕpa sira kalañjaya. — d. B. Hana pahenak ko pjah. D. Kalanjaya kapengin pjah. — e. B. Denku. C. Denwa. D. Hana ring pabratan mangke. K. mne.

171. b. D. Sira raden. — d. A. C. F. Tinangkisin. B. Tinangkis tarkonṭa. D. Tinangkisan tĕwĕk.

Hier eindigt Ms. L.

172. a. B. Sidrg. D. pinapangan. K. Sinirĕg pinarĕk. — b. D. Dene raden sadewa. — c. B. De sira. D. Detya sang kalanjaya hamangko. — d. A. C. F. ta trus jajanira. B. ta ontbreekt. D. Id., doch trus ning. K. ta trus. — e. A. C. F. K. Muñcar. B. Rudira sumĕmbu mangke.

Hier eindigen de Mss. A. C. en F.

173. a. B. yan hanguwuh mangke. D. sira nguwuh. K. ya hanguwuh. — c. B. Saksana ta. D. Saksana pngĕng tingale. K. Ring. — d. B. K. mati haran. D. mati tan karwwan marganya. — e. D. Pgatan hana marggha-ne. K. Wadwanya keh mati.

174. a. B. pangut. K. sangut. — b. B. Mahu malayu tiba. — c. K. Tan ngitangngitung tiba mangko. — d. B. huring. — e. K. Phaḍa.

Voor 174 heeft D. Vier andere strophen:

Tan purwwa dakṣina mangke, Pañcima mwang utara, Gneha nariti bayu mangko, Ring hersanya ring hundahhundah, Norana kapanggih mangke.

Balane malayu mangke, Pun sangut tibatiba, Hatangitangi tur tiba mangko, Pun delĕm ring nguri lumampah, Sadaglis palakune, (vgl. 174).

Ki smar hamburu mangke, Sira delĕm malaywa, Ñjumpalahañjumpalik mangko, Ki sangut hakakasih sira, Parĕng mati hurip mangke.

Kaget tka ring prnahe, Sang detya kalantaka, Ki smar hawali sira mangko, Ki delĕm mangke katututan, Ki sangut hangansur mangke. [1])

175. a. D. Hamulaha. — c. B. maluya. — d. B. linge hanabda. — e. B. Paran iki. D. Hapa hiki K. Ada hiki.

176. a. B. Tka ta pun. D. Tkanipun. K. Pun dilĕm amuwus mangke. — b. B. Ri. D. Ring ngarĕp. — c. B. tūr alon. K. atur mangko. — d. D. Rakanira ta sampun. — e. B. mateni D. Ki sadewa.

177. In Ms. K. volgen de strophen 181|183 na 176.

a. B. ndan sawure. K. Hangucapa sira mangke — b. B. kang kalañjaya. D. sang kalanjaya. K. Kalañjaya denira. — c. wṛtta ontbreekt in B. D. en K. — B. D. mati mangko. K. Haninguh. — d. B. K. Mangke sadewa kagethana. — e. B. Hamateni.. D. Hana ring kakanta mangke. K. ngong awake.

178. a. B. Hala ning wong kadi mangke. K. Hala ningong kĕdĕh mangke. D. Id., doch ning wong. — b. B. Tanpagaman toweka. D. Tan

---

[1]) Deze blijkbaar jongere invoegsels in Ms. D. zullen wel in verband staan met de voorliefde in de wayang voor stukken, die „rame" zijn, waardoor de vertooner of voordrager er allicht toe komt dergelijke episoden uit te breiden.

tureksa ring lampah. K. Tanpangante toreksa. — *c.* B. D. ta tka ring pati. K. tan tĕka ning. — *d.* B. yen wong rasananā. D. Anging tanpangrasa hiringwang. K. si hingong rasanana. — D. Dengĕla tumandang mangke.

Na 178 heeft D. nog 7 extra-strophen:

Sinĕrĕg balane mangke, Kalantaka tumandang, Lwir singa kacurnna galak mangko, Kaget bala sampun sumahab, Sumyok surak humyang mangke.

Agatik sañjata mangke, Bĕdil munya hasimban, Kang mimis lwir warsa tiba mangko, Hakeh pjah mwang ta kacurna, Husung hingusungan mangke.

Kahulane jĕrih mangke, Sira hangusungana, Kang kacurnna nora kada mangko, Haglis kadanghakĕn sulara, Hana ta mrih hurip dewek.

Hanger kaprang rusak mangke, Hanangkis tinangkisan, Silih kantar silih rangin mangko, Dadi denira silih gada, Silih kĕrisira mangke.

Bala detya ngrbut mangke, Galak hangamahhamah, Hangañang hañĕsĕng gulu mangko, Hañjrĕgĕm hagutgut hanglalar, Husus hati pangan mangke.

Rahaden sadewa mangke, Mwang rahaden sakula, Hañĕrĕg ta balanira mangko, Hangamuk ta mangkya hangrmpak, Kadi gni rudra mangke.

Kang watĕk sadewa mangke, Panah mangke hasimban, Kang wru tiba kadi hudan mangko, Mundur bala raksasa hika, Kadungkap sang kalanjayeng.

179. *a.* B. D. Kalañjaya. — *c.* K. Prasama hangucap sira mangko. — *d.* D. hangukhuk. K. hangunguk. — *e.* B. Dadyangagĕm. D. Saryangagĕm.

180. Strophe 180 ontbreekt in K. en D. en komt dus alleen in B. voor.

Sudamala mulat mangke, Yen kalantaka tka, Tumandang angrak anguwuh mangko, Nora ngong mundur kalantaka, Katkakĕn paksamu mangke.

181. *a.* K. Kalantaka pangucape mangke. — *b.* K. Raden. — *d.* B. Uitgevallen, rest nog slechts deningwang. — *e.* B. Tinangkis ta konta. K. Nangkisan konta.

182. *a.* B. Pininḍo ta sira. D. tan konta. — *c.* B. Sadewantuk gingsir. — *d.* B. Meh kna rahaden sadewa. D. sadewa K. Meh kna rahaden sakula. — *e.* B. Sami hantuk gingsir mangke. D. ta uitgevallen. K. Sami ta hagasa mangke.

Na 182 heeft D. vier afwijkende strophen en daarna de 3de ruwatmantra.

Hamalĕs ta sira mangke, Rahaden sudamala, Hanglĕpasana sangjata hamangko, Sinuduk trus ni lambung ika, Kalantaka mati mangke.

Wus pjah sang kalanjayeng, Kalawan kalantaka, Mankya ki sudamala nglukat mangko, Hangagĕm mangke skar rura, Mamuja ongkara mangke.

Wus putus pangastutine, Kinĕtisan pin tiga, Hanglilir halungguh sira mangko, Hatmahan widadara kĕmbar, Hanom abagus rupane.

Hanitihin swargan mangke, Sang widadara kĕmbar, Pamantuk sira ring çwargan mangko, Kapanggih hyang guru sineba, Widyadara nĕmbah mangke.

183. *a.* B. Sinrĕg pinarĕkan. K. Pinarĕkan sira. — *d.* B. Pininḍo de raden. K. Pinindona. — *e.* B. Mati ka (l. kalantaka) mangke.

184. *a.* K. Linĕpasan konta mangke. — *b.* K. tĕlah. — *c.* B. Samāpta wus. K. Sama ta wus. — *d.* B. Karing lane. K. Karing. — *e.* B. Mwang kalañjayeku. K. Pungga lan jayaku.

185. *b.* B. Malih ring ngarigala. K. Mayĕngi. — *d.* B. K. Hangadĕg. — *e.* B. mantuk anuli.

186. *a.* B. sang kade. — *c.* B. Kakalih rupanya pkik nom. K. Kakalih rupanya hapkik anom. — *d.* B. mangko. K. mangke. — *e.* B. Nabdarum haruruh mangke. K. Phaḍa rupa sira mangke.

187. *a.* B. Çinogatan. — *d.* B. Pukulun dadi kalajaya. K. sinankanira. — *e.* B. Hika muwah kalantaka mangke.

187a. Ontbreekt in B.

b. K. Harĕp wikaneng sira.

187b. Ontbreekt in B.

a. K. Aris sabdanira. — *c.* K. dewata. — *d.* K. kalañjaya hika. — *e.* K. Muwah.

188. *b.* B. Sunawarahe. K. Sunawaraheng. — *c.* B. K. hagunge hutangingong. — *d.* B. Denira hanglukateringwang. K. Sira hanglukatehiringwang. — *e.* B. K. Mulih widadara mangko.

189. *a.* K. Sunjatyawaraha. — *c.* B. cetraganḍa. — *e.* B. deta mne.

190. *a.* B. Hika ta kaki. K. Hiku na kaki balekneng. — *b.* B. sapawakingwang. K. Sapata kna ringngwang. — *c.* K. phaḍa hyang — *d.* B. maring kalañjaya. K. ring kalañjaya. — *e.* B. K. Muwah kalantaka mangke.

191. *a.* B. gĕnĕp anayane. K. gĕnĕp kapo tawune. — *b.* B. Dene ngĕmasi. K. Sun angĕmasi. — *c.* B. Kang dadi. K. Dadi. — *d.* B. mangke siranglukat. — *e.* B. hutangingong.

192. *a.* B. ta wus. — *b.* B. Dene ki. — *c.* B. K. sama kalukat. — *d.* B. Hanutugana. K. tuwuhhira. — *e.* B. Muwah ki. K. Muwah sira.

193. *b.* B. Corrupt, slechts Rahayu ring. — *c.* B. Pwa raṣaningong gatuha mangko. K. Maring purna tuhagana. — *d.* B. K. Sakehira kaki. — *e.* B. rahayuha. K. rahayuwa.

194. a. B. Muwah kang hanurat. — *b.* B. K. Paḍa hurip waraṣa. — *c.* B. Niroga tuwagana ta. K. Niroga hatuwagana. — *d.* B. Kaliwan. K. Corrupt, slechts Kalawan sira maca. — *e.* B. K. Paḍa nirwigna kabeh.

195. *b.* B. wus amanglukat. — *c.* B. Samāpta hilang wignanikyangong. K. Samapta — *d.* B. Sakweh ning. — *e.* B. Paḍa lukat kabeh. K. Paḍa kalukat sira kabeh.

196. *a.* B. Ṣakṣana kalukat mangke. — *c.* B. Wus mangkat mareng çwarggane mangko. K. hantuk. — *d.* B. Kari rahaden. — *e.* B. maring K. ring ṇagharengku mangke.

HOOFSTUK II. VERTALING.

Zang I.

Geen verhindering zij er (bij het volbrengen der hulde).

---

1. Het worde mij vergeven door Siwa, moge ik niet door een vloek getroffen worden, aan alle kwalen ontsnappen, een lang leven hebben, steenoud worden door het meedoen aan (het navolgen van) het verhalen (van het volgende).

2. Het is nl. dat er verhaald worde, dat zij, sanghyang Tunggal tesamen met sanghyang Wisesa en in de eerste plaats sanghyang Asihprana beraadslaagden bij Guru zijnde.

3. Geheel naar waarheid verhaalden zij aan hyang Guru over het onzedelijk gedrag van sri Huma. Hyang Tunggal zeide: De handel en wandel van sri Huma is, dat zij trouweloos is jegens haar echtgenoot.

4. Hyang Tunggal en Wisesa zeiden: Het is niet te vermijden, dat sri Huma, die trouweloos een geheime minnarij heeft en met vriendelijke woordjes sirih en zalf beloofd heeft (om haar minnaar over te halen) [1]) gevloekt wordt door hyang Guru.

5. Hyang Guru is de allerhoogste, hij, die zich in de wereld belichaamt. Hij weet, wat welk mensch ook, niet weet (Al) is hij ook onzichtbaar, (toch) is hij nergens niet.

6. Er worde nu van hen verhaald. Hyang Tunggal en hyang Wisesa hebben reeds aan Guru verhaald van de onzedelijkheid van sri Huma. Guru's hart koesterde wrok.

7. De reden ervan was het weten, dat zijn vorstelijke gade zondig was, zijn wederhelft sri Huma, overspel plegende met hyang Brahma. Vernietigd werd zij onder de woede van Guru.

8. Verweten werd het haar, batari Huma. De beteekenis der woorden (van Guru) was, dat zij werd aangewezen door een vloek getroffen te worden, zoodat zij Durga worden zou.

9. Zij moest de gevolgen van haar handelwijze geheel zelf dragen. Krachtig was de vloek van hyang Guru: Moge gij Durga worden en je naam is dan Ranini.

10. Niet lang duurde het of haar haren piekten bijeen, rood en aaneikaar plakkend als sirihkalk en kurkuma, lange strengen vormend. Zwaar en lang was haar gedaante.

---

[1]) Indien men hier voor hamasihakĕn met andere mss. hamalihakĕn wil lezen, zou het beteekenen: en haar sirih en zalf ten behoeve van haar minnaar gedeeld heeft.

11. Haar oogen waren als twee zonnen, haar muil gaapte als een grot. Zij had als bliksemstralen flikkerende slagtanden. Haar neus was als de put Lo wiwara (of: als een put, als een breede grot), zoodat men in het lichaam kon zien.

12. Aan alle kanten vol vlekken was haar lichaam. Zij gilde en schreeuwde en liep wijdbeens. Guru sprak, gelastende haar niet te verlossen.

13. Er is een gestelde voorwaarde nl. dat 12 jaar de zonde door jou zal worden geboet. Later is er voor jou hulp en wel de jongste der Pandawa's.

14. Hij is genaamd Sadewa. Mijn mededeeling echter is om je de uitslag te doen weten nl. de Panduzoon zal je verlossen, ik zal in zijn lichaam neerdalen.

15. Wijders moge het mij vergeven worden en ik aan den vloek ontsnappen, dat ik mij nu inlaat met het chroniqueeren van de afkomst der Pandawa's. Hyang Tunggal had een zoon.

16. Snel werd de heilige geboren en kreeg den naam Parasara. Vervolgens kreeg hij een zoon, de heilige Manumanasa [1]) werd geboren. Daarop kreeg deze een zoon.

17. De heilige Abiasa werd geboren, die als kind kreeg Pandu, welke een lijfelijke broeder had. Die broeder was Dĕstarata, die de Korawa's verwekte.

18. Als kinderen van Pandu werden de Pandawa's geboren. Volle neven waren dus de Pandawa's, en de Korawa's, rechts en links hun plaats hebbend.

19. Met hun vijven waren het jongens. Daarom werden zij Pandawa's genoemd. Yudistira is de oudste, op hem volgt Bima, Arjuna is het, die de middelste is.

20. Sakula en Sadewa, de jongsten der Pandawa's, zullen de verlossing brengen. Allen waren geschonken door de goden en daardoor zeer buitengewoon van bovennatuurlijke kracht.

21. Reeds had het bericht zich naar alle kanten verspreid en was zelfs tot in den vorstenzetel gekomen, dat hyang Jagatnata helpen zou om Ranini te verlossen, niet anders. [2])

22 , schoon van uiterlijk jong en beleidvol in den oorlog. Niemand op de wereld was hen gelijk, zonder eenige smet was hun lichaam. Nu moet weer van Ranini verhaald worden.

---

[1]) De naam Manumanasa, of Kanumayasa of Manumayasa is het eenige, wat door mij uit de Bagawan Manobha waléśa of waléka en dergelijke corrupte lezingen der mss. kan worden gereconstrueerd al doet het vreemd aan, dat de in de wayang als overgrootvader van Parasara te boek staande Kanumayasa hier zijn zoon is. Waarschijnlijk heeft op deze plaats in het gedicht vroeger dan ook een andere naam gestaan, die echter niet meer te herstellen is.

[2]) Deze strophe staat hier niet op haar plaats.

23. Zij liep snel tot zij op Gandamayu kwam. Kalika vergezelde haar met de rijkssieraden en de leeftocht en al de onderdanen.

24. Al die onderhoorige duivels, de volgelingen van Kalika, mannen en vrouwen, gingen allen mede. Ranini nu vertrok vlug. Er worde niet gesproken over den tocht.

25. Aangekomen op het kerkhof ging zij het paleis binnen. De kostbare rijkssieraden trof men aan, niets was er weg. Zoude er ook naar gevraagd worden, alles was geheel voltallig.

26. Wijders worde nog verhaald, dat een tweelingpaar hemellingen, de jongste Citrasena en Citranggada, die de oudste was, door een vloek getroffen werd.

27. Hyang Guru zag duidelijk hemellingen passeeren, juist toen hij met zijn echtgenoote was en in het tuingedeelte dat als badplaats diende, op zijne vorstelijke wederhelft wachtte.

28. Zij hadden totaal geen ontzag. Hij ontstak van verontwaardiging in woede. Zij werden door hyang Guru vervloekt: Gij zult daemonen worden omdat gij je zeer ongepast gedraagt.

29. De god is zeer machtig. Zijn vloek kwam snel over de beide hemellingen. Vlug veranderden zij in booze geesten, buitengewoon zwaar en lang.

30. Zij waren genaamd Kalantaka en Kalañjaya. Toen zij hun lichamen zagen, geworden tot tweelingdaemonen, gilden en schreeuwden hunne stemmen.

31. Als donder en aardbeving, in waarheid als Kumbakarna. Zij brandden van verlangen om de menschen te verschrikken. Hun oogen waren als een paar zonnen, hun muil was als een grot.

32. Hun slagtanden waren als bliksemstralen met punten, spits van vorm. Zij beten op hun knevels met rollende oogen. Zij deden de menschen, die hen zagen, schrikken. De toorn van den god vermeerderde.

33. Snel gelastte hij hen te begeleiden (Ranini), te gaan naar het geestenverblijf; beiden tegelijk moesten zij naar het kerkhof gaan naar sri Huma, die nu den naam droeg van Ranini.

34. Op hun tocht liepen zij snel. Er wordt niet verhaald wat er onderweg gebeurde. Ineens door gingen zij vlug naar het kerkhof. Zonder zich te laten aandienen kwamen zij aan en ontmoetten Ranini.

35. Zij werden verwelkomd en ondervraagd. Weest welkom vadertjes, mijne kinderen. Waarheen leidt je weg, dat je zijt weggegaan uit den hemel? Moge het Uwen dienaren vergeven worden.

36. Wij maken het U bekend, dat Uwe dienaren door ongeluk getroffen zijn. Zij beiden maakten eerbiedig een sĕmbah. Waarlijk door onze zonde zijn wij getroffen door een vloek.

37. Wel, is dat de beteekenis ervan. Beiden, gij en ik, doen boete voor een groote zonde. Zoo lang duurt het toch niet tot wij verlost worden. Hij, mijn man zal ons verlossen.

38. Nu, gij beiden, wacht hier de verlossing af. Hij, mijn oudere broeder, zal ons binnenkort verlossen, als reeds compleet is onze straf van 12 jaar.

39. Weest geduldig in Uwe moeilijkheden, opdat wij allen verlost worden. De beide daemonen trachtten nu vergunning te krijgen naar believen te mogen gaan en komen. Ranini vergunde het aan hare kinderen.

40. Kalantaka en Kalañjaya gingen nu heen naar de Korawa's om in dienst te treden. Het werd aan Duryodana bericht. Diens vreugde was eindeloos.

41. Zij kwamen hun opwachting maken bij koning Duryodana. Zeer verlangde deze naar de daemonen, afgedaald uit den hemel, heldhaftig, ervaren in den oorlog.

42. Vreeswekkend in den strijd. Waar een boosdoener was werd die verdelgd en vernietigd. Wie hen ook in den oorlog dorst aan te vallen, allen trokken zich van de vernietiging terug.

43. Allen, die hen bestreden, rrts. verdwenen zij. Er was niemand, die hun dorst te weerstreven en die hun gelijk was. Doordat zij door den vloek gesterkt werden, waren de daemonen zeer moedig en ontzagwekkend.

44. Er worde nu verder over hunne heldhaftigheid gezwegen en gesproken van de Pandawa's. Er was een gerucht, dat de vijanden der Pandawa's meer dan buitengewoon in bovennatuurlijke kracht waren.

44*a*. Zij voelden hun hart beven en getroffen, hun gezichten waren glansloos. Daar zij het bericht gehoord hadden, dat hun vijanden zeer bovennatuurlijk machtig waren, waren zij als het ware heelemaal verschrikt.

45. Hoedanig was het gevaar, dat werd aangeduid door het gehuil der jakhalzen ongeveer om middernacht en het gekras van vliegende raven, het hart onrustig makend van wie het hoorde?

46. En de volgelingen der Pandawa's fluisterden tegen hun makkers: Kom, laten wij elders heen ver weg gaan. En sri Kunti ziet er bedroefd uit. Zij heeft medelijden met hare kinderen.

47. Laten wij de spionnen gaan beluisteren en de berichten aan elkaar doorgeven (lett.: de ooren aan elkaar rijgen) en de lieden van de kraton, die slechtaards, die onze stad trachten te vernietigen, uithooren (lett.: hun tong beoorlogen) om voor onze belangen te kunnen opkomen.

48. Algemeen bekend in de stad was het bericht en het geheele leger der Pandawa's was verschrikt bij het hooren ervan, dat bij de Korawa's een tweelingpaar daemonen was neergedaald, die buitengewone bovennatuurlijke kracht hadden.

49. Batari Kunti wist, dat het gezegde in het leger was: Hoe zal het met de Pandawa's afloopen? Komaan, laat ik mij naar het godenverblijf begeven en den dood vragen.

50. Van Kalanjaya en Kalantaka, want dat zijn zoons van de godin in het paleis op het kerkhof Gandamayu. Laat ik haar bidden, dat zij hen geve.

51. Indien Ranini het toestaat, laat dan niemand het weten. En laat de Pandawa's niet weten, dat ik in het geheim naar het godenverblijf, naar Ranini toe ga.

52. Ranini sprak, berouw hebbend: Al langen tijd ben ik hier op het kerkhof. Laat ik toch spoedig het einde beleven, dat ik verlost wordt.

53. Reeds compleet zijn de 12 jaar van mijn straf. Laat ik verlost worden van het gebukt gaan onder mijn leelijke gedaante. Vroeger heeft hyang Guru gelast, dat Sadewa mij zal verlossen.

54. Op welke wijze kan ik Sadewa hier laten komen naar mijn godenverblijf? Laat ik toch spoedig het einde beleven en bevrijd worden.

55. Er worde nu verhaald dat batari Kunti al dwalende, zoekend naar het kerkhof, er aankwam. Hyang Ayu sprak haar zonder ceremonieel toe: Menschenkind, wees welkom hier.

56. Batari Kunti antwoordde onder het maken van een sĕmbah: Ik hier ben Kunti, die nadert. De vereerde godin sprak, zeggende: Wie is de mensch, die hierheen komt.

57. Batari Kunti sprak: Ik, Kunti, verzoek toestemming aan hyang Ayu. Er zijn vijanden van de Pandawa's en ik vraag om hun dood.

58. Kunti, hoe zijn dan wel de namen van de vijanden der Pandawa's, Batari Kunti, deel mij toch mede, die vijanden der Pandawa's hoe heeten zij?

59. Batari Kunti sprak: Zij zijn genaamd Kalañjaya en diens jongere broeder Kalantaka. Van deze verzoekt Kunti den dood.

60. Ranini sprak: Dat wat gij vraagt, batari Kunti, dat geef ik U niet. Die Kalañjaya is mijn zoon. Ik sta het niet toe, Kunti.

61. Batari Kunti vroeg vergunning om heen te gaan. Onderdanig betuigde zij haar eerbied: Moge, wat een vloer heeft [1]), achterblijven. Batari Kunti was reeds vertrokken. Ranini verkeerde in moeilijke omstandigheden.

62. Ranini sprak: Kunti keer terug. Kom hierheen om over mijn booze gedaante te spreken. Kom hier beraadslagen. Keer daarom terug.

63. Dewi Kunti keerde terug. Zij kwam en sprak eerbiedig: Waarom is Kunti ontboden? Waarom moet ik terugkeeren? Wat, hyang Ayu, is er te doen?

64. Indien gij den dood wenscht van de vijanden der Pandawa's, laat mij dan Kunti het door mij gewenschte bekomen. Geef mij als vergoeding een rooden bok, dat is mijn verlangen.

65. Batari Kunti sprak: Mocht Kunti den gewenschten rooden bok bekomen, dan zullen Kunti en de Pandawa's U dien aanbieden.

---

[1]) Nl.: Uwe voeten, dus : Uw geëerde persoon.

66. Er is iets van hetzelfde uiterlijk, je kind Sadewa. Bied die aan mij aan. Sadewa is een onheilbrengende knaap, die zijn vader en moeder heeft opgegeten.

67. Kunti stemt niet toe, dat Sadewa wordt aangeboden. Hoe zal er wel over mij gesproken worden. Beter is het een eigen zoon van mij te nemen, niet mijn stiefzoon (tanulingsun?)

68. Batari Kunti sprak: Een van dezen worde ontvangen, Bima of Danañjaya of in de eerste plaats Darmawangsa, die worde ontvangen.

69. Ranini sprak: Niet Danañjaya, want die is van mijn bloed (of: die is voor mij onrein). Ook Darmawangsa niet. Bima is een groot krijgsman.

70. Batari Kunti nam afscheid. Onderdanig sprak zij: Mogen de voeten van hyang Ayu achterblijven. Batari Kunti was reeds vertrokken, Ranini verkeerde in moeilijkheden.

71. Buta Kalika kom hierheen, treed nader. Kalika, jou wordt door mij gelast ni Kunti spoedig achterna te gaan en in haar te varen.

72. Wat toch is haar schuld, dat Kunti bezeten wordt? Kalika ik vertel je, haar zoon Sadewa vroeg ik, maar zij weigerde.

73. Laat die Sadewa maar spoedig door mij ontvangen worden, want hij zal mij verlossen. Mijn oudere broeder Guru heeft vroeger uitspraak gedaan, dat hij het is, die mij spoedig verlossen zal.

74. Kalika sprak: Kalika is bevreesd om bevolen te worden in haar te varen. Kunti is de gemalin van god Darma, daarom is haar hart goed.

75. Ranini sprak: Als het een bevel van mij is, kan het. Kalika, vertrek jij nu, ga vlug Kunti achterna, maak haar bezeten, vlug wat.

76. Van het godenverblijf vertrok Kalika snel, hardloopende. Kunti was zichtbaar, al ver weg. Snel holde zij haar achterna en hield voor haar op.

77. Het worde mij vergeven, niet worde ik getroffen door een vloek, Kalika was in staat in Kunti te varen. Haar blik werd dwalend.

78. Het hart van Kunti nu sprak scheldend en tierend. Haar hondsche onbeschaamdheid richtte zich op, werkelijk stond die in haar op en zij lachtte met verstarde oogen.

79. Dewi Kunti keerde weerom. Bij haar aankomst in het godenverblijf verwelkomde Ranini haar en informeerde: Nini Kunti, hoedanig is Uw doel (werk), daar gij weer terug komt.

80. Ranini sprak: Alleruitnemendst is het, indien gij toestemt, dat hij mij worde aangeboden, dat Sadewa naar het godenverblijf worde gebracht.

81. Batari Kunti nam afscheid. Niet lang was zij onderweg, toen kwam zij aan het paleis, daarop ging zij naar den panangkilan en ontmoette er haar kinderen.

82. Raden Arjuna sprak: Oudere broeder vorst, moeder is gekomen van haar dwaaltocht. Laten wij allen onzen eerbied betuigen. Moeder, vanwaar zijt gij nu gekomen. Mijn hart was er lusteloos (ongerust) onder.

83. Wṛkodara sprak: Moeder, waar kom je vandaan. Batari Kunti antwoordde: Ik kom nu van het kerkhof, te Gandamayu was ik.

84. Ik wenschte den dood van de vijanden der Pandawa's. Ranini deelde mij toen mede, dat er een Pandawa is, die onheil aanbrengt en zijn vader en moeder heeft opgegeten (gedood).

85. Moeder, hoe is de naam van den Pandawa, die onheil brengt? Batari Kunti sprak bedaard: Sadewa is het, die onheil brengt. Het is niet goed, dat hij hier is.

86. Moeder, ik sta niet toe, dat Sadewa wordt aangeboden. Hoe zou er door de menschen over gesproken worden. Ook Arjuna stond en het niet en ook Bima weigerde.

87. Waarlijk, gijlieden, indien je je jongere broeder weigert, Danañjaya, Bima het waarlijk niet toestaat en in de eerste plaats Darmawangsa waarlijk weigert.

88. Wordt gijlieden door mij met een vloek getroffen. Luistert, als je durft tegen mijn vloek, zult gij in de eerste plaats in de hellepan geraken en moge gij geen mensch meer worden (bij wedergeboorte).

89. Waar is Sadewa toch? Hij is nergens te zien. Sadewa, Sadewa, kom hier bij mij. Sadewa kwam en groette eerbiedig. Zijn handen werden gegrepen.

90. Zijn handen werden gegrepen, vervolgens werd hij geleid. Sadewa, gij zult door mij sterven. Ranini vraagt om je. Jij bent een onheilbrengende knaap.

90a. Kunti nam haar kind dan mede. Bij hun komst in het godenverblijf ging Kalika van Kunti uit om het aan Ranini te boodschappen.

91. Kalika kondschapte: Dit is Sadewa. Batari Kunti kwam tot bewustzijn. Haar kind ziende, omarmde zij het weenend.

92. Dewi Kunti sprak: Sadewa, mijn kind, o vereerde, keer naar huis terug, zoo wensch ik het. Vergeef mij toch, ik was geheel in de war (het was niet ongelijk alsof ik geschud was).

93. Ranini sprak: Kalika, Kunti vertrekt, haar kind mee naar huis nemend. Kalika, ga haar vlug achterna en vaar in ni Kunti.

94. Kunti liep snel voort. Vlug werd zij gevolgd. Kalika was reeds in haar gevaren. Zij was geheel van streek en haar uiterlijk was roodbruin. Dewi Kunti was woedend.

95. Sadewa kom, keer terug. Werkelijk ben je een onheilbrengende knaap. Ik ben vol afgrijzen als ik je zie. Raden Sadewa werd meegerukt en daarbij werden zijn handen gebonden.

96. Dewi Kunti liep snel. Bij haar komst in het godenverblijf sprak zij tot de godin: Dit hier is Sadewa, die aan de godin wordt aangeboden.

97. Dewi Kunti nam afscheid. Niet lang duurde haar tocht, zij liep niet langzaam. Bij haar komst in de stad ging batari Kunti slapen.

98. Laten wij over Sadewa spreken. Gebonden was hij op het kerkhof. Hij werd aan een kapokboom gebonden. Smar waakte aan zijn voeten, hoe zijn handelwijze wel zou zijn.

99. De zon ging onder en werd vervangen door de maan. De boomen waren in doorzichtige nevels (gehuld). Raden Sadewa zeide niets. Zijn hart was onberoerd.

100. Kalika ging uit van Kunti. Zij liep snel. Bij haar komst op het kerkhof ging zij voor hem staan.

101. Smar sprak: Wie ben jij, die daar komt. Mijn naam is Kalika, mijn waarde. Ik zal den heer losmaken, indien hij mij in zijn gunst neemt.

102. Maak de banden los, sprak raden Sadewa, ik zal je in genade aannemen, indien je mij los maakt. Hoe is je naam toch, nini? Ik ben ni Kalika.

103. Kalika bloosde (roodachtig was haar uiterlijk) toen zij Sadewa zag. Verheugd was zij bij het zien van den jongen man. Sadewa, ik wil jou hebben, je zult straks niet sterven.

104. Raden Sadewa sprak: Verkieslijker is het te sterven. Wie ben jij, dat je mij wenscht. Zoo erg is het sterven niet. Beter dan maar dat ik dood ga.

105. Ni Kalika werd woedend, omdat zij niet begeerd werd. Zij sloeg op het bronzen signaalbekken. Alle booze geesten verschrikten en zij allen kwamen naar buiten.

ZANG II.

1. Nu wordt verhaald van het leger, dat in zijn geheel naar buiten kwam. Dijspoken en handspoken, lichamen, achtersten en rompspoken, tweehoofden, groene en roode duivels, allen kwamen naar buiten. [1])

2. Vogelstemmen gonsden van de omineuze nachtvogels en het vrouwtje van den zwarten koekoek en de strix javanica en andere uilsoorten vlogen rond. De cuculus orientalis riep snel met de specht als makker.

3. Allen veroorzaakten afschuw. Scorpioenen en duizendpooten, zoo groot als een arenbladsteel met de nerven. Verschrikt was men bij het zien van schildpadden zoo groot als .... van een zitmat (sakahun lampit).

4. Aan de sterculiae foetidae en de kapokboomen ontsproten jeukende slingerplanten (mucuna prurita). Ingewandspoken, handspoken dwaalden rond (of : en slangen). Vlammende hoofden (dwaallichtjes) straalden vuur uit (als Brahma). Brukututs wauwelden door elkaar.

---

[1]) Voor de vertaling vergelijke men het onder de varianten opgemerkte.

5. Alle duivels boezemden gelijkelijk afschuw in. Sommigen droegen menschelijke dijbeenen in de hand, anderen hadden hoofden vastgegrepen (of: knabbelden aan hoofden). Oneindig was hun afschuw-verwekken.

6. Kalika gelastte het. Alle booze geesten kwamen uitgelaten naar buiten in de handen klappend, overal verspreid schreeuwden zij hard; sommigen dansten en zongen.

7. Eindeloos was het afschuw inboezemen van de onderhoorigen, mannen en vrouwen. Hun in de borst stralende oogen schoten vuur. Op hun beenen in danspositie doorzakkend trachtten zij te manoeuvreeren met de penis, die groot was en vooruitstak.

8. De vrouwen trokken met beide handen hunne cunni open. Groote pĕpĕngkahs betrommelden zich de hangbuiken, slaande met de handen, toegejuicht door hunne makkers.

9. De rĕregeks ratelden voortdurend aan alle kanten met aan snoeren geregen doodsbeenderen. Roode en groene duivels trachtten daarnevens gelijkelijk het kerkhof gevreesd te maken. Hoofden en balaka's waren hunne makkers.

10. Hun oogen fonkelden onheilspellend, hun tanden staken met spitse punten uit, dreigend. Hun roode uithangende tong was zichtbaar. Moorddadig vochten tweekleurige duivels, zuigelingen werden door hen gegrepen.

11. Allen kozen waar zij verlekkerd op waren. Er waren er die ingewanden zuiverden. En om hoofd en hersenen werd gestreden, elkaar nazittend. Veel lijken lagen overal op den grond, sommige waren al half verrot.

12. De stemmen van de jachthonden (?) gromden. Gelijkelijk vocht men om het eten. Smars hart was ongerust. Ineengedoken hurkte hij aan de voeten (van zijn heer) in een holte van den kapokboom.

13. Zijn lichaam en hart beefde, bang zijnde voor de booze geesten. Smar werd bevreesd door het vechten van al die duivels. Hij sprak geen woord.

14. Er kwamen er nog al meer. De boschduivels kwamen zoowaar en zeiden verward door elkaar: Ah, mijn heertje, ben jij niet bevreesd, Sadewa? Ziet je hart er niet tegen op?

15. Dijbeenspoken en handspoken wilden hem grijpen en in het geboomte hingen brĕgeñjongs met één fonkelend oog en baarden in franjes neerhangend.

16. Hun penis stak groot uit en werd met een strop opgehouden, Smar lachte in zijn hart. Hij zweeg en dacht niet in leven te blijven, indien de goden hem geen gunst bewezen.

17. Het geluid van het signaalblok dreunde. De booze geesten, verspreid, zeiden: Ah, ih, hoe gelukkig zijn wij toch, weldra eten wij een edelman, jong en schoon van uiterlijk.

18. Nu kwamen de togils. Hun eene oog glansde hel. Zij schreeuwden, kapmessen vasthoudend: Nu vreten wij een edelman. Lekkertjes zullen wij zijn hart in stukken snijden.

19. Door de bovennatuurlijke invloed van den edelman kwam er vuur en welriekende regen, orkaan, bliksem en aardbeving, niet langzaam. De aarde bewoog wankelend. Zijn uiterlijk glansde in vuur.

20. De bliksem viel sissend in de kapmessen binnendringend. De booze geesten liepen ver weg. Het werd helder alsof er lampen brandden. Ranini kwam aan.

21. Ranini sprak: Dood zal je Sadewa. Kijk jij mij maar eens aan, mogelijk ben je niet bang bij het zien van mijn uiterlijk.

22. Na het verdwijnen van haar volgelingen joeg Ranini nu vrees aan. Sadewa ben je niet bang voor mij? Ranini legde haar kapmes neer, daarbij verminderde de vrees voor haar.

23. Ranini sprak bedaard: Mijn mensch Sadewa, ik verzoek je medelijden jegens mij. Verlos mij van mijn booze gedaante. Ik verzoek om je medelijden.

24. Raden Sadewa sprak; terwijl hij zijn hulde bracht: Het antwoord van Sadewa is, Sadewa weet de godin niet te verlossen.

25. Ik kan niet verlossen. Onverschillig wie, Sadewa kan het niet. De straf voor Sadewa zal wel groot zijn, want krachtig is het woord der godheid, (doch) ik kan niet verlossen.

26. Waarlijk, als je mij niet wenscht te verlossen, Sadewa, zal je door mij sterven. Indien je niet wilt verlossen, hoe zou je dan nu nog in leven blijven.

27. Raden Sadewa sprak: Laat ik dan maar dood gaan. Als ik eenmaal dood ben, heb ik geen zonde meer (ben ik bevrijd). Hyang Ayu, eet mij maar op, dan is Sadewa bevrijd.

28. Hyang Madewi werd woedend. Zij greep haar kapmes, zij gilde en schreeuwde; de heeren goden schrikten, omdat de godin woedend was.

29. Nu worde verhaald van hem, Narada, die de ronde deed. Hij daalde naar de aarde af en hield stil bij het zien van een vuurglans. Wat is toch de beteekenis ervan?

30. Sprak hyang Narada, dat vuur wappert maar heen en weer? Toen Narada goed keek, was Sadewa daar geboeid, voorbestemd om te sterven.

31. Wat is het goede ervan, indien Sadewa sterft? Het is zijn stervensuur nog niet. Gewisselijk zouden de Pandawa's vernietigd worden, (want) de dood van een is de dood van allen.

32. Hyang Narada sprak: Nu sterft Sadewa. Het is beter dat ik maar terugkeer, laat ik het maar aan Madewa en Masno (de Açwins) berichten.

32a. Hyang Narada keerde terug, opstijgende naar den hemel. De

hemel van hyang Masno werd gevonden, tesamen met hyang Madewa. Zij verwelkomden hem.

32b. Hyang Madewa sprak: Welkom, collega, waarom zoo wankelmoedig aangekomen. Deel mij mede collega, wat je harteleed is.

33. Hyang Narada sprak: Ik bericht, dat Sadewa mij medelijden heeft ingeboezemd, vastgebonden op het kerkhof. Hoe zou hij nu in leven kunnen blijven ?

34. Hij zweeg en sprak niet meer, Hyang Madewa weende (of: Hyang Madewa zweeg, sprak geen woord en weende). Hij verkeerde in moeilijke omstandigheden hoe te handelen, omdat hij (Sadewa) niet durfde betwisten. Het zou geschikt zijn om naar huis te gaan.

35. Heen gingen hyang Madewa tezamen met hyang Narada. Bij hun aankomst in het godenverblijf ontmoetten zij Guru toen hij audientie gaf en werd opgewacht door alle goden.

36. Hyang Madewa sprak, terwijl hij eerbiedig hulde bracht: Zijn woorden waren: Wat is de zonde van Sadewa, dat hij is voorbeschikt te sterven?

37. Wie zal hem betwisten, indien niet de voeten van de godheid medelijden met hem hebben? Hyang Guru sprak: Wel, ik zal hem betwisten.

38. Hyang Guru daalde af naar de Middenwereld. Bij zijn komst op het kerkhof vond hij daar Sadewa Guru sprak tot hem.

39. Sadewa, het is beter, dat je Huma verlost. Ik zal in je varen. Raden Sadewa nam allereerbiedigst den last om de godin te verlossen aan.

40. Hyang Guru bezielde Sadewa toen. Sadewa sprak: Ranini, wel, ga rechtop staan en luister naar mijn woorden.

40a. De godin legde haar kapmes neer en ging rechtop staan. Zij stond recht overeind. Sadewa zal U verlossen. Het worde mij vergeven.

40b. Dit werd haar toegevoegd door Sadewa. De godin koelde af bij het hooren van Sadewa's woorden. Buitengewoon was haar schoonheid. [1])

41. Hij ging rechtop staan en concentreerde zijn inzicht. Hij stond op één been en zweeg. Onberoerd was zijn denken, onbevlekt. Ong er zij geen hindernis.

42. Rijst en kurkuma nam hij met losse bloemen. Hij beoogde het ter bevrijding te gebruiken. Zij werd met de bloemen en gele rijst bestrooid. Sĕmar luidde de bidschel. [2])

---

[1]) Deze strophe behoort waarschijnlijk te volgen na strophe 42.

[2]) Zooals Brandes reeds opmerkte bij de bespreking van de Sudamala-mss. in zijn Beschrijving van de Javaansche, Balineesche en Sasaksche handschriften uit de nalatenschap van Dr. H. N. van der Tuuk, geeft een der mss. juist waar men dit verwachten zou, nl. bij de verlossing van Huma, van Tambrapetra en van Kalanjaya-Kalantaka, telkens een ruwat-mantra. Daar Dr. B. Schrieke al eenigen tijd bezig is met een studie over ruwat-mantra's volgens een mondelinge mededeeling (zie ook Notulen

43. Begeleid door de ongkara-spreuk ontstond (werd uitgesproken) de pujamantra. Raden Sadewa loofde de goden. Het hart der godin koelde af bij het hooren van het lofgebed.

44. Besprenkeld met wijwater en offerbloemen stond Ranini overeind. Plots nam haar Durgagedaante af en werd zij weer een schoone godin.

45. Zij was gerust geworden. Het klaarde op en de lucht werd helder. Er viel een zachte regen, zacht en verkoelend, voortgewaaid door de wind. De schoone godin was weder geheel volmaakt.

ZANG III.

1. Hol dreunde het kerkhof. Er groeide gras op het veld. Een kapokboom met roode bloemen en een lichtgele bambu ampel hadden versierde bamboestaken naast zich. Op de sterculiae en de kapokboomen was het bijzonder druk.

2. Twee ooievaars stonden er op met vrouwtjes van zwarte koekoeken en Javaansche uilen, die bedreven zijn om gelast te worden de zielen van de menschen te halen, want dat is hun werk. [3])

3. Er worde nu verhaald van al de booze geesten. Zij veranderden in hemellingen. Zij werden verlost om hemellingen te worden en het kerkhof werd een tuin.

4. Meer dan buitengewoon werd de tuin met vele bloemen; de asokabloemen waren prachtig; de bale tajuk was vierkant, in het midden had een waterkom zijn plaats.

5. De schoone godin bukte zich en keek in den vijver. Zij spiegelde zich. Schoon van aanschijn was haar uiterlijk. Weggenomen is mijn booze gedaante.

6. De schoone godin sprak langzaam: Mijn mensch Sadewa, mijn straf is van mij genomen. Groot is mijn schuld (aan jou), Sadewa is mijn zoon.

7. Ik verander je naam, je naam is nu Sudamala, want je hebt mijn booze gedaante weggenomen. Wijders zijn allen door jou verlost, alle goddelijke wezens zijn nu weer schoon.

8. Verder is er nog een belooning. Sudamala gij moet huwen. Er is, waarde, een uitzendingsbevel van mij. Ga naar Prangalas in de kluizenarij in het Noordoosten.

---

der Directievergaderingen in het Tijdschrift voor de Indische Taal-, Land- en Volkenkunde deel LXII blz. 282), beloofde ik de door mij gemaakte transcripties dier drie mantra's hem te zullen toezenden en dit onderwerp in deze verhandeling te zullen laten rusten. In het bewuste ms. staan zij in Zang II na strophe 42 en in zang IV na strophe 11a en 182d., respectievelijk voor Huma, Tambraptera en Kalanjaya-Kalantaka.

[3]) Deze 2 strophen zijn in alle mss. min of meer corrupt. Waarschijnlijk behooren zij bovendien vooraf te gaan aan Zang II strophe 40.

9. Naar Tambrapetra, dat is zijn naam. Hij bezit kinderen, twee is het getal zijner kinderen, beiden even schoon en jong, genaamd Ni Soka en Ni Padapa. Dat zijn voor jou bestemde vrouwen.

10. En dit hier is het wapen om je vijanden te dooden. Sudamala. Laat je vertrek nu spoedig plaats hebben. Raden Sudamala nam afscheid, hij bracht eerbiedig zijn hulde.

11. Ni Kalika sprak: Kalika worde verlost. Kalika jij wordt niet verlost. Je zonde is, dat je je mannen behekst hebt; die zonde van jou is zeer groot.

12. Sĕmar zeide: Verlos haar niet, o heer. Zij heeft een zonde. Zij heeft de booze geesten tegen ons opgehitst om op het kerkhof vrees aan te jagen.

13. Kalika weende luide. Zij weende aan de voeten (van Sudamala), haar hart was benauwd. Zij viel voorover op handen en knieën, haar schaamharen in franjes waren te zien. Sĕmar wees er naar.

14. Sĕmar sprak: Kalika ik zal je verlossen, als je verlost wil worden. Kalika sprak, zeggende: Wees er welkom toe, Sĕmar.

15. Vleiend waren hare woorden: O, mijn oudere broeder Sĕmar. Je bent kranig en daarbij mooi en jong. Veel maagden en jonge weduwen wenschen zich aan je te laten zien om je liefde op te wekken.

16. Sĕmar glimlachte, wetende dat hij door Kalika gevleid werd. Hij sprak: Ik zal je verlossen, breng de offerspijzen maar hier, al de middeltjes compleet.

17. Ik zal daar de veroorzaker van zijn (Ik zal er voor zorgen). Alles wat noodig is voor het middel, hetzij 10 of 20 duizend, hoe zouden de kosten er niet zijn. Sĕmar sprak: Laat het vlug zijn.

18. Rijst (?sokan) een mand boordevol, een toebereide vette hond, palmwijn een kruikvol. Kook dat vlug, het moet vrij zoetig gekruid zijn.

19. Spoedig was het reeds gaar en in het midden neergezet. Sĕmar schortte vervolgens zijn kleed op. Kalika, ga weg, je moogt niet toekijken. Je bent niet bevoegd alles te zien.

20. De lofbede van Sĕmar was, dat hij zich vol at. De geheele mand met rijst was al op, ook de palmwijn was geheel op, van de hond bleef geen beentje over.

21. Zijn buikband had hij al losgemaakt. Al ware het ook, dat er nog meer was, het zou zijn opgegaan. Wat Kalika betreft, zij dacht: In werkelijkheid is het tevergeefs, Sĕmar heeft mij voor den gek gehouden.

22. Laten wij nu over de godin spreken. Zij ging vervolgens naar den hemel terug, waar het lang eenzaam en stil was geweest. Alle goden en hemelingen verlangden naar haar.

23. De schoone godin steeg door het luchruim naar den hemel. Zij was zichtbaar, op den wind heenzwevende. Kalika weende en had berouw.

24. Sudamala sprak: Blijf achter Kalika, maar luister naar mijn opdracht. Je werk is op den tuin te passen, eerdaags zal je door mij verlost worden.

25. Kalika blijf hier achter. Ik zal naar de kluizenarij vertrekken. Kalika sprak bedaard: Wel, ga op weg en moge Uwe tocht voorspoedig zijn.

26. Er worde verhaald van de schoone godin met haar echtgenoot, die in snellen gang liepen. Toen zij in de bloemenwijk (bañjaran kĕmbang) kwamen, hielden zij beiden stil.

27. Laten wij niet verhalen over de schoone godin en haar echtgenoot. De hemelingen hoorden, dat de schoone godin in de bloemenwijk was. Alle goden gingen hun gezamenlijk tegemoet.

28. De stemmen der trompetten schetterden, de deun volgde de gangsa (5 bekkens). De zon was zichtbaar als een zijden statiezonnescherm. De wijk was er door versierd. De hemelingen gingen er binnen.

29. De draagstoel was werkelijk fraai en versierd met goud. De glans van haar oogen was overal in het rond te zien. Zij werd gedragen door de hemelingen en begeleid door de goden.

30. Zij ging op naar den hemel en keerde terug naar het paleis. Geheel volmaakt, gelijkend op goud, was zij reeds in het paleis met batara Guru.

31. Laten wij er over zwijgen. Sudamala wordt nu besproken. Bij zijn komst in de kluizenarij stond hij rechtop op het erf op de plaats voor de ontvangst.

ZANG IV.

1. Niet lang duurde het of Putut kwam naar buiten om hem, raden Sudamala te verwelkomen, bedaard zeggende: Wel, wees welkom, edel heer, vanwaar komt U zoo juist?

2. Waarschijnlijk zijt gij een neergedaalde hemeling, jong van uiterlijk om te zien. Welk werk voert U naar de kluizenarij? Raden Sudamala's woorden waren, dat de bezitter van de kluizenarij naar buiten moest komen.

3. Ki Putut keerde in huis terug om te melden, dat er iemand gekomen was. Hij bracht zijn groet en sprak bedaard: Heer, er is iemand gekomen, jong en schoon van uiterlijk.

4. Hij ziet er uit als een edelman en zijn naam is waarlijk Sudamala. Behage het U naar buiten te komen om den gekomene te verwelkomen, die even schoon als verstandig is.

4a. De oude kwam toen af en verliet zijn zitplaats, geleid door ki Putut, want hij was blind, daarom werd hij geleid.

4b. Hij kwam op de plaats voor ontvangst, de heilige Tambrapetra. Hij verwelkomde den gast en vroeg: Heer, vanwaar komt gij? Wees allereerst welkom.

4c. Raden Sudamala sprak: Ik buig mij eerbiedig voor Uwe begroeting. Wijders, mijn taak dat ik kom, is, dat ik hierheen ben verwezen door de godheid.

5. Van Indraprasta is Uw zoon afkomstig, de jongste der Pandawa's. Vroeger ben ik naar het kerkhof gegaan om de godin te verlossen.

6. De godin is reeds verlost en ten hemel opgestegen. De schoone godin sprak tot mij: Ga naar Tambrapetra en verlos hem.

7. De kluizenarij in het Noordoosten is de plaats van Tambrapetra, een blinde met twee kinderen, beiden jong en schoon; die moeten door jou gehuwd worden.

8. Het hart van den eerwaarden Tambrapetra voelde zich geroerd. Hij sprak bedaard, zeggende: Moge het zoodanig gelukken, vadertje. Wel mijn waarde, verlos me.

9. Mits ik nu ziende worde door Sudamala zullen mijn kinderen mijn gift zijn. Die twee maagden, huw die dan beiden.

10. Raden Sudamala sprak: Het kome dan tot het verlossen. Wel, waarde, verlos mij dan. Hij werd bestrooid met bloemen en gele rijst en besprenkeld met wijwater.

11. Hij werd met dit middel bewerkt en god Indra zetelde zich in de oogen, die blind waren. En kwam iemand in zijn pupil, toen hij besproeid werd met wijwater (of: er kwam vuur in zijn pupil enz.).

11a. Het lofgebed werd toegepast, hij nam bloemen en gele rijst. Hij richtte den blik op de punt van zijn neus. Gele rijst werd genomen. Toen kwam de offerspreuk „hongkara" er uit [1]).

11b. Reeds was het lofgebed beëindigd. Tot driemaal toe werd hij besprenkeld. De eerwaarde keerde weer tot zijn normale toestand terug. Ki Sudamala werd zichtbaar (voor hem). Ik ben het, die je verlost heeft.

12. De heilige Tambrapetra schrok, dat zijn gezicht weer was opgeklaard. Helder zag hij de wereld. Alles wat vorm had zag hij. Het hart van den eerwaarden oude was verheugd.

13. Toen hij weer ziende was (sprak) de heilige Tambrapetra: Waarlijk, gij hebt mij van mijn kwaal verlost. Scherp zie ik vorm en kleur, scherp zie ik alle menschen.

14. De heilige sprak tot Sudamala: Laten wij nu naar de kluizenarij gaan. Bij hun komst in de kluizenarij ontmoetten zij zijne kinderen.

15. De heilige Tambrapetra noodde tot plaatsnemen: Wel, waarde Sudamala, mijn jongen, kom, ga toch zitten vereerde .... [2]).

16. Allen waren reeds gezeten. De heilige Tambrapetra zag zijn kinderen aan. Duidelijk zie ik het nu, gij zijt schoon. Jong en knap is je uiterlijk.

16a. En de oude sprak wijders, zijn kinderen ontbiedende: Ni Soka,

---

[1]) Hier volgt de tweede ruwat-mantra.

[2]) De rest van deze strophe is corrupt.

Ni Padapa, kom hierheen. Zij beiden, o heer, zijn mijn kinderen, raden.

17. Breng de sirih in het sirihstel mijn kinderen en heet ki Sudamala welkom. De maagden ordenden vervolgens de sirih in het sirihstel.

18. Het zien van haar loopen wekte aangename streelende aandoening op. De sleep van haar statiegewaad werd langzaam meegesleept. Zij kwamen „zooals U gelast"-zeggend en eerbiedig groetend voor den Grootgoede (den kluizenaar).

19. De heilige sprak bedaard: Wel, meisjes mijne kinderen, biedt hem de sirih aan. Beiden maakten zij toen hun sĕmbah voor ki Sudamala.

20. Raden Soka en Padapa boden de sirih aan. Beschaamd schijnend spraken zij hem vervolgens bedaard toe: Wees welkom, hier is sirih, die aan U, raden, wordt aangeboden.

21. Raden Sudamala sprak, terwijl hij de sirih aannam: Wel, ik buig mij eerbiedig voor Uw welkomstgroet, vereerden, en neem die in ontvangst.

22. Tambrapetra sprak bedaard, nadat hij de sirih aangenomen had: Komaan, ga toch zitten mijn kinderen, aan beide zijden van je ouderen broeder moeten jelui gaan zitten.

23. Zij brachten eerbiedig hulde en gingen beiden zitten. Toen kwam, wat als gastmaal werd voorgezet, rijst, vleesch, palmwijn en rijstbrandewijn. Ki Putut schonk in.

24. Toen aten zij lekker, de eerwaarde Tambrapetra met raden Sudamala en de meisjes, allen gezamenlijk.

25. Ki Putut schonk in, palmwijn en rijstbrandewijn, kleefrijstbrandewijn een kruik vol. Zij aten kalmpjes. Toen zij klaar waren at Sĕmar.

26. Tambrapetra sprak rustig: Putut wordt gelast met spoed in gereedheid te brengen het bruidsbed in het westelijk slaapvertrek, het huis van ni Soka en ni Padapa (of: het slaapvertrek westelijk van het huis van .... enz.).

27. Reeds was het gedrapeerd. Ki Putut deelde het eerbiedig mede aan den Grootgoede. Reeds is het geheel gedrapeerd, aldus was de mededeeling van pu Putut.

28. De wijze sprak bedaard: Wel Sudamala, begeleid je jongere zusters nu en ga naar de slaapplaats om daar bruiloft te houden.

29. Raden Sudamala sprak: Vraag verlof je te verwijderen kinderen van hem. Dadelijk werd hij geleid met ken Soka en ken Padapa naar het Westelijk vertrek.

30. Sĕmar sprak langzaam: Nu slaap ik alleen, terwijl de prins al bruiloft houdt. Hoe moet dat nu toch met mij. Komaan, ik zal hen maar eens begluren.

31. Ki Putut, kom jij eens hier. Ik beschouw je geheel alsof je een bloedverwant waart. Ik nu, mijn waarde vraag om een vrouw. Ga jij nu, mijn beste, naar den Grootgoede.

32. Ki Putut sprak: Ik ben bevreesd het hem te zeggen. Sĕmar sprak bedaard: Ga er maar heen, als hij toornig wordt, laat mij er dan maar bijkomen.

33. Ki Putut sprak tot den kluizenaar, zeggende onder het brengen van een eerbiedigen groet: Sĕmar vraagt een vrouw. De kluizenaar zweeg maar. Het was lastig er hem een te geven.

34. Er was nu een lijfbediende, Towok genaamd. Ki Putut sprak bedaard, zeggende: Kom jij eens hier, Ni Towok. Je wordt ten huwelijk gegeven.

35. Ni Towok sprak: Dat is goed, dat ik wordt ten huwelijk gegeven. Ik verlang er hard naar een man te krijgen. Ik heb niet eens een slaapgenoot.

36. Zij verscheen voor den kluizenaar en groette eerbiedig. De woorden van den kluizenaar, bedaard sprekende, waren: Towok, jij wordt door mij uitgehuwelijkt, ik geef je aan Sĕmar.

37. Zooals U beveelt, eerwaarde, Towok verzet er zich niet tegen. Wel, Putut, geleid mij er heen, breng mij bij Sĕmar, vooruit vlug.

38. Putut begeleidde toen ni Towok naar Sĕmar. Haar manier van loopen was met papperig dikken buik. Haar haar was rood en aan het voorhoofd kaal, haar beenen als bamboekokers en haar middel naakt.

39. De woorden van Putut waren, zeggende: „Hier waarde Sĕmar, is, die de goede wijze aan je geeft. Breng mijn waarde, mijn dank over aan den wijze.

40. Ki Sĕmar sprak toen: Kom eens hier meisje. Hoe is de naam van mijn jongere zuster? Ik, oudere broeder Sĕmar, ben ni Towok. Ik ben nog een ongerepte maagd.

41. De zon ging onder en de maan verving haar. Sĕmar zocht naar een plek om zich op te houden. Hij begaf zich rechtstreeks naar de plaats van het rijststampblok. Van de bank was het bamboedek reeds verrot.

42. De leggers waren reeds geheel verrot en het raam was er niet. Dat was de plaats voor ki Sĕmar. Vervolgens liefkoosden zij elkaar en daarop omarmden zij elkaar.

43. Terwijl ni Towok en ki Sĕmar liefde pleegden, braken vervolgens de leggers en het bamboedek brak ook en viel in de ruimte onder het gebouwtje. Pun Sĕmar bleef met haar vereenigd.

44. De honden blaften. Sĕmar viel in de ruimte onder het gebouwtje, hij bleef met haar vereenigd en kwam niet van haar vrij. De varkens, die onder de rijststampplaats waren, werden knorrend op de vlucht gejaagd.

45. Hoofd en rug van Sĕmar zaten vol rijststroo. Sĕmar en Towok zaten vol gras, gemengd met kippendrek. Toch bleven zij vereenigd.

46. Er worde niet verder verteld over het gedrag van Sĕmar. Er worde gesproken over de radens. Lekkertjes was hun minnekozen en zij vereenigden zich in liefde.

47. Bijna brak de dag aan. De zon kwam te voorschijn. Gezwegen wordt over Sudamala en verhaald worde van raden Sakula, die schreiende wakker werd.

48. Hij liep naar de badplaats en waschte zich snel het aangezicht. Toen hij zijn gezicht gewasschen had, kwam hij af en liep snel heen met het kerkhof als doel.

49. Zijn tocht was snel. Er worde niet verhaald over zijn reis. Toen hij op het kerkhof kwam, vond hij daar de duivelin Kalika, die den tuin bewaakte.

50. Kalika sprak: Welkom, ki Sudamala. Hartelijk dank, dat je bent teruggekeerd. Waarschijnlijk verlost gij mij en is dat de reden, dat gij terugkeert.

51. Raden Sakula sprak: Ik hier ben Sudamala niet. Ik ben een Pandawa, genaamd Sakula. Ik kijk uit naar mijn jongeren broeder Sadewa, die vroeger geketend geworden is op deze plaats.

52. Indien jij mij goedgezind bent, wijs mij dan de plaats, waar Sadewa gestorven is. Ik volg dan mijn jongeren broeder in den dood.

53. Ni Kalika sprak bedaard: Ik ben tegenover je belachelijk geworden, daar ik je Sudamala genoemd heb. Uiterlijk en jeugdige leeftijd van jelui zijn hetzelfde.

54. Vroeger was je jongere broeder Sadewa hier geketend. De godin gelastte hem haar te verlossen. Het geviel, dat Sadewa er niet toe in staat was. De woede van de godin nam toe.

55. Het was alsof er iemand was, die hem bezielde en hij beloofde haar te verlossen. Hij werd toen ineens Mahadewa. Zij werd onderricht (wat zij doen moest).

56. Zevenmaal werd zij besprenkeld met gele rijst en bloemen. Vallende op batari Durga, werd zij weer godin, volmaakt, en het kerkhof werd een tuin.

57. Toen hij verlost had, werd hem een naam gegeven. Hij hield op Sadewa te heeten en had den naam Sudamala. Vervolgens werd hem een wapen gegeven.

58. Hij werd beloond met maagden, hem werd gelast te huwen de kinderen van Tambrapetra, wonende in de kluizenarij Prangalas, twee nl. beiden even schoon van uiterlijk.

59. Raden Sakula sprak: Wat scheelt er aan, ni Kalika, wat is de reden, dat je niet mede verlost bent? Allen zijn al geheel verlost, jij hier bent alleen achtergebleven.

60. Ni Kalika sprak: Ach, waarde Sakula, ik houd het er voor, dat mijn zonden groot zijn. Mijn mannen zijn door mij gedood, vijfendertig zonder uitzondering.

61. Verbaasd zweeg het hart van Raden Sakula bij het hooren van de woorden van ni Kalika. Tenslotte sprak hij toch bedaard: Is het waar, ni Kalika?

62. Raden Sakula sprak vervolgens. Blijf jij achter, ik vertrek naar de kluizenarij. Wijs mij den weg, die naar de kluizenarij voert.

63. De weg, die naar rechts gaat, voert naar Prangalas. Wees niet onvoorzichtig onderweg. Raden Sakula ging vervolgens voort. Hij liep snel.

64. Er worde niet verteld over den tocht van raden Sakula. Toen hij in de kluizenarij was gekomen, bleef hij midden op het erf staan, op de plaats voor de ontvangst van gasten.

65. Sĕmar zag het. Hij kwam de voeten omarmen. Raden Sakula sprak: Sĕmar, vertel jij, dat ik gevolgd ben.

66. Sĕmar vroeg verlof en ging de kluizenarij binnen, het bedaard aan den raden boodschappende, toen deze aan het rusten was met raden Padapa.

67. Sĕmar sprak, zeggende: Uw oudere broeder is U nagevolgd. Raden Sadewa verschrikte en ging naar buiten.

68. Toen hij buiten kwam, vond hij daar zijn ouderen broeder. Raden Sudamala omarmde hem en sprak: Ga mee naar de kluizenarij. Zij gingen hand in hand.

69. Binnen de kluizenarij gekomen vonden zij den kluizenaar. Hij sprak hem beleefd toe: Welkom, mijn kind. Kom mijn waarde, ga zitten. Reeds waren allen gezeten [1]).

70. Raden Sakula sprak: Nu ben ik van het kerkhof gekomen; ik deel je mede, dat, indien jij, jongere broeder, werkelijk gestorven waart, ik je in den dood gevolgd was.

71. Er was toen iemand, zij noemde zich met den naam Kalika, die mij aanwees, dat jij in de kluizenarij waart. Door haar werd mij den weg gewezen, zoo kwam ik hier.

72. Raden Sudamala sprak: Laten wij naar de kluizenarij teruggaan, oudere broeder, kom mee naar binnen. Wel, jongere broeder, ik volg je, ga maar vooruit.

73. Toen zij binnen waren gekomen, gingen zij beiden zitten. Raden Sakula nam plaats. Raden Sudamala sprak beleefd tot raden Sakula.

74. Raden Sudamala sprak, zijn vrouwen roepende: Ni Soka, ni Padapa, mijn jongere zusters, komt hier, verwelkomt mijn ouderen broeder Sakula.

75. Brengt de sirih en geeft aan allen te pruimen. De beide prinsessen naderden aanstonds en begroetten Sakula en Sadewa.

75a. Het eten kwam van den kluizenaar, rijst met vervolgens kleefrijst- en rijstbrandewijn en palmwijn. Raden Sakula en raden Sadewa aten.

75b. Toen zij gegeten hadden, sprak raden Sadewa: Aldus, jongere

---

[1]) Deze strophe hoort hier niet.

zuster Soka, is mijn gedachte. Jou geef ik aan mijn ouderen broeder Sakula. Ik neem Padapa.

76. Raden Soka sprak bedaard: Zooals U beveelt, Soka is niet weigerachtig. Wat ook de regeling voor mij is, hoe zou ik er niet aan gehoorzamen.

77. Raden Sudamala sprak: Deze, oudere broeder Sakula, Soka, worde mijn ouderen broeder aangeboden. Raden Sakula sprak: Ik denk er niet aan.

78. Raden Sudamala sprak: Ik spreek aldus. Al zijn mijn woorden ook niet veel waard, het is uitmuntend, dat ik haar aan mijn ouderen broeder geef, (zoodat) wij beiden huwen.

79. Raden Sakula antwoordde: Al wat gij gelast, heer, dat neem ik, oudere broeder aan. Maar, jongere broeder, mijn verklaring is, dat als jij sterft, ik je volg.

80. Zij werd toen door raden Sakula genomen en terstond begeleid naar het Oostelijk logeergebouw. Raden Sakula sliep.

81. Er wordt nu verhaald van hen, raden Sakula en raden Sudamala. Beiden hadden het zeer genoeglijk door het minnekozen in de kluizenarij.

82. Nu worde van onderwerp veranderd en wordt over Kalañjaya gesproken met zijn jongeren broeder. Zij zijn aan het beraadslagen met Dilĕm en Sangut.

83. Kalañjaya sprak: Jongere broeder, Kalantaka, ik heb bericht vernomen, dat de Pandawa, Sadewa genaamd, dood is.

84. Ki Sakula, moet gij weten, zegt men ook dood te zijn, tezamen met Danañjaya (wel: Sudamala). Die Pandawa's hebben den naam, dat als er een sterft, allen sterven.

85. Bima, Arjuna en Darmawangsa. Nu wordt, jongere broeder, door mij verlangd ten strijde op te rukken tegen de Pandawa's. Hoe zou het kunnen, dat zij het niet zouden afleggen.

86. Kalantaka sprak: Het zou beter zijn het nauwkeurig te onderzoeken. Of Sadewa dood is of niet, moet nauwkeurig worden nagegaan. Het is beter, dat het onderzocht worde.

87. Kalañjaya sprak: Laten onderzoeken omtrent de vraag of het bericht waar is volgens ooggetuigen, dat Sadewa en Sakula gestorven zijn.

88. Integendeel, ons uit te rusten met de wapenen, dat is mijn verlangen. Dilĕm, maak jij je gereed en Sangut maak je eveneens gereed met het totaal van alle troepen.

89. Snel vertrokken Sangut en Dilĕm. Sangut sprak bedaard, zeggende: Ki Dilĕm, mijn hart is ongerust of de Pandawa's het zouden verliezen.

90. Misschien, als zij, raden Sadewa en raden Sakula, leven, wil het lot het, dan bestrijden zij ons nu integendeel.

91. Dilĕm sprak: Dit is toch het bevel van de heeren, dat ik gereed moet maken. Waarde jongere broeder Sangut, maak voort en treuzel niet.

92. Dadelijk liep Dilĕm snel om te doen gereedmaken en hij sprak bedaard; zeggende: Al de troepen van de heeren moeten zich met wapenen uitrusten.

93. En tegen de Pandawa's oprukken; weest niet onachtzaam. Vlijtig aan en trekt vervolgens op. En de troepen spraken, zeggende: Ja, wij zullen ons uitrusten.

94. Andere van de troepen zeiden: Hoedanig is hun zonde, dat tegen de Pandawa's wordt uitgerukt? De Pandawa's zijn goed van inborst en kinderen van Darma.

95. Dilĕm keerde naar huis terug van het gereedmaken. Toen hij was aangekomen, berichtte hij, dat de troepen van de heeren allen reeds met de wapenen waren uitgerust en oprukten.

96. Kalañjaya sprak: Wel, jongere broeder Kalantaka, laat ons, jongere broeder vertrekken. Mijn wensch is, dat ik, jongere broeder, aan het hoofd ga en jij de achterhoede moet vormen.

97. Toen trokken zij, Kalañjaya en Kalantaka, op, begeleid door het leger der daemonen, dat luidruchtig juichte.

98. De stemmen der muziekinstrumenten, klokspijzen pauken, dreunden bij het vertrek der booze geesten. Het was alsof de hemel inviel en de bergen instortten.

99. De Pandawa's vernamen, dat Kalañjaya tegen de Pandawa's kwam oprukken. Sang Darmawangsa verleende audientie. Allen waren ongerust in hun hart.

100. De vorst sprak: Wel, jongere broeders Danañjaya en ki Bima, neemt het op jelui. Raden Wĕrkodara sprak: Wel, ik val aan.

101. Darmawangsa sprak toen: Niet te haastig, ki Bima, onze jongere broeder Arjuna gaat vooruit, begeleid door zijn troepen en gij vormt de achterhoede.

102. Raden Arjuna sprak: Ik, Arjuna, neem aan om naar het slagveld te gaan. De Pandawa's moeten optrekken tegen deze vijanden.

103. Hij, raden Arjuna, had reeds beleefd verlof verzocht en ging, op een wagen gestegen, begeleid door zijn leger. Hij was reeds vertrokken.

104. Raden Bima vertrok. Hij vormde de achterhoede achteraan en liep, een knods in de hand houdend. Op het slagveld aangekomen, hield hij stil.

105. Er wordt niet over hem verhaald (maar) gesproken over Kalañjaya. Dadelijk toen hij zag, dat raden Arjuna aanrukte, haastte hij zich.

106. Kalañjaya sprak: He, he, Danañjaya is juist een tegenpartij voor mij. Maar de troepen mogen niet onachtzaam zijn. Dat is die Danañjaya.

107. Wie zou niet weten, dat waarlijk met boogschieten hij in staat is mijn troepen te vernietigen. Maar gij moogt niet onachtzaam zijn of gij wordt door hem overweldigd.

108. Er worde verhaald, dat hij, raden Danañjaya, Kalañjaya zag. Daar ben jij, Kalañjaya, met veel troepen voor je.

109. Ik zal die troepen, die de voorhoede vormen, vernietigen. Laat ik hen maar met den boog beschieten. Aanstonds spande hij den boog en schoot een pijl af.

110. Van de troepen werd de borst doorboord, de dijen verbrijzeld, bij anderen afgerukt. Er waren er, waarvan de armen verbrijzeld werden. Van anderen viel het hoofd op den grond. Van sommigen werd de buik doorgesneden.

111. Het bloed verspreide zich en vulde het slagveld. Van het booze geestenleger stierven velen. Toen hij, Kalañjaya, dat zag, werd hij woedend en dreigde.

112. Kalañjaya sprak: He, he, jij Danañjaya. De troepen zijn overweldigd geworden. Ik nu zal het vergelden; je moogt niet uitwijken.

113. De daemon Kalañjaya slingerde zijn werpspies. Het Pandawaleger zag het. Allen keerden terug, uitwijkende. Zij werden niet door de spies getroffen.

114. De woede van Kalañjaya nam toe, hij gilde en schreeuwde. Hij stormde aanvallend vooruit. Vervolgens slingerde hij zijn werpspies naar raden Arjuna.

115. Danañjaya zag, dat de werpspies naar hem geslingerd werd. Aanstonds week hij en beantwoordde het, met den boog schietend. De pijl vloog weg.

116. Het wapen werd vernietigd op de borst van Kalañjaya. Aanstonds drong het niet door. Hij werd beregend met wapens, niet werd hij gewond.

117. Kalañjaya sprak: He, he, jij Danañjaya. Jij bepijlt mij. Beregen mij maar gerust met pijlen, hoe zou ik uitwijken.

118. Wel, indien je nu door mij wordt vervolgd, Danañjaya, hoe zou het mogelijk zijn, dat ik je in leven laat. Arjuna was steeds op zijn hoede; hij wilde hem niet naderen.

119. Raden Danañjaya sprak: Wees jij maar onkwetsbaar Kalañjaya, maar je zult toch door mij bepijld worden. Ik zal mijn voortreffelijke pijlen opmaken, opdat die op je lichaam mogen komen.

120. De pijlen werden door Arjuna afgeschoten op hals, borst, hoofd, neus en oogen van Kalañjaya, (maar) die werden niet doorboord. Arjuna ging op de vlucht.

121. Raden Bima sprak: Wie is in den krijg tegen je opgekomen, dat je zoo hard aan komt loopen? Raden Arjuna antwoordde: Die Kalañjaya was het.

122. Arjuna, blijf jij maar hier achter. Ik zal hem tegemoet trekken. Raden Bima rukte vooruit. Kalañjaya en Kalantaka, komt tegen mij maar gezamenlijk op.

123. Kalañjaya zag, dat Wĕrkodara oprukte. Hij sprak snel, zeggende: Wel, welkom die daar oprukt, juist van pas om met mij te vechten.

124. Hij schrok, toen hij, Wĕrkodara, naderde. Aanstonds greep deze zijn knods. Wel sterven zal je, Kalañjaya. Vervolgens werd zijn hoofd met de knods gebeukt.

125. Hij beantwoordde het van zijne zijde met een werpspies. Raden Bima werd niet gewond. Raden Wĕrkodara sprak: Nu zal ik weer steken.

125a. Kalañjaya antwoordde: Wel, doe jij dat? Wil je beuken met de knods? Er werd door raden Wĕrkodara omgekeken, maar hij was er niet meer.

125b. Raden Bima werd woedend. Kalañjaya werd bij de haren gegrepen en aanstonds werd zijn hoofd neergesmakt tegen een platten steen. Vervolgens werd hij achtergelaten.

125c. Kalañjaya stond op en volgde Bima. Wacht eens, zeg ik je. Ik ben nog niet door je gedood, nog niet overwonnen.

125d. Hij, raden Wĕrkodara, keek om en zag Kalañjaya. Bij de haren gepakt werd zijn hals dichtgeknepen en zijn kruin gestompt.

125e. Hij werd niet gewond, de daemon Kalañjaya. Aanstonds werd hij gestopt in het binnenste van een ratna dungkap (?) en wijders daar achtergelaten.

126. Hij verschrikte, toen de daemon Kalañjaya kwam, gillend en schreeuwend. Bima, je moogt mij niet op het slagveld achterlaten.

127. Raden Bima sprak: Als Kalañjaya komt, zoo waren de woorden van raden Bima, dan verlies ik het in den strijd, Kalañjaya is zeer machtig.

128. Raden Bima trok terug. Hij ontmoette sang Arjuna. Raden Bima sprak bedaard: Danañjaya, laten wij terugtrekken. Ik ben op de vlucht gejaagd.

129. Raden Danañjaya sprak: Wel komaan, oudere broeder Bima, laten wij terugkeeren, de poorten sluiten en ons in de stad versterken. Mijn hart is lusteloos.

130. Kalañjaya achtervolgde hen, toen raden Bima terugtrok met raden Arjuna. Kalañjaya antwoordde aldus: He, vanwaar en waarheen trek je terug.

131|134 zijn hierboven ingelascht, zooals sommige mss. dat hebben, als 125b-e.

135. Hier houd ik eerst maar op. Ik ben totaal vermoeid. Nu als mijn vermoeidheid over is zal ik naar de Pandawa's oprukken en hun sterkte onderste boven gooien.

136. Er worde nu gezwegen en niet meer gesproken over den strijd. Er wordt verhaald van raden Sakula, die met raden Sadewa te Prangalas was.

137. Raden Sudamala sprak: Wat zullen wij doen Sakula. Raden Bima is al gekwetst door zijn tegenstander, Kalañjaya.

137a. Duidelijk is het bericht, dat de poorten al gesloten zijn en zij zich maar stil houden binnen de muren. Hoe zou het mogelijk zijn, dat zij het niet verliezen, (immers) in hun handelingen zijn zij al verbijsterd.

137b. Raden Sakula sprak: Moeten wij niet naar den vorstenzetel gaan, oudere vorstelijke broeder? Daarop sprak raden Sadewa: Wel laten wij vertrekken, spoedig.

137c. Plof kwamen zij toen af, raden Sudamala met raden Sakula. Aanstonds liepen zij snel. Er wordt niet verhaald over hun tocht.

138. Spoedig kwamen zij in de versterking, raden Sudamala met raden Sakula. De bewakers van de versterking, hen ziende, maakten de poorten open.

139. Binnen de versterking gekomen, richtten zij zich naar de audientieplaats en ontmoetten Darmawangsa, Bima en Arjuna, die allen tezamen juist audientie verleenden.

140. En schrokken, toen zij begroet werden. Raden Sudamala met raden Sakula brachten Darmawangsa en Bima eerbiedig hun groet.

141. Darmawangsa sprak: Mijn jongere broeders zijn gekomen. Raden Bima sprak: Sakula, Sadewa zijn al gekomen. Waar komen jelui vandaan.

142. Raden Arjuna sprak: Zij, mijn jongere broeders, zijn gekomen. Niet gering is de vreugde van mijn hart. Waar komen jelui vandaan, deel het mij toch mede.

143. Raden Sudamala sprak: Ik deel mijn ouderen broeders beleefd mede, dat ik vroeger in de kluizenarij was. Te Prangalas was ik verscholen. De schoone godin gelastte het.

144. Moeder Kunti hoorde, dat Sudamala gekomen was met raden Sakula. Batari Kunti kwam naar buiten, snel loopende.

145. Toen zij hare kinderen zag, werden zij weenend omarmd. Batari Kunti sprak bedaard: Vanwaar zijt gij vroeger gekomen? Ik had jelui al voor dood genoemd.

146. O, mijne kinderen, deel mij mede, besten, wat de oorzaak is, dat jelui gelukkig in leven zijt. Moeder heeft sedert je vertrek niet gegeten.

147. Ik heb geen sieraden gedragen en mij niet gezalfd. Terwijl ik verzwakte, weende ik maar. De goden hebben dusdanig medelijden met mij gehad, dat gij in leven zijt.

148. Zij brachten eerbiedig hun groet. Raden Sudamala met raden Sakula begroetten beiden eerbiedig hun moeder en hun oudere broeders.

149. Raden Sudamala sprak, zijn moeder eerbiedig berichtend: De oorzaak, dat ik gelukkig in leven ben, is dat ik bezield ben geworden en toen in staat was te verlossen.

150. Toen zij verlost was, hield de schoone godin op woedend te zijn en werd weder de schoone godin. De daemonen werden allen verlost en het kerkhof werd een tuin.

151. Toen zij reeds de schoone godin geworden was, gelastte zij vervolgens: Sadewa verander je naam, je wordt genoemd Sudamala, jij hebt mij verlost.

152. Daarna beschonk zij mij (met een wapen). Vervolgens gelastte zij mij te huwen: Ki Sudamala vertrek. Er zijn echtgenooten voor je in de kluizenarij, twee, schoon van uiterlijk.

153. Tambrapetra is de naam van hem, die de kinderen heeft. Die moet door jou verlost worden. Huw allebei zijn kinderen. Ik heb je werkelijk geheel en al lief.

154. Na het vertrek van de schoone godin, vertrok ik naar de kluizenarij. Ik moeder, heb twee vrouwen gehuwd en hoorde, moeder, het bericht, dat Bima aan het vechten was.

155. Batari Kunti sprak: Ach, mijn waarde kind, dat is dus de verklaring, dat je gehuwd bent. Niet gering, beste, is mijn schuld, dat je door mijn vloek getroffen bent.

156. Raden Sudamala sprak: Niet te vlug, moeder, met blij zijn. Nu, als de vijanden reeds zijn ten onder gebracht, gedood door mij, Sudamala, dan zijn wij (eerst) allen verheugd.

157. Als hij, die genaamd wordt Kalañjaya, nu uitrukt, dan gaat Sudamala hem tegemoet samen met mijn ouderen broeder Sakula, als hij nu mocht uitkomen.

157a. Eenstemmig zeiden zij, genaamd Darmawangsa met raden Bima en raden Arjuna: Trek nu, jongere broeder, uit.

158. Toen was er een gejuich, dat als het ware de vesting naderde. Kalañjaya trok op aan de buitenzijde der versterking met een stem, schor als de donder.

158a. Raden Danañjaya sprak: Dit is die Kalañjaya. Zijn stem geheel als onweer, wordt aan de buitenkant der versterking gehoord. Zijn stem gilt en schreeuwt.

159. Raden Sudamala sprak, eerbiedig het woord richtend tot zijn moeder: Moge er uitgetrokken en tegemoet gegaan worden. Raden Sudamala groette zijn moeder en zijn oudere broeders eerbiedig.

160. Uitgeleid door hen, die eerbiedig gegroet waren geworden trokken raden Sudamala en raden Sakula uit; zij hielden schilden vast en hadden dolken in de hand.

161. Darmawangsa sprak toen: Mijn jongere broeders, vorsten. Gij moogt niet onvoorzichtig zijn, waarde jongere broeders. Indien gij niet krachtig zijt, trekt dan terug.

162. Raden Bima zeide: Jelui moogt niet onachtzaam zijn. De vijand toch, Sadewa, is onkwetsbaar. Raden Arjuna sprak toen: Gij moogt niet onachtzaam zijn.

163. Raden Sudamala en raden Sakula gingen door de poort naar buiten, begeleid door hunne troepen. Het gejuich klonk als donder.

164. Aanstonds, raden Sakula met raden Sudamala ziende, vroeg de daemon Kalañjaya verheugd:

165. Dilĕm, wie zijn dat toch, die tegen mij oprukken? Vervolgens sprak ki Dilĕm bedaard; zeggende: Dat zijn Sakula en Sadewa, omdat zij hetzelfde van uiterlijk zijn.

166. Sangut sprak dan: Zij waren gezegd dood te zijn, die Sadewa en Sakula. Wie zou dat dan wel zijn, want Sadewa is het niet;

167. Ga toch eens, Dilĕm, naar bericht hooren. Hij kreeg bevestiging, dat de beide radens een gunstbewijs hadden ontvangen van de godin.

168. Gij moogt niet onachtzaam zijn ten aanzien van je heer Dilĕm. Het is verkeerd, dat het niet eerst onderzocht is, zoodat men eerst opgeruimd en lekkertjes was en het einde bitter is.

169. Kalañjaya sprak: He, he, jij, Sadewa en Sakula, hoe zou je door mij niet sterven, jelui, want jelui zijn nog zuigelingen, jelui durven niet tegen mij.

170. Raden Sudamala sprak: Wel, laat het dan maar komen tot al wat je wenscht, Kalañjaya. Wel, wat komt het er op aan, dat ik door jou sterven zou, Kalañjaya.

171. Hij werd toen benaderd door raden Sadewa met raden Sakula. Raden Sadewa werd toen gezegd de werpspies af te weren.

172. Er werd tegen hem opgerukt, hij werd benaderd, de daemon Kalañjaya, door raden Sadewa. Hij werd gestoken door de borst heen, zijn bloed gudste.

173. De daemon Kalañjaya schrikte en schreeuwde. Aanstonds viel hij. Reeds was Kalañjaya dood. Zijn troepen vloden allen.

174. Sangut vlood. Pas liep hij hard of hij viel. Telkens stond hij op en viel. Dilĕm liep achteraan. Beiden liepen zij hard.

175. De daemon, genaamd Kalantaka, zag, dat zijn troepen vluchtten. Kalantaka sprak, zeggende: Wat is de verklaring er van?

176. Dilĕm kwam bij hem, Kalantaka. Vervolgens sprak Dilĕm langzaam: Uw oudere broeder is al dood. Sadewa heeft hem gedood.

177. Kalantaka antwoordde toen: Vroeger heeft oudere broeder Kalañjaya gezegd, dat Sadewa dood was. Plotseling is Sadewa nu daar en heeft hem gedood.

178. Dat is onze fout, zonder ons met onderzoek gewapend te hebben. Als ik terugtrek, zal ik niet in den dood geraken. Maar dan zou ik als gevoelloos (zonder schaamte) zijn. Ik trek er mij maar niets van aan, ik zal vooruitrukken.

179. Kalantaka was woedend. Je moogt niet uitwijken, Sadewa, ik zal je tegenstander zijn. Hij gilde en schreeuwde zijn woorden uit en greep zijn werpspies.

180. Sudamala zag, dat Kalantaka aankwam, oprukkend, gillend en schreeuwend. Ik wijk niet, Kalantaka. Laat het maar tot je bedoeling komen.

181. De werpspies werd naar raden Sadewa geslingerd door hem, Kalantaka. Sadewa, je sterft door mij. Weer mijn spies af.

182. Voor de tweede maal werd hij gestoken met de werpspies. Sadewa nad plaats om te wijken. Bijna raakte het Sadewa, maar hij had plaats om te wijken [1]).

183. Door raden Sadewa werd opgetrokken en werd hij benaderd. In zijn borst werd gestoken door raden Sadewa; het ging er door tot tweemaal toe; hij schreeuwde en viel.

184. Dood was Kalantaka en zijn leger was reeds vernietigd, geheel en al op de vlucht gejaagd .....

185. Raden Sadewa ging weer ..... met raden Sakula. Zij stonden overeind en beraadslaagden: Wel laten wij terugkeeren, oudere broeder.

186. Laten wij zwijgen over hen allen. Zij werden hemelingen, beiden schoon van uiterlijk en jong. Zij gingen naar raden Sadewa met zachte, fijne woorden sprekend.

187. Zij werden verwelkomd door raden Sadewa met raden Sakula. Geëerden, vanwaar komt gij. Wel, weest welkom hier.

187a. Deelt mij toch mede, ik wilde U kennen en waar ook heen gij wenscht te gaan en of gij goden of menschen of hemelingen zijt.

187b. Rustig spraken zij: Wij zijn geen menschen of goden (maar) hemelingen, mijn jongere broeder Kalantaka hier en wijders (ik) Kalañjaya.

188. Het doel van ons hier komen, mijn beste, is je mede te deelen, dat niet gering onze schuld is, doordat wij door jou verlost zijn en weder hemelingen zijn geworden.

189. Ik vertel naar waarheid aan mijn waarde Sudamala, dat ik Citranggada ben en dat Citrasena is, beiden door jou nu verlost.

190. Dit, mijn waarde, is de zaak, dat wij getroffen zijn door een vloek van de voeten van de godheid om te worden Kalañjaya, wijders Kalantaka.

191. Reeds was compleet de afloop van den termijn, dat wij onze zonde moesten boeten, dat onze lichamen daemonen zouden worden. Vervolgens hebt ge ons verlost, groot is onze schuld.

192. Nu ben ik reeds verlost door ki Sudamala. Gij allen wordt evenzoo verlost. En gij en de Pandawa's kunt verder Uw leven slijten.

---

[1]) Hier volgt na een paar extra inleidende strophen, de derde ruwat-mantra.

193. Lang leven zult gij hebben, een gelukkig leven, gezond, geheel volmaakt als een vrome. Alle waarde Pandawa's, mogen die allen gelukkig zijn.

194. Wijders de schrijver moge eveneens in gezondheid leven, steeds gezond zonder ongeluk en vroom, met den lezer, allen gelijkelijk ongehinderd.

195. Er worde gezegd, dat het hooren, dat zij reeds verlost zijn, het verdwijnen van alle hindernissen voor de menschen voleindigt. Allen, die hooren, dat er verlost is, zijn allen gelijkelijk verlost.

196. Aanstonds gingen zij, de hemelingen, en vertrokken naar hun hemel. Raden Sudamala bleef achter en keerde naar de stad terug.

HOOFDSTUK III.

RELIEFVERKLARING.

In korte trekken is dus de inhoud van de Sudamala als volgt:

Huma wordt door Guru vervloekt wegens overspeligheid. Zij verandert in Durga, heeft groote ronde oogen, een gapenden muil, roode in strengen samenplakkende haren en een breeden opgewipten neus met zulke groote openingen, dat men er in het binnenste van haar lichaam door kan zien. Zij wordt verbannen naar het kerkhof Gandamayu, waar zij blijkbaar als opperste der booze geesten zetelt. Twaalf jaar zal zij in deze gedaante blijven tot zij door Sadewa verlost zal worden.

Daarop worden twee hemelingen wegens ongepast gedrag door Guru eveneens vervloekt. Zij krijgen daemonengedaante, ontvangen de opdracht zich naar Durga te begeven en kunnen ook, hoewel dit niet afzonderlijk vermeld wordt, blijkbaar slechts door Sadewa verlost worden.

Na hun opwachting bij Durga gemaakt te hebben begeven de beide booze geesten, die de namen Kalanjaya en Kalantaka dragen, zich naar de Korawa's om hun diensten aan te bieden. Zij worden er met open armen ontvangen.

Den Pandawa's slaat echter de schrik om het hart, als zij vernemen welke machtige bondgenooten hun tegenstanders gekregen hebben. Kunti besluit, zonder iemand er in te kennen, aan Durga toestemming te gaan verzoeken om de beide booze geesten te dooden.

Zij komt op het kerkhof aan en ontmoet Durga, aan wie zij haar verzoek voordraagt. Deze weigert eerst haar toestemming tot het dooden van haar volgelingen te geven, waarop Kunti weer vertrekt. Daar er Durga alles aan gelegen is Sadewa, die haar immers verlossen zal, in haar macht te krijgen, roept zij Kunti terug en stelt als voorwaarde voor het inwilligen van Kunti's verzoek, dat haar een roode bok (euphemistisch voor menschenoffer) zal worden aangeboden. Nader verklaart zij, dat die roode bok Sadewa is, die magisch gevaarlijk is; immers zijn vader en moeder zijn door hem gestorven. Wellicht wijst dit laatste, dat volgens de gewone overlevering onverklaarbaar is, op een toentertijd in omloop zijnd verhaald over den dood van Pandu en Madrim.

Kunti weigert Sadewa af te staan. Wel is zij genegen een van haar eigen zoons op te offeren, maar angst voor wat de menschen zouden zeggen, als zij een harer ouderlooze stiefkinderen gaf, houdt er haar van af Sadewa te geven.

Kunti gaat daarop ten tweedemale heen en Durga, teneinde raad, draagt aan een van haar volgelingen, de duivelin Kalika, op, in Kunti te varen en haar dan Sadewa naar het kerkhof te laten brengen.

Kunti wordt van de duivelin bezeten, keert terug naar Durga en belooft haar Sadewa te zullen brengen. Daarop gaat zij naar huis terug, waar zij haar zoons aantreft, die zich over haar afwezigheid reeds ongerust maken. Daar de Pandawa's zich tegen het afstaan van Sadewa verklaren, dreigt Kunti hen, als zij zich tegen haar zouden durven verzetten, met haar vloek. De Pandawa's, bang voor dien moedervloek, blijven werkeloos als nu Sadewa door Kunti bij de handen wordt gevat en mee wordt genomen.

Als beiden op het kerkhof zijn aangekomen, verlaat Kalika Kunti's lichaam te vroeg, zoodat deze tot bezinning komt en onmiddellijk met Sadewa terugkeert. Kalika vaart nu wederom in Kunti, die als een blad aan een boom weer omslaat en Sadewa naar het kerkhof terugsleurt. Daar wordt Sadewa voorloopig aan een kapokboom vastgebonden en Kunti gaat huiswaarts. Eerst als zij thuis is gekomen, verlaat Kalika haar lichaam. Nu is het echter te laat om Sadewa nog te redden, zoodat Kunti in droefheid verzinkt.

Op het kerkhof blijft Sadewa voorloopig aan den kapokboom gebonden, terwijl Sĕmar bij zijn meester is gebleven om te zien hoe het met dezen afloopt. Nadat Kalika uit Kunti is gevaren, komt zij op het kerkhof terug en verklaart, Sadewa te willen losmaken, als deze haar gunstig gezind wil zijn. Sadewa, de bedoeling van Kalika nog niet vattend, stemt toe, doch als nu blijkt, dat Kalika hem tot echtgenoot begeert, weigert hij en verklaart nog liever te sterven.

Kalika wordt woedend, dat zij is afgewezen en slaat op het signaalbekken, waarop alle op het kerkhof hun woonplaats hebbende daemonen naar buiten komen. Uitvoerig wordt het optreden dier daemonen beschreven en geheele reeksen van soorten booze geesten worden opgesomd. Natuurlijk ontbreekt het op het kerkhof ook niet aan allerlei omineuze dieren en planten en aan ongedierte als scorpioenen en duizendpooten in reusachtige vormen. Nadat de spoken getracht hebben Sadewa vrees aan te jagen, wat hun niet gelukt, trekken zij zich terug en nu verschijnt Durga, die afwisselend door bedreigingen en vriendelijke verzoeken van Sadewa gedaan tracht te krijgen, dat hij haar zal verlossen. Deze verklaart zich daartoe echter niet in staat, waarop Durga hem mededeelt, dat hij dan sterven moet. Intusschen is Narada, op aarde rondwandelende, afgekomen op het licht, dat Sadewa's lichaam uitstraalt. Hij overziet den toestand en haast zich naar den hemel om hulp te halen. Eerst komt hij bij Mahadewa en de Açwins en daarna gaat men gezamenlijk naar Guru. Deze belooft dan Sadewa te zullen redden. Hij gaat naar het kerkhof, waar hij Sadewa bezielt, zoodat deze, Guru geworden, Durga kan verlossen. De laatste herkrijgt dan weer haar oude gedaante van Huma.

Ook hare volgelingen zijn tegelijkertijd verlost en allen weder hemelingen geworden, terwijl het kerkhof verandert in een fraaien lusttuin. Als belooning verandert Huma Sadewa's naam in Sudamala, geeft hem een wapen, waarmede hij Kalanjaya en Kalantaka zal kunnen dooden en zendt hem tenslotte naar de kluizenarij Prangalas met de opdracht den blinden kluizenaar Tambrapetra te genezen en diens beide dochters te huwen. Daarop vaart de godin ten hemel, waar zij door de hemelbewoners feestelijk wordt ingehaald.

Ondertusschen is slechts Kalika niet van haar duivelinnegedaante bevrijd, zooals hier en elders uit het gedicht blijkt, omdat zij haar 35 mannen gedood heeft, omtrent welk feit ons verder niets bekend is, doch ook, zooals Sĕmar zegt, omdat zij aan Sadewa kwaad heeft gedaan. In een kluchtig intermezzo belooft Sĕmar haar nu te zullen verlossen en draagt haar op de offerspijzen gereed te maken, waarvoor hij allerlei lekkere kostjes als benoodigdheden opgeeft.

Als Kalika alles klaar heeft gemaakt, gelast Sĕmar haar zich te verwijderen daar zij bij de mystieke ceremonie voor haar verlossing niet aanwezig mag zijn. Daarna eet Sĕmar alles zelf op en ziet Kalika in, dat hij haar voor den gek heeft gehouden. Sadewa draagt nu aan Kalika op, voorloopig als bewaakster van den lusthof achter te blijven en belooft haar later terug te zullen komen om ook haar te verlossen.

Daarna gaat hij naar de kluizenarij Prangalas, waar hij eerst de bediende Putut ontmoet en daarna door den kluizenaar ontvangen wordt, aan wien hij de opdracht van de godin mededeelt. De wijze verklaart, dat hij, indien Sadewa er in slaagt zijn blindheid te genezen, aan hem gaarne zijn beide dochters zal afstaan. Sadewa geneest dan den kluizenaar en huwt de beide dochters. Sĕmar neemt er geen genoegen mede, dat hij alleen moet slapen, terwijl zijn heer al een vrouw heeft. Hij gaat de jonggehuwden eerst eens begluren (het gluren van Sĕmar is nu nog in de wayang een zijner karaktertrekken) en verklaart dan ook een vrouw te willen hebben. Hij krijgt dan een bediende, Towok, tot vrouw, doch beleeft met haar onaangename avonturen.

Ondertusschen is Sakula troosteloos over het door hem vermeende sterven van zijn tweelingbroeder en besluit hem in den dood te volgen. Hij gaat naar het kerkhof en ontmoet daar Kalika, die denkt dat hij Sudamala is en haar komt verlossen. Hij helpt haar uit den droom, waarop zij hem mededeelt, wat zijn broeder overkomen is en hem den weg naar de kluizenarij wijst. Daar aangekomen heeft er een hartelijke ontmoeting tusschen de beide broeders plaats en biedt Sadewa tenslotte aan Sakula de oudste der beide dochters van den kluizenaar tot vrouw aan, terwijl hij zelf dan de jongste zal nemen. Na eenig tegenstribbelen stemt Sakula hierin toe.

Intusschen heeft Kalanjaya vernomen, dat Sakula en Sadewa overleden zijn. Daar als regel geldt bij de Pandawa's: de dood van een is de

dood van allen, acht hij de gelegenheid gunstig om de drie overblijvenden der broeders aan te vallen. Kalantaka raadt hem nog aan zich eerst van het overlijden van Sadewa zekerheid te verschaffen, maar hij slaat dien raad in den wind.

Het booze-geesten-leger trekt tegen de Pandawa's op en inderdaad worden door Kalanjaya achtereenvolgens Arjuna en Bima in den strijd overwonnen, zoodat zij zich in hunne versterking terugtrekken en er niet meer uit durven te komen.

Sadewa verneemt in welke gevaarlijke positie zijn broeders zich bevinden en besluit hun met Sakula te hulp te komen. Zij arriveeren bij hun familie en worden daar hartelijk ontvangen. Vooral Kunti is in de wolken, dat zij Sadewa's dood niet op haar geweten heeft. Sadewa raadt haar aan zich niet te vroeg te verheugen. Eerst als hij er in geslaagd zal zijn de beide daemonen te verslaan, zal er voor allen reden tot blijdschap zijn.

Daarop bindt hij den strijd aan. Eerst sneuvelt Kalanjaya en daarna Kalantaka, terwijl hun leger wordt vernietigd en op de vlucht gejaagd. De beide gesneuvelden veranderen in hemelingen en komen in die gedaante Sadewa voor hun verlossing dank zeggen.

Het verhaal eindigt met een zegewensch ook voor schrijver, lezer en toehoorder.

Wenden wij ons nu, gewapend met dit overzicht, tot de basreliefs van candi Tegawangi.

Wel komt het eigenlijke verhaal slechts voor aan de basreliefs, die om het tempellichaam heenloopen, doch, naar ik meen, staat ook het op den trapuitbouw afgebeelde ermede in verband.

Wij zien daar op den trapuitbouw (plaat 1), hoewel zwaar beschadigd, een vrouw afgebeeld, die een handtrom bespeelt, terwijl de voeten van een tweede persoon eveneens nog aanwezig zijn. Op zichzelf beschouwd zou een dergelijke groep op die plaats afgebeeld weinig of geen reden van bestaan hebben. Het meest voor de hand liggend lijkt ons dan ook de verklaring, dat hier is voorgesteld de muziek, die de voorstelling van het in de basreliefs afgebeelde begeleidt. In een volgend hoofdstuk toch zullen wij trachten aan te toonen, dat de Sudamala oorspronkelijk een lakon is geweest en dat het gedicht in den vorm, zooals die voor ons ligt, een wawacan moet zijn. Een wayangvoorstelling nu is in den historischen tijd steeds vergezeld geweest van muziek, terwijl ook het voordragen van gedichten, zelfs nu nog, dikwijls begeleid wordt door handtrommen. Wat soort muziek ons het trapstuk nu te aanschouwen geeft is bij onze gebrekkige kennis van de muziekinstrumenten op Java in de Middeleeuwen niet vast te stellen. Het ontbreken van bekkens (sarons e.d.) zou er wel op wijzen, dat wij hier niet met een wayangvoorstelling te doen hebben- doch de beschadigde toestand van het basrelief laat niet toe onaanvechtbare conclusie's te trekken. Trouwens daar dit gedeelte buiten de

illustreering van het eigenlijke verhaal valt, kunnen wij het trapstuk, na het vorenstaande geconstateerd te hebben, verder voorloopig laten rusten.

De eigenlijke basreliefreeks vangt dan aan ten Zuiden van den trapuitbouw, die op het Westen ligt. Allereerst vinden wij op de Westzijde van den voorsprong een tafereel (plaat 2), dat merkwaardigerwijze nog niet af is, niettegenstaande alle volgende reliefs geheel gereed zijn. Toch is er reeds voldoende op aangebracht om te zien, dat het de afbeelding zal geven van een vrouw met diadeem en hoog opgaanden haartooi, die haar rechterhand gelegd heeft om de hals van een kleiner persoon. Het is natuurlijk niet geheel onmogelijk, dat men bedoeld heeft hier het publiek, dat de Sudamala-voorstelling bijwoont, weer te geven. Echter acht ik dit niet waarschijnlijk. De hooge haartooi zou, als het paneel af ware gekomen, wel verbeiteld zijn geworden tot de tulbandachtige hoofdbedekking, waarmede Kunti op de volgende reliefs is afgebeeld. Het meest voor de hand liggend is dan ook er Kunti in te zien, treurend om de benauwde positie, waarin haar zonen zich bevinden nu de Korawa's twee machtige daemonen als bondgenooten hebben gekregen en het besluit vattend naar het kerkhof te gaan.

Een derde oplossing zou zijn er de aanduiding van Huma's overspel in te zien. Volgens onzen tekst is Huma gestraft geworden wegens overspel met Brahma (Zang I: 7). Dit nu lijkt mij vrij verdacht. Nergens, noch in de moderne litteratuur, heb ik ook maar één plaats gevonden, die op een nauwere verhouding tusschen die beiden doet besluiten. Wel komt het thema van Huma's overspel meer voor, maar geheel anders voorgedragen. In de Tantu Pagëlaran [1]) wordt verhaald hoe Guru zijn gemalin op de proef stelt door de gedaante aan te nemen van een herdersknaap en dan slechts aan de godin haar verzoek om melk van een bepaalde koe toestaat onder beding, dat zij hem terwille zal zijn. Ook in de tegenwoordig voor het ngruwat gebruikte lakon, de geboorte van Kala verhalende, komen reminiscensen van deze episode voor. Zeer waarschijnlijk zal ook oorspronkelijk in de Sudamala de toedracht wel zoo zijn geweest en hebben wij het onverwacht optreden van Brahma te danken aan een „tekstverbetering" in den tijd dat de Sudamala slechts mondeling werd overgeleverd. Daar alle mss. Brahma als minnaar van Huma vermelden, moet althans deze vergissing, tenminste een vergissing als onze veronderstelling juist is, tot dien tijd teruggaan. Wellicht bestaat er zelfs nu nog op Bali een mondelinge overlevering, althans een overlevering die niet tot ons is gekomen, dat ook in de Sudamala de partner van Huma een herdersjongen was. Tenminste Dr. H. N. van der Tuuk in zijn „Notes on the Kawi language and litterature" [2]) beschuldigt haar ook van „adultery with a young cowherd".

[1]) Voor dit Oud-Javaansche prozawerk zie men Kern, V. G. deel IX blz. 283 e. v. en de uitgave door Dr. Th. Pigeaud.

[2]) J. A. S. New Series XIII blz. 55.

Desnoods zou dus kunnen bedoeld zijn een verliefde scène tusschen Huma en de herdersjongen. Echter, al is de persoon, die dan de herdersjongen zou voorstellen, niet voldoende afgewerkt om zekere conclusie's te kunnen trekken, toch meen ik bv. in de ooren het groot-model oorkrabben (subĕng) te kunnen constateeren, dat uitsluitend bij de vrouwendracht behoort. En zoo zijn er meer details, die mij de laatste veronderstelling onwaarschijnlijk doen achten en naar mijne meening als eenige verklaring van dit paneel toelaten: de treurende Kunti met een dienstmaagd, misschien wel op weg naar het kerkhof. Wel doet zij volgens onzen tekst die tocht alleen en in het geheim, maar het voorkomen van volgelingen ook waar de tekst die niet toelaat, behoeft, zooals wij hieronder nog nader zullen toelichten, geen verwondering te wekken.

Met het volgende relief (plaat 3), op den Zuidkant van den voorsprong, bevinden wij ons dan eindelijk met zekerheid midden in ons verhaal. Voor een tempel, waarvan de poort omlijst is door een „kāla-hertekoppenmotief" staat op een terrasje een boom met vreemd-gedraaiden stam. Terzijde daarvan knielt achter wat offers een vrouw met eigenaardigen tulbandachtigen haartooi. Verder staat er op den achtergrond nog een bale, waarin een voorwerp, dat eigenlijk nog het meeste weg heeft van een beeld tegen een achterstuk. Dan zien wij er een merkwaardige waterput, waarbij de putemmer staat, die met een ketting aan een hefboom bevestigd is. De hefboom is weer vastgemaakt aan een boom, waarin een uil,een omineuze vogel, zit. Een toegangspoort met interessante afdekking vormt het slot van het paneel, dat ongetwijfeld ons het oogenblik geeft, dat Kunti op het kerkhof is aangekomen om hare opwachting bij Durga te maken. Enkele details van dit paneel zullen hieronder nader besproken worden.

Op de Westzijde van het eigenlijke lichaam van het soubassement staat dan het volgende tafereel (plaat 4 en 5). Op een woonerf, waarop behalve een groot besloten huis nog verscheidene boomen en een open pavilloen (bale) staan, terwijl bij een der boomen zich weder de aardige waterput bevindt, gesloten met een deksel, waarop de putemmer staat, treffen wij een groep personen. De hoofdpersoon, die het meest de aandacht trekt is een vrouwelijke booze geest in monsterachtige gedaante die, in dreigende houding staande, blijkbaar woedend is op een voor haar gezeten persoon, in wie wij onmiddellijk de vrouw van het vorige paneel herkennen, Kunti dus. De duivelin kan dan niemand anders zijn dan Durga. Haar uiterlijk komt in veel opzichten overeen met de beschrijving in de Sudamala, zoo de reusachtige oogen, de gapende muil met spitse tanden, de platte breede neus met wijde neusgaten, de in strengen fladderende haren. Blijkbaar is het de episode, waar Kunti weigert Sadewa te offeren en daardoor Durga's woede opwekt. In de takken van een boom zit boven Kunti een vogel, die de scène nieuwsgierig bekijkt. Wellicht hebben wij er een der omineuze vogels in te zien, die het kerkhof bevolken, ofschoon de in het

gedicht genoemde vogels zooals het wijfje van den zwarten koekoek en de strix javanica meer door hun geluid onheil aankondigen dan door hunne verschijning.

Achter Durga zitten, zooals dit bij een zoo voornaam persoon past, twee vrouwelijke volgelingen, uit den aard der zaak ook in de gedaante van daemonen. Deze groep bevindt zich voor het zooeven reeds genoemde gesloten huis, een tempel, met dak van houten plankjes (sirap), dat om een bepaald detail, ook reeds op het vorige tafereel op te merken, onze aandacht een oogenblik verdient.

Boven en bezijden de deuropening, op de plaats, waar in de Midden-Javaansche bouwkunst zich het kāla-makara-ornament bevindt, ziet men hier iets, dat analoog met dien reeds burgerrecht verkregen hebbenden term, gevoegelijk kāla-hertekoppen-ornament genoemd kan worden. Het behoeft geen betoog, dat deze kāla-hertekoppenboog een variant, een afstammeling is van de kāla-makaraboog. Op een gegeven moment zal bij het verjavaniseeren der kunst het kāla-makara-ornament niet meer begrepen zijn. Men is er toen iets anders in gaan zien en zocht bij de verklaring natuurlijk naar iets in de naaste omgeving, dat er gelijkenis mede vertoonde. Nu is het overbekend, dat de Javaan in den regenboog zag en ziet een boog met aan de uiteinden twee hertekoppen. Wanneer men zich de regenboog dacht als een instrument, waarmede het water op de eene plek bv. in de zee, werd opgezogen (en dit zal wel de oude Javaansche verklaring geweest zijn) om het aan de andere zijde in den vorm van regen weder uit te storten, ligt het voor de hand, aan de uiteinden van dien boog zich koppen te denken, die het water opslurpen dan wel uitspuwen. Waarom nu speciaal hertekoppen zijn gekozen, vermag ik niet te beslissen [1]). Aangenomen dat er dus op het tijdstip, dat de kunst begon te verjavaniseeren, zich een populaire voorstelling had gevormd van den regenboog als een boog met aan de uiteinden hertekoppen, lag het voor de hand, dat men een kāla-kop, gecombineerd met den regenboog substitueerde voor den kālakop met makaraboog. Deze voorstelling heeft dan weer op de litteratuur invloed uitgeoefend. In de rĕrĕnggan, de versierende beschrijving van land, paleis en vorst, waarmede elke lakon in de wayang begint, vindt men steevast als een der voornaamste onderdeelen van het paleis de gopura, de toegangspoort, in uitgekozen bewoordingen vermeld en even steevast wordt de luifel van die poort beschreven als van koper, met hemelsblauw emaille ingelegd en een regenboog voorstellend, die aan den eenen kant het water uit zee opzuigt om het aan de andere zijde op het paleisplein uit te spuwen. Indien men de Hindu-Javaansche architectuur niet had, die ons de opvolging kālamakaraboog-kālahertekoppen boog verschaft, zou men met de verklaring van het plotseling opduiken

[1]) Volgens A. de Gubernatis. Zoölogical Mythology II blz. 83|84 staat het hert in verband met onweer, wolken, etc.

van een regenboog aan een paleispoort in de wayang vrij verlegen zitten. Intusschen zijn hiermede alle raadselen van den regenboog nog niet opgelost. Nadere verklaring eischt het feit, dat op basreliefs (men denke bv. aan het tweede terras van Panataran) zich soms boven een overwinnenden held een regenboog welft, terwijl boven een overwonnen aanvoerder die boog gebroken wordt voorgesteld. Op het oogenblik zijn wij nog niet in staat, die oplossing te geven voor wat dit heel of gebroken zijn betreft. Het voorkomen der regenboog zelf op dergelijke tafereelen vindt natuurlijk zijn oorsprong in beschrijvingen in het genre van de wonderen en natuurverschijnselen (bloemregen e.d.m.) in de litteratuur waar een groot held sterft of overwint.

Alvorens de bespreking van dit tafereel te beëindigen, dient er nog gewezen te worden op offers, die zich tusschen Kunti en Durga bevinden en waarbij een op een staak staand pakje de aandacht trekt, aangezien men, zij het ook in veel grooter afmetingen nu nog op Bali deze op bamboestaken staande manden en pakken met offerspijzen en bloemen kan aantreffen. Ofschoon in het gedicht niet vermeld wordt, dat Kunti Durga met offers opriep of gunstig trachtte te stemmen, behoeft uit het voorkomen er van op het basrelief nog niet direct geconcludeerd te worden, dat hier tekst en voorstelling van elkaar afwijken. Het is zoo iets natuurlijks, dat men goden slechts met offers nadert, dat het voor de hand ligt, dat de beeldhouwers deze hebben afgebeeld, al vermeldde de tekst ook niets daaromtrent.

De afscheiding tusschen dit tafereel en het volgende (plaat 5) wordt gevormd door den kerkhofmuur met toegangspoort. Uit architectonisch oogpunt verdient de afdekking van die poort, zooals trouwens van bijna alle poorten op onze reliefreeks, speciaal de aandacht, daar zij afwijkt van wat wij bij de Oost-Javaansche poorten, bv. de Bajang ratu, zien, doch overeenkomt met wat op Bali wordt aangetroffen. Naast de poort zit op de muur een leeuwachtig gedrocht, terwijl een gevleugelde slang aan de andere zijde naar den top van de afdekking vliegt. Het voorkomen van phantastische dieren constateerende, waarbij er nog op gewezen kan worden, dat achter het hoofd van Durga eveneens een slangachtig dier met vleermuisvleugels te zien is, behoeft nog niet direct gedacht te worden aan het zoogenaamde „impressionisme" o.a. van het eerste terras van den hoofdtempel van Panataran. Integendeel, mag het leeuw-spook al iets van dergelijke kunstvormen hebben, de beide vliegende slangen zijn daarvoor veel te realistisch afgebeeld. De aanwezigheid van dergelijke spookvormen valt dan ook eenvoudig te verklaren uit het feit, dat wij ons hier op een kerkhof, of liever op het kerkhof bij uitnemendheid bevinden. Want al zou men dit op het eerste gezicht bij beschouwing van het basrelief niet zeggen, zang II van de Sudamala levert een beschrijving, die zonder twijfel juist weergeeft, wat voor scènes zich volgens een middeleeuwschen Javaan en een modernen Balinees, ja in veel opzichten

ook volgens een modernen Javaan, op een kerkhof afspelen, Durga is DE kerkhofgodin en nu nog kan haar tempel op elke sĕma, elke lijkverbrandings- en begraafplaats op Bali aangetroffen worden. Het gesloten huis met kāla-herte-koppen-ornament is dan ook in wezen niets anders dan een tempel en wel uit den aard der zaak een Durgatempel, een pura dalĕm. Dat men op de basreliefs overigens betrekkelijk zoo weinig van aan het kerkhof herinnerende verschijnselen bemerkt, spruit natuurlijk in de eerste plaats voort uit het tweeslachtige van de plaats van handeling, die ook in de Sudamala zoowel als een plek, waar booze geesten om opgegraven lijken vechten en allerlei gedrochten rondspoken, wordt beschreven, als uit deferentie voor de goddelijke bewoonster natuurlijk, met termen als kĕdaton enz. wordt aangeduid. De beeldhouwers hebben zeer terecht gemeend, dat het afbeelden van Durga zelf, van haar tempel en van een paar spookverschijningen voldoende was om aan den beschouwer duidelijk te maken, dat men zich had voor te stellen op een kerkhof te zijn. Lugubere voorstellingen hebben zij ons gelukkig bespaard, ook al waarschijnlijk omdat het uitbeelden, vermelden, beschouwen van dergelijke zaken magisch hoogst gevaarlijk zou kunnen zijn.

Gevoegelijk kunnen wij nu overgaan tot de beschouwing van het volgende tafereel, het laatste aan de Westzijde. Moeilijkheden levert dit niet op. Wij zien er in de eerste plaats de vrouw, die ons nu wel voldoende als Kunti bekend is, in treurende houding het kerkhof verlaten, terwijl achter haar een vrouwelijke daemon door de lucht komt aanvliegen. Dit is natuurlijk Kalika, die Kunti achterna is gezonden om in haar te varen. Uit de handhouding van Kalika is op te maken, dat zij Kunti juist heeft ingehaald en op het punt staat zich van haar lichaam meester te maken.

Den Zuidwesthoek omgaande vinden wij nu op het eerste tafereel aan de Zuidzijde (plaat 6) Kunti, blijkbaar weer thuis gekomen. Voor haar staan tenminste vijf personen, in wie het niet moeilijk valt de vijf Pandawa's te herkennen. De eerste, Yudistira, valt dadelijk op door zijn haarwrong, de, ook nu nog in de wayang hem kenteekenende „gĕlung kling", daarachter staan dan Bima en Arjuna, de eerste kenbaar door zijn reusachtige gedaante, en tenslotte de tweelingen Sakula en Sadewa. Het is dus een illustratie van de episode, dat Kunti aan haar zonen mededeelt, dat zij van plan is Sadewa aan Durga te offeren en al wie zich van hen daartegen durft verzetten met haar moederlijken vloek bedreigt. De voor Kunti knielende panakawan heeft waarschijnlijk wel niets met het eigenlijke verhaal uit te staan en zal zijn te beschouwen als een in deze en dergelijke tooneelen in de door de wayang beinvloede reliefbeeldhouwkunst vereischt tooneelrequisiet.

Van dit tafereel gescheiden door een pandanboom en wat struikgewas zien wij dan op het volgende Sadewa, door Kunti bij de hand gegrepen, meegenomen worden naar Durga's verblijf. Het tweetal wordt gevolgd door twee panakawans, terwijl volgens de Sudamala hoogstens Sĕmar in

aanmerking zou komen, al treedt hij in dit deel van het gedicht zelfs in het geheel niet op en neemt hij pas later deel aan de handeling. Intusschen zullen wij dit feit wel niet zoo zwaar mogen laten wegen. Dergelijke scènes als de afgebeelde vereischten in de Oost-Javaansche kunst toch altijd, dat de held door panakawans gevolgd werd en wel, zooals de basreliefs uitwijzen, bepaaldelijk door twee. Het is hier dus niet een trek van den tekst, die op het relief is afgebeeld, maar bepaaldelijk een eigenaardigheid van de reliefbeeldhouwkunst, die er in tot uiting komt.

De muur van het kerkhof vormt de afscheiding tusschen dit en het volgend tafereel. Wij bevinden ons daar (plaat 7) weer op het kerkhof, zooals de Durgatempel met het kāla-hertekoppenornament, de verschillende spookgestalten en bovenal Durga's aanwezigheid zelf ons duidelijk maken. Het uitgebeelde geeft ons niet een bepaalde episode van de Sudamala, maar vormt een combinatie van verschillende gebeurtenissen in één basrelief samengebracht, zooals dat in de basreliefkunst op het oude Java zoo dikwijls kan geconstateerd worden.

Ten eerste zien wij den kapokboom, waaraan Sadewa door Kalika wordt vastgebonden. Wel lijkt de boom niet veel op een kapokboom (Eriodendron anfractuosum) maar het is zeer goed mogelijk dat ook niet aan dezen boom gedacht moet worden, doch aan den randu alas (Bombax malabaricum), den zoogenaamden wilden kapokboom. Dat Kalika hier de persoon is, die Sadewa vastbindt staat wel niet met zooveel woorden in het gedicht vermeld, maar het ligt toch voor de hand, dat men tot deze oplossing gekomen is, daar zij de eenige van Durga's volgelingen is, die tot op dat oogenblik handelend optreedt. Logisch is de opvatting echter niet, daar de Sudamala uitdrukkelijk aangeeft, dat Kalika Kunti's lichaam pas voor de tweede maal verlaat, als deze goed en wel thuis is gekomen.

Daarom zou het niet onmogelijk zijn, dat er een andere episode bedoeld was en wel die, waar Kalika aanbiedt Sadewa los te maken, als hij haar wil huwen. Er is in de Sudamala geen enkele aanwijzing, dat Kalika met het losmaken reeds een aanvang zou hebben gemaakt [1]), doch wij achten het zeer goed mogelijk, dat de beeldhouwers deze episode zoo hebben uitgebeeld om den toeschouwer duidelijk te maken, waar het om ging. Ofschoon twijfel omtrent de juiste beteekenis van deze scène dus bestaan blijft, meenen wij voorloopig te moeten aannemen, dat de laatste van de twee geopperde verklaringen, die, waarbij Kalika verklaart Sadewa te willen verlossen, de juiste is.

Een tweede episode is op het relief verder voorgesteld en wel die welke beschreven is in het eerste gedeelte van zang II, de pogingen der kerkhofspoken om Sadewa vrees aan te jagen. Uiteraard kon de groote verscheidenheid van spoken, die het gedicht opnoemt, niet worden afge-

[1]) Tenzij men zang I: 102, eerste pada niet opvalt als directe rede zijnde, doch dit achten wij niet aannemelijk.

beeld en hebben de beeldhouwers dergelijke afgrijselijke scènes als het vechten om lijken, knabbelen aan afgerukte dijen en hoofden enz. wijselijk weggelaten. In de plaats daarvan is gekomen een groep daemonen met dierenkoppen, die in twee gelederen achter Kalika zitten. Wij zien daar op de onderste rij een daemon met een krokodille- en een met een hondekop, terwijl op de bovenste rij er een met een hane- en een met een kalfskop is weergegeven. Daarvoor fladdert een gedrochtje met monsterachtig gezicht en vleermuisvleugels. Boven deze groep ligt een lijk als aanduiding van de kerkhofscène, waarbij lijken worden opgedolven en verslonden, terwijl aan de andere zijde van den boom een der in de Sudamala vermelde omineuze vogels komt aanvliegen en een andere op het dak van den Durgatempel zit.

Is het ons onmogelijk aan te geven welke der in het gedicht vermelde spoken bedoeld worden door de daemonen met dierenkoppen, op vaster terrein staan wij voor wat betreft de groep, die zich voor Sadewa bevindt. Onder den vliegenden vogel is dan eerst een losse arm met hand afgebeeld, de tangan-tangan van de Sudamala, het handspook in onze vertaling. Daaronder kruipt dan weer een dier, dat uiterlijk voor wat het achterlijf aangaat het meest lijkt op een reusachtige pissebedsoort, doch waarvan de kop, blijkbaar van harde chitine, doet denken aan een duizendpoot. Wij hebben hier ongetwijfeld te doen met een insect van reusachtige grootte, zooals die worden beschreven in zang II : 3 en denkelijk wel met de kala bang. Het merkwaardige is nu, dat in den tekst, die de beeldhouwers bij het vervaardigen der reliefs gediend heeft, blijkbaar dergelijke insecten vermeld werden, terwijl van de te onzer beschikking staande handschriften zeven juist deze strophe missen en slechts drie de insecten vermelden, waarvan twee dan nog waarschijnlijk afschriften zijn van hetzelfde origineel. Door de reliefs komt dus de „echtheid" van deze strophe vast te staan, terwijl men anders allicht geneigd zou zijn het couplet voor een jongere invoeging te verklaren.

Onder het spookinsect staan dan weer eenige schalen met offers. Om hier, waar het een gecombineerd tafereel betreft, te denken aan spijzen, die Kalika in de bañolan voor Sĕmar klaar zet, achten wij te ver gezocht, daar die bañolan toch speelt na de verlossing van Huma en dus pas bij het volgend tafereel te pas zou komen. Ook zou men dan de uitbeelding van Sĕmar verwachten, die in het gedicht voor het eerst bij de kerkhofscène een, zij het voorloopig dan ook maar figurantenrol speelt. Op het relief nu wordt hij geheel gemist. Dat dit weglaten slechts is toe te schrijven aan een streven om een goede en niet-overvulde compositie van het tafereel te krijgen en niet veroorzaakt wordt door een eventueel niet-optreden van Sĕmar in de Sudamala, zooals die in de Middeleeuwen was, blijkt duidelijk uit de hierna te bespreken illustratie van deze episode aan de slechts 80 jaar jongere reliefs van Sukuh, waar Sĕmar, juist in de houding, die het gedicht vermeld (akidukus) wel degelijk voorkomt. Om

tot de offers terug te komen, het is niet duidelijk, wie deze aan de godin zou hebben kunnen aanbieden, daar er in dit deel van het gedicht niemand voorkomt, die tot haar een verzoek richt of ook maar slechts zijn opwachting komt maken. Waarschijnlijk hebben wij in deze uitbeelding van offers telkens, waar Durga optreedt dan ook niets anders te zien dan een voorbehoedmiddel tegen onheil door de beeldhouwers toegepast, analoog aan het inlasschen van spreuken als „het worde mij vergeven, niet worde ik getroffen door een vloek" in het gedicht, daar waar magisch gevaarlijke onderwerpen ter sprake komen.

Achter de offers staat Durga, lang zoo fraai en duidelijk niet voorgesteld als op het relief, waar de ontmoeting van Kunti met haar was afgebeeld, maar toch buiten allen twijfel herkenbaar. De linkerhand strekt zij dreigend naar Sadewa uit, terwijl zij in de opgeheven rechterhand een kapmes (badama) houdt. Wij staan hier dus voor de episode, waarin, na het verdwijnen der kerkhofspoken Durga van Sadewa gedaan tracht te krijgen, dat hij haar zal verlossen en hem bij weigering met den dood dreigt. Achter Durga zitten weder de twee vrouwelijke volgelingen met daemonengezichten. Merkwaardig is heur haartooi. Deze bestaat uit het glad naar achteren gekamde en aan het achterhoofd in een wrong opgenomen hoofdhaar, versierd met een diadeem, waaruit een sierlijke krul afhangt. Deze combinatie nu dient op alle basreliefs uit de Singasari- en oudere Majhapahitperiode der reliefbeeldhouwkunst om hemelnymphen aan te duiden. Hiervoor vergelijke men slechts de basreliefs van het tweede en derde terras van Jago en die van Surawana. Door aan de beide vrouwelijke booze geesten dezen haartooi te geven wordt den toeschouwer direct in de gedachte geroepen, dat de beide volgelingen inderdaad door een vloek getroffen hemelnymphen zijn, die t.z.t. dan ook van dien vloek bevrijd zullen worden en hun lieflijke gedaanten terug zullen krijgen.

De Durgatempel tenslotte, die als achtergrond voor deze laatste groep dient, vertoont weder het kāla-hertekoppen-ornament, echter eenigszins afwijkend in vorm van het op de vorige kerkhofscène en eveneens van het op het nu volgend tafereel afgebeelde. Vormt toch in de beide laatste gevallen de kālakop één geheel met den regenboog, hier vinden wij de monsterkop op zichzelf staande, juist zooals dat aan de Oost-Javaansche tempels voorkomt, en staat de regenboog er geheel los van. Daar het kālahertekoppenmotief tot nog toe nooit aan een werkelijken tempel is aangetroffen, en wellicht zelfs alleen maar in theorie, op basrelief en teekeningen heeft bestaan, valt niet uit te maken, welke der beide combinatie's de juiste is, dan wel of beiden goed zijn. In verband met de plaats van den kālakop aan de Oost-Javaansche tempels en het zelfstandig karakter, dat dit ornamentstuk in die kunst gekregen heeft, zou men willen besluiten, dat, als ergens inderdaad ooit de regenboog als poortom-

lijsting gebruikt is, dit in den vorm zal zijn geweest, zooals het basrelief, dat hier besproken wordt dien geeft.

Met het hier behandelde tafereel loopt de basreliefserie aan de Zuidzijde van den tempel dood tegen den pilaster, die aan den achterkant en de beide zijkanten van het soubasement zich van voet- tot kroonlijst verheft. Het nu volgende paneel vinden wij dan aan den anderen kant van dezen pilaster. Ook dit nieuwe tafereel (plaat 8) baart geen de minste moeilijkheid. De beide hoofdpersonen zijn een vierarmige godin en een voor haar gezeten en een sĕmbah makende edelman, natuurlijk de verloste Huma met Sadewa. Met de rechtervoorhand maakt de godin een geruststellend gebaar, om Sadewa dus op zijn gemak te zetten, terwijl de rechterachterhand het bidsnoer houdt en de linkerachterhand waarschijnlijk een bloem droeg. Achter Huma zitten nu die volgelingen, allen hemelnymphen, met het hemelnymphendiadeem en nu geheel volledig ook met het sierstuk, dat boven de haarwrong wordt gedragen. Zij houden respectievelijk een sirihbak, een waaier van pauwenveeren en een vliegenwaaier in de hand. Het geheel stelt natuurlijk voor het verleenen van de diverse gunstbewijzen door Huma aan Sadewa na de verlossing van de godin. Zooals te verwachten was, ontbreken alle kerkhof-aanduidingen als spoken, omineuze vogels e.d.m.; het kerkhof immers is in een lusthof veranderd. Op den achtergrond is de ook in het gedicht vermelde sĕndang, als een vierkant vakje afgebeeld.

Ook hier wordt, evenals bij de episode, waar Kunti hare opwachting bij Durga maakt, de grens van het tafereel gevormd door een muur met poort, op welken muur een hagedisje zich blijkbaar in de zon ligt te koesteren. Ook dat volgende relief is duidelijk. Het stelt Sadewa, of liever Sudamala, zooals hij nu heet, voor, op weg naar de kluizenarij Prangalas, nadat de godin ten hemel is gevaren. Dat achter Sudamala weder panakawans loopen instede van slechts Sĕmar, laat zich gereedelijk verklaren ook hier uit de traditie der reliefbeeldhouwkunst.

Met deze episode zijn wij aan het slot van de IIIde zang gekomen, dus zullen de nog volgende basrelief-illustratie's van zang IV moeten zijn. Het is noodig hier speciaal de aandacht op te vestigen, omdat, mochten wij tot nog toe constateeren, dat tekst en reliefs elkander zelfs in details dekken, wij van nu af zullen zien, dat er afwijkingen tusschen deze gaan voorkomen.

Na een afscheiding, bestaande uit een krullerige pilaar, wel gestyleerd struikgewas voorstellend, vinden wij dan op het volgende tafereel (plaat 9) een manspersoon met een groot tulbandvormig hoofddeksel, zooals dat in de Oost-Javaansche beeldhouwkunst door heiligen en kluizenaars gedragen wordt. Voor dezen kluizenaar knielen twee personen, terwijl zij een sĕmbah maken. De voorste is een jong meisje met loshangend haar, terwijl wij in de achterste Sudamala herkennen. De meest aannemelijke verklaring voor dit relief achten wij de veronderstelling, dat het wederom

een gecombineerd tafereel is, waarop tezamen zijn gevoegd de ontmoeting van Sudamala met Tambrapetra, voor welken uithoofde van zijn heiligheid de prins natuurlijk een sĕmbah maakt, al staat dit ook niet met zooveel woorden in den tekst vermeld. De tweede episode, die op het tafereel is voorgesteld, is die, waarin de kluizenaar zijne dochters heeft geroepen, die voor hem verschijnen, „zooals-U-gelast"-zeggend en eerbiedig groetend (zang IV: 18). Wel is slechts een der beiden afgebeeld, doch op het volgend tafereel komt, zooals wij zullen zien, de andere zuster ook voor. Voor de hand ligt de verklaring, dat de beeldhouwer om technische redenen slechts één heeft afgebeeld, pars pro toto. In den stijl van onze basreliefs worden naast elkaar zittende personen boven elkaar afgebeeld, waarvoor men slechts te vergelijken heeft de twee rijen daemonen met dierekoppen op de kerkhofscène, welke wijze om perspectief aan te geven niet alleen in de Oud-Javaansche kunst maar ook elders zeer gewoon is. Men stelle zich nu slechts voor, wat de totaal-indruk geweest zou zijn, indien de beeldhouwer boven ni Padapa, om haar nu maar direct den naam te geven, die haar blijkbaar toekomt, in dezelfde grootte op de plaats waar nu de kruin van den manggaboom is uitgebeiteld, ni Soka had afgebeeld, om te begrijpen, dat hij hiervan heeft afgezien. Echter, er is nog een tweede oplossing mogelijk, nl. dat ni Soka op dit relief niet voorkomt, omdat zij er betrekkelijk niets mee te maken heeft. Op deze oplossing, die ons echter speciaal voor dit tafereel niet in alle opzichten bevredigt, komen wij hierachter terug.

Een muur met poort vormt ook hier weer de afscheiding van het volgende relief, tevens het laatste aan de Zuidzijde van den tempel. Daar vinden wij eerst Sudamala, aan de hand voortgeleid door Tambrapetra, vervolgens ni Padapa eveneens geleid, maar nu door een vrouw met tulbandvormig hoofddeksel, en tenslotte ni Soka, in gesprek met een vrouwelijke panakawan, terwijl een mannelijke volgeling tusschen ni Padapa en hare geleidster staat. Dat wij het eene meisje met Soka, het andere met Padapa durven aangeven vindt zijn grond hierin, dat ten eerste door de beeldhouwers in hun uiterlijk wel degelijk eenig verschil in leeftijd is gelegd en ten tweede de door ons Padapa genoemde op de reliefs meer speciaal in betrekking tot Sudamala schijnt te staan, zooals dat in het gedicht met Padapa inderdaad het geval is.

De geleidster van ni Padapa is een uit de Sudamala geheel onbekende persoon. Haar haartooi doet haar echter kennen als een kluizenares, waarvoor men bv. vergelijke de achterzijde van het tweede terras van Jago. Dat ook Kunti een dergelijken tulband draagt, behoeft niet te verwonderen, daar zij immers weduwe is en men het gepast zal hebben geoordeeld haar een stemmig, met die positie overeenkomend uiterlijk te verschaffen, waar het toch voor de hand ligt, dat een weduwe zich van aardsche vermaken terugtrekt en een heilig leven leidt, zooals de beeldhouwers van Tegawangi aan de slechts weinige jaren tevoren overleden

beroemde rājapatni in levenden lijve hadden kunnen bestudeeren. Bovendien draagt Kunti bij dien haartooi nog een diadeem om haar vorstelijken rang aan te duiden.

Het voorkomen van den mannelijken en de vrouwelijke volgeling op het relief, Sĕmar en ni Towok, is wel een zijdelingsche verwijzing van den beeldhouwer naar de bañolan, waarin Sĕmars liefdesavonturen zoo ongelukkig eindigen. Het omzien van Sĕmar op teekenende wijze naar zijn aanstaande echtgenoote duidt dit wel aan.

Bevredigend te verklaren is het tafereel niet geheel. Wellicht hebben wij er in te zien het geleiden van Sudamala en Padapa naar het bruidsvertrek. Wel is door beschadiging van het relief niet geheel duidelijk, wat Padapa en haar geleidster uitvoeren en wat laatstgenoemde in haar linkerhand heeft, doch duidelijk is het, dat zij met haar rechterhand Padapa bij de hand heeft. Ofschoon er in de Sudamala daarover niets verteld wordt, zullen wij in de kluizenares een volgelinge van Padapa hebben te zien. Zoowel uit de reliefs van Jago waarnaar hier boven reeds verwezen is als uit Tegawangireliefs zelf blijkt, dat ook bedienden in een kluizenarij den kluizenaarshoofdtooi droegen. Op een later paneel komt deze persoon wederom geheel in de functie van volgelinge voor.

Ware het vorige tafereel er niet, dan zou het voor de hand liggen in het onderhavige te zien Sudamala door Tambrapetra binnen de kluizenarij geleid, doch het voorkomen van ni Padapa op dat vorige tafereel verhindert de oplossing in deze richting te zoeken.

Nog een tweede zwarigheid is er en wel dat, waar volgens het gedicht Sudamala de beide meisjes huwt, er hier maar één geleid wordt en de andere slechts belangstellend, aan de houding, die zij zich geeft te zien zelfs spijtig toeschouwster van de handeling is. Nu wezen wij er bij het vorige relief reeds op, dat daar slechts één van de zusters is afgebeeld, terwijl, op onze beschrijving vooruitloopend, er nu reeds de aandacht op kan gevestigd worden, dat op het volgende tafereel Sudamala zich eveneens slechts met één vrouw in het slaapvertrek bevindt. Men zou dus kunnen concludeeren, dat oorspronkelijk Sudamala maar met één vrouw huwde. Indirect wijst hierop o.a. zang IV : 66, die althans de verklaring geeft, waarom in de slaapkamerscène slechts één vrouw wordt aangetroffen. Het zou inderdaad een oplossing zijn, waardoor de verklaring van het op de basreliefs voorgestelde gemakkelijker werd, terwijl wij dan tevens het eenigszins stuitende, dat hij ni Soka aan zijn ouderen broeder als vrouw geeft na eerst zelf een nacht bij haar te hebben doorgebracht, zouden kunnen beschouwen als een verkeerde opvatting. Want tenslotte is hij de jongste der beide tweelingen en is Sakula in geen opzicht zijn mindere, eerder omgekeerd, zoodat zijn schenken van ni Soka aan Sakula eigenlijk iets ongepasts heeft, hoe goed hij het ook bedoelde.

Nu staat inderdaad nergens in het gedicht uitdrukkelijk vermeld, dat het huwelijk van Sudamala met Soka voltrokken werd. Wel verklaart de kluizenaar, dat hij hem zijn kinderen geeft en geleidt Sudamala hen naar het bruidsvertrek, maar de eenige plaats, waar bepaald een naam wordt genoemd, in de strophe, waarop boven reeds de aandacht werd gevestigd, is het slechts Padapa. Ja, op zichzelf beschouwd is het optreden van Soka een onding en is haar bestaan alleen maar te verklaren uit het bestaan van Sakula. Eenmaal Sadewa als held van het verhaal gekozen, moet zijn onafscheidelijke tweelingbroeder Sakula er ook een rol in spelen en moet daardoor naast Sadewa's vrouw Padapa een echtgenoote voor Sakula geschapen worden, Soka. Op dezelfde wijze moet ook het tweelingstel daemonen Kalañjaya en Kalantaka ontstaan zijn en is de opvatting door een enkele onzer handschriften gehuldigd, dat Kalantaka door Sakula gedood wordt, eigenlijk de meest logische.

De oplossing, dat althans de beeldhouwers het verhaal zoodanig hebben opgevat, dat in de eene nacht, die Sudamala in de kluizenarij doorbrengt zonder Sakula practisch slechts zijn huwelijk met Padapa voltrokken is, achten wij lang niet onmogelijk. Dan zou het vorige relief eenvoudig bv. de voltrekking van dat huwelijk kunnen zijn of wel de Sĕmbah, die de jonggehuwden voor den kluizenaar maken, alvorens zich naar het bruidsvertrek te begeven, terwijl het tafereel, dat op het oogenblik besproken wordt werkelijk het geleiden van het bruidspaar naar dat vertrek zou zijn. Ook het zich eenigszins afzijdig houden van ni Soka zou er mede verklaard worden. Als vaststaand durven wij deze verklaring echter niet geven, daar toch, zooals wij boven beredeneerden zoowel op het voorafgaande als op het volgende tafereel het voorkomen van slechts een vrouw wel te verklaren is.

Daar een in alle opzichten bevredigende aan den tekst beantwoordende uitlegging van dit tafereel dus niet door ons gegeven kan worden, lijkt het ons het beste er in te zien het geleiden van de jonggehuwden naar het slaapsalet, in het midden latende of ook het huwelijk met Soka werkelijk heeft plaats gehad of niet.

Eigenlijk is er nog een derde oplossing mogelijk, nl. het aannemen van een vergissing van de beeldhouwers. Indien toch het vorige tafereel vervangen wordt door de groep Sudamala-Tambrapetra en omgekeerd, krijgen wij een geheel, dat vrij goed met ons verhaal overeenstemt. Sudamala wordt dan binnen de kluizenarij gevoerd na Tambrapetra genezen te hebben van zijn blindheid en vervolgens worden de dochters ontboden om sirih gereed te maken ter verwelkoming van den gast en om zich als aanstaande bruiden aan hem te laten zien, zooals dat nu nog bij het tot stand komen van verlovingen de gewoonte is. De vrouwengroep op het relief zou dan kunnen slaan op het door de dochters, met behulp van een vrouwelijke kluizenares gereed maken daarvan en op hun sierlijk loopen, waarvoor de aandacht gevestigd wordt op de afhangende slepen

van hun gewaden, die ook in het gedicht speciaal worden vermeld. Dat er door de beeldhouwers juist uit de laatste helft der 13de çaka-eeuw nog al eens vreemd met basreliefs is omgesprongen bewijzen ons zoowel de reliefs van Surawana als de Wiwāhavoorstellingen van Kĕdaton. Op geen van beide basreliefseries is de goede volgorde in acht genomen en op beide is zelfs nog wel op vreemder manier het materiaal door elkaar gehaspeld dan hier het geval zou zijn. Zoo geeft Surawana, de feitelijke volgorde in acht genomen ons:

Tocht van Murka naar Arjuna's kluizenarij — Hij verandert zich in een ever — Arjuna gaat er op uit om den ever te schieten — Arjuna en Kiratarupa schieten beiden den ever — Zij raken er over in twist — Arjuna vat Kiratarupa's voeten om hem te verpletteren — Aanbidding van den in Siwa veranderden Kiratarupa — Poging der hemelnymphen om Arjuna te verleiden — Toiletscène der hemelnymphen — De hemelnymphen krijgen van Indra opdracht Arjuna te verleiden enz.,

terwijl op Kĕdaton de reeks is:

Opdracht aan de hemelnymphen om Arjuna te verleiden — Verleidingsscène — Toiletscène — Indra komt bij Arjuna als oude man — Hij ontpopt zich als Indra en wordt door Arjuna gehuldigd — Quaestie over het gedoode everzwijn — Arjuna pakt Kiratarupa bij de voeten om hem tegen den grond te slingeren — Arjuna en Kiratarupa beschieten elkander met pijl en boog — Aanbidding van Siwa. [1])

Onmogelijk is ook op Tegawangi een vergissing van de beeldhouwers dus niet. Waar wij bij de Wiwāhareliefs met zekerheid weten, welke tekst gevolgd is, mogen wij daar dan ook de vergissing constateeren. Om echter hier bij de Sudamala dit te doen, achten wij voorloopig te boud, waar ook andere betrekkelijk plausibele oplossingen mogelijk zijn. Wel leek het ons noodzakelijk ook nog op deze oplossing, die tenslotte toch misschien zou kunnen blijken de juiste te zijn, de aandacht te vestigen.

Het eerste tafereel van de reliefreeks aan de Oostzijde van den tempel (plaat 10) vertoont ons dan een met draperiën behangen vertrek, waarin een man gezeten is, die een vrouw liefkoost. Buiten staat een panakawan „te gluren". Het is duidelijk, dat hier Sudamala met zijn bruid Padapa is afgebeeld in de bruidskamer, terwijl de „glurende" Sĕmar ons uit het gedicht welbekend is. Typisch is het paar vogels, dat op het dak zit te trekkebekken. [2])

Op het erf bij het bruidsvertrek staat een gebouwtje, terwijl een muur met hoektorentjes en een poort in paduraksavorm, leidende naar het voorerf, tevens de afsluiting vormt tusschen dit en het volgende

[1]) Al op den Barabudur vinden wij een dergelijke verwisseling in de basreliefs der Buddhageschiedenis (Nos. Ia. 81 en 84).

[2]) De handhouding van Sĕmar wijst er op, dat wij hier een illustratie van zang IV: 66 hebben.

tafereel. Dit voorerf is dan eveneens weer afgesloten door een muur met hoektorentjes en een poort, nu echter in candi-bentarvorm.

Op dat voorerf speelt zich de volgende episode af. Wij zien er Tambrapetra, gevolgd door een panakawan, die kluizenaarshoofdtooi draagt en dus wel pu Putut zal zijn. Door dit gegeven hebben wij op het vorige tafereel den aanwezigen panakawan met Sĕmar kunnen identificeeren, aangezien de volgeling daar geen tulband draagt, dus blijkbaar pu Putut niet is. Trouwens, ook het uiterlijk van den volgeling wijst daar duidelijk op Sĕmar.

Voor den kluizenaar staat een boompje en aan de andere zijde daarvan vinden wij een edelman, die het evenbeeld van Sudamala is, in wien wij dus veilig Sakula mogen zien, als wij tenminste niet wederom een fout van de beeldhouwers willen aannemen, die hier de komst van Sudamala in de kluizenarij zouden hebben afgebeeld. Al doet het optreden van Tambrapetra en Putut daar wel aan denken, toch meenen wij die veronderstelling hier te moeten afwijzen. Wel staat er in ons gedicht niets over een verwelkoming van Sakula door den kluizenaar, maar zang IV: 69, die in enkele handschriften ontbreekt en trouwens in de tegenwoordige loop der gebeurtenissen niet meer past, wijst er wellicht op, dat een dergelijk voorval in het oorspronkelijke verhaal moet hebben plaats gehad.

Na de komst van Sakula in de kluizenarij zouden wij, afgaande op de Sudamala, verwachten, dat nu zouden worden afgebeeld, hetzij een scène uit de gebeurtenissen, die daar plaats hebben, nl. de ontmoeting der gebroeders en het ten huwelijk geven van ni Soka aan Sakula, hetzij illustraties van het gevecht tusschen Kalanjaya en Arjuna en daarna tusschen Kalanjaya en Bima, in welke gevechten de beide Pandawa's het afleggen.

Geen van beiden is echter het geval. Wij vinden er nl. (plaat 11 en 12) de thuiskomst van de tweelingen, die door den kluizenaar vergezeld worden, een trek, die ons gedicht niet vermeldt. Zij worden verwelkomd door Kunti. Achter haar staan Darmawangsa, Bima, Arjuna en twee volgelingen. Dat deze episode onmiddellijk op de voorgaande volgt, behoeft ons niet te verwonderen. De voorvallen in de kluizenarij toch vormen in het verhaal een minder belangrijk detail, dat weinig of geen verband houdt met den eigenlijken inhoud van de Sudamala, de verlossingen door Sudamala bewerkt en dan ook best gemist had kunnen worden, indien niet Sudamala toevallig een tweelingbroeder gehad had, die ook in het verhaal moest worden gebracht. Noch in de kluizenarij, noch later, waar hij Sadewa volgt in het gevecht met Kalanjaya en Kalantaka, is zijne aanwezigheid absoluut vereischt.

Iets anders is echter het ontbreken op de basreliefserie van een illustratie van de nederlaag, aan Arjuna en Bima door Kalanjaya toegebracht. Deze beide Pandawa's zijn de uitverkoren voorvechters van het vijftal. Waar de gebroeders door vijanden worden aangevallen, ligt het

voor de hand, dat juist zij zich met de bestrijding belasten en niet de meer contemplatieve Darmawangsa of de in de Javaansche litteratuur vrijwel als nulliteiten behandelde tweelingen. Dat dan ook in de Sudamala juist de jongste handelend optreedt, vereischt nadere verklaring, welke verklaring gevonden wordt in het feit, dat de twee ouderen volgens den normalen gang van zaken inderdaad handelend waren opgetreden, doch het hadden moeten afleggen. En dit laatste is dan weer uitsluitend een gevolg van de goddelijke voorbeschikking, dat slechts Sadewa in staat zou zijn de daemonen te verlossen.

In den tegenwoordigen tijd zou het geen verwondering baren, als de voorstelling van zoo iets als het tegen alle gevoel en verstand indruischende verslaan van Arjuna en Bima door booze geesten eenvoudig werd weggelaten. Geheel onmogelijk is het niet, dat reeds tijdens den bouw van Tegawangi zich de eerste verschijnselen van dien afkeer bij de Javanen begonnen te vertoonen en dit zou een verklaring geven, waarom bedoelde scène niet is afgebeeld geworden. Waar ons echter uit de Javaansche Middeleeuwen voorbeelden bekend zijn van verhalen, waarin Pandawa's niet alleen verslagen worden, maar zelfs sneuvelen en ook uit later tijd lakons tot ons zijn gekomen, die iets dergelijks vermelden, kan de afkeer van dergelijke verhalen, het gevoel, dat zoo'n episode onmogelijk is, niet altijd geheerscht hebben, maar moet betrekkelijk laat zijn ontstaan. Echter, ook Tegawangi behoort thuis in een tijd, toen de Hindubeschaving reeds gejavaniseerd was geworden en ook de wayang in vorm en uitbeelding tot in details reeds den ontwikkelingsgang had doorgemaakt, die gevoerd heeft tot wat wij tegenwoordig kennen. Te verwonderen zou het dan ook niet zijn, indien bovenbedoelde afkeer al begonnen was zich in den bloeitijd van Majhapahit te ontwikkelen en wij de eerste sporen er van juist bij dit weglaten van den strijd tusschen Arjuna en Bima eenerzijds en Kalanjaya anderzijds, zouden kunnen constateeren, zelfs waar hierachter zal blijken, dat de beeldhouwers van Tegawangi op deze hoogte gebrek aan stof begonnen te krijgen en men dus eerder zou verwachten, dat zij elke gelegenheid, die zich hun voor illustratie bood, dankbaar zouden hebben aangegrepen.

Dat gebrek aan stof doet zich duidelijk gevoelen in het volgende tafereel (plaat 13). Wij zien daar een vrouw met kluizenaarshaartooi, zooals Kunti die draagt, gevolgd door een bediende, een groep personen verwelkomen, in de voorste waarvan wij het meisje herkennen, door ons met ni Padapa geidentificeerd, achter wie de kluizenares loopt, die wij ook op het laatste basrelief aan de Zuidzijde, het basrelief, dat voor verklaring eenige moeilijkheden opleverde, als begeleidster van Sadewa's bruid zagen optreden. Daarachter volgt dan een tweede groep, bestaande uit ni Soka, op dezelfde wijze omkijkend als op het moeilijk te verklaren basrelief der Zuidzijde. Zooals bij nauwkeurige beschouwing blijkt, is het stuk vlakke steen achter haar bestemd geweest om de dwergachtige volgelinge, door

ons met Towok geïdentificeerd, af te beelden [1]). Hier staat dus de episode, waarin Kunti haar beide schoondochters ontmoet en verwelkomt. In het gedicht wordt van een aparte verwelkoming dier beiden niet gerept en er is geen enkele aanwijzing om te veronderstellen, dat de beschrijving van iets dergelijks in onze Sudamala zou zijn weggevallen. Eerder is er aanleiding om aan te nemen, dat hier, naar analogie van het vorige tafereel, de verwelkoming der beide mannen, de verwelkoming hunner wederhelften gegeven is.

Moge op Midden-Java en wellicht ook aan sommige grootere tempels van Oost-Java voor den aanvang van het hakken der reliefs nauwkeurig de indeeling zijn vastgesteld, verscheidene tempels tot de laatstgenoemde categorie behoorende leveren ons het bewijs, dat dit daar lang niet altijd het geval is geweest en men zonder eenig vooropgezet plan dikwijls aan het beeldhouwwerk begon, om dan gedurende de uitvoering tegenover allerlei bezwaren te staan. Het oudste mij bekende voorbeeld levert Jago, waar de Angling Darma op den voorsprong van het eerste terras begint en eigenlijk daar ook had moeten eindigen, doch in werkelijkheid een heel eind over de Zuidzijde van het lichaam van het terras doorloopt om daar op het midden van de Zuidzijde eerst te worden afgesloten. Dit is natuurlijk een fout en wel een fout, die m.i. alleen verklaard kan worden door aan te nemen, dat men zich bij den aanvang van het werk niet voldoende rekenschap gaf van het aantal illustraties dat men wenschte te leveren en van de beschikbare ruimte. Ook daardoor alleen wordt een plausibele verklaring gegeven van de vreemde wijze, waarop aan Surawana en Kedaton de Wiwaha is voorgesteld.

Iets dergelijks moet nu het geval zijn geweest met Tegawangi. Alleen het feit, dat deze tempel niet af is en de geheele voor basreliefs bestemde ruimte van den Noordoosthoek over den Noordwesthoek tot aan den trapuitbouw glad en onbewerkt is gebleven, verhindert ons met een sprekend voorbeeld aan te toonen in welke moeilijkheden de beeldhouwers door eigen schuld geraakt waren.

Vergelijking van tekst, basreliefs en nog beschikbare ruimte is echter voldoende om ons een inzicht te geven in die moeilijkheid. Het laatste relief van de Oostzijde, waarvan de resten over zijn (plaat 14) geeft zooals wij hieronder zullen aantoonen, de begroeting van den kluizenaar door Darmawangsa, zoodat het ten strijde trekken van Sudamala, het gevecht met Kalanjaya en Kalantaka en de verlossing van deze beide hemelingen nog slechts overbleven om stof voor basreliefs te leveren. Nu is in de indeeling der reliefs van Tegawangi een zekere regelmaat duidelijk te bespeuren. De Westzijde ten Zuiden van den trapuitbouw geeft ons twee kleine en een groot tafereel. De Zuid- en Oostzijde hebben daar-

[1]) De waarschijnlijke volgorde Padapa-volgeling-Soka-volgeling wijst er op, dat in het raadselachtige tafereel aan de Zuidzijde wellicht toch het geleiden der BEIDE meisjes als bruiden voor Sadewa wordt voorgesteld.

entegen overal aan weerszijden van de pilasters die deze kanten in twee helften verdeelen, twee groote en daartusschenin een of twee kleine tafereelen. Beschikbaar is dus nog minstens aan de Oostzijde de plaats voor één groot, aan de Noordzijde voor vier groote en twee kleine en aan de Westzijde ten Noorden van den trapuitbouw voor één groot en twee kleine tafereelen. De Oostzijde, die met het afscheid gevuld zou kunnen worden en de plaats aan de Zuidzijde van den uitbouw, ingenomen door de afbeelding van het orkest en van Kunti met volgelinge buiten rekening latende, zouden er dus nog minstens vijf groote en vier kleine tafereelen gevuld moeten worden. Het behoeft geen betoog, dat de nog beschikbare stof daartoe niet voldoende was indien men op dezelfde wijze illustreerde als op de reeds gereed gekomen zijden plaats had.

Hoe men zich heeft voorgesteld de beschikbare ruimte te vullen is voor ons natuurlijk niet meer na te gaan. Eenige aanwijzing echter geeft wel het tafereel, waarop de verwelkoming van de beide jonggehuwde prinsessen door Kunti is afgebeeld. Zeer waarschijnlijk is men zich pas op deze hoogte rekenschap gaan geven van de moeilijkheid, waarin men zich bevond en is het de bedoeling geweest verder niet alleen meer „woordelijk" te gaan illustreeren, maar tevens door inlassching van „analoge" episoden zooveel mogelijk ruimte te vullen. De eerste „analoge" episode is dan de op het onderhavige begroetingstafereel afgebeelde en wij achten dit een plausibele oplossing van de quaestie, dat in het gedicht van die speciale begroeting door Kunti van hare beide nieuwe stiefschoondochters in het geheel geen melding wordt gemaakt.

Door het afstorten van den Noordoosthoek van het soubasement is het vervolg van de reliefserie aan de Oostzijde totaal weggeslagen, terwijl, zooals wij hierboven reeds vermeldden, de Noord- en Noordelijke helft der Westzijde nog onbewerkt waren. Van het weggeslagen gedeelte aan de Oostzijde is echter nog voldoende te zien om vast te stellen, wat hier was afgebeeld. Vrijwel intact zijn nog twee loopende personen met kluizenaarshaartooi, die door een panakawan gevolgd worden. Van de personen, die hen voorafgaan is minder overgebleven, doch wanneer men op de kleederdracht let, voorzoover die nog te zien is, blijken zij te hebben voorgesteld nog een kluizenaar, een kleine naakte panakawan en Tambrapetra, de laatste kenbaar aan de slippen van zijn klambi, waarvoor men zijn afbeeldingen op vorige basreliefs slechts heeft te vergelijken. Deze stoet, blijkbaar dus Tambrapetra met gevolg, beweegt zich naar een groep, waarvan de restanten van twee personen nog slechts over zijn. De voorste is een vorstelijk persoon geweest, echter niet nader te definieeren. Over de tweede behoeven wij echter niet lang in twijfel te verkeeren. Gelet op de handhouding en de „pancanaka" kan het niemand anders zijn geweest dan Bima. Daardoor spreekt het bijna vanzelf, dat de onbekende vorst Darmawangsa moet zijn geweest. Het geheel stelt dus blijkbaar de begroeting van Tambrapetra door Darmawangsa voor, wederom dus een

in het gedicht niet vermelde begroetingsplechtigheid (het medegaan van Tambrapetra naar Ngamarta wordt er zelfs niet eens in aangeduid), als vulling om de paneelen vol te krijgen.

Zooals boven reeds vermeld, komen illustraties van de Sudamala behalve aan Tegawangi ook nog voor op Sukuh. Daar is de verklaring er van echter lastiger, daar de paneelen niet meer on hun plaats staan en een aaneengeschakelde reeks vormen, maar her en derwaarts over het terrein zijn verspreid. Dit heeft natuurlijk het nadeel, dat men de vooral bij minder teekenende voorstellingen voor de verklaring zoo belangrijke zekerheid mist van de juiste volgorde. Zocals men hieronder zal bemerken zijn er op Sukuh dan ook basreliefs, die slechts aarzelend verklaard kunnen worden, al is de meerderheid ook duidelijk genoeg om te kunnen beslissen welke episode er is afgebeeld.

Zeer belangrijk is het feit, dat op een der reliefs een inscriptie voorkomt, die ons uitsluitsel geeft omtrent den tijd van vervaardiging en de oorspronkelijke bestemming. Volgens de vertaling van Mej. Dr. M. A. Muusses in haar zoo belangwekkende bijdrage: „De Soekoeh-Opschriften" [1]), is de beteekenis van dat opschrift: „Dit is aangebracht on de omheining van de badplaats met kluizenarij in 1361". Blijkbaar hebben de steenen, waarop de basreliefs gebeiteld zijn, vroeger als ommuring van een badplaats gediend en zou het van belang zijn ter plaatse na te gaan, waar die badplaats gelegen kan hebben. Ook de vermelding van het jaartal is van groot belang voor de studie van de ontwikkeling der Hindu-Javaansche, Balineesche en moderne Javaansche kunst.

Overgaande tot het onderzoek der paneelen stuk voor stuk dienen wij eerst onze aandacht te bepalen bij het basrelief, waarop staan afgebeeld een persoon, in verband met de andere reliefs te determineeren als Sadewa, die geknield een eerbiedige sĕmbah maakt voor een staanden man (plaat 16). Zoowel achter dien man als achter Sadewa knielt dan verder een volgeling, eveneens een sĕmbah makend. Op den achtergrond staat achter Sadewa nog een kokospalm. Bijzonder de aandacht trekt het, dat, waar Sadewa en de volgelingen op den naakten grond knielen, zich onder de voeten van den staanden man iets bevindt, dat het meest overeenkomt met een platten steen. Aan het uiterlijk van de persoon is niet te zien, wie hij voorstelt; alleen kan, waar wij opmerkten dat reeds aan Tegawangi de Pandawa's het uiterlijk hadden, dat hen ook nu nog in de wayang kenteekent, worden bepaald, dat het geen der vijf gebroeders is. De „steenplaat" onder de voeten van den onbekende is echter een aanwijzing, dat wij hier een hemelbewoner voor ons hebben. In de Sudamala nu heeft Sadewa slechts tweemaal te maken met mannelijke bovenaardsche

[1]) T. B. G. LXII blz. 506. Als aanvulling op dit interessante artikel kan er hier op gewezen worden, dat Rajĕg wĕsi, door de schrijfster in de babads niet aangetroffen, een oude naam is voor Bajanĕgara.

wezens, nl. de eerste maal met batara Guru zelf, waar die hem opdraagt Durga te verlossen en de tweede maal aan het slot van het verhaal, waar de door hem verloste Citrasena en Citranggada hem hun dank betuigen. Nu lijkt het op het eerste gezicht wel vreemd, dat de persoon in quaestie een godheid zou zijn, daar zijn gezicht meer verwantschap vertoont met booze geesten, maar over het algemeen hebben de beeldhouwers van Sukuh geen kans gezien werkelijk „fijne" gezichten te leveren en hebben alle personen op de basreliefs, o.a. ook door de behandeling van de lippen bv., een min of meer woest uiterlijk.

Stonden de basreliefs nog op hun plaats, dan zou de volgorde natuurlijk onmiddellijk uitwijzen, welke van de beide episoden hier bedoeld is. Waar dit niet meer het geval is, zullen wij op andere wijze moeten trachten een beslissing te krijgen. Zooals hierachter zal blijken is Sakula, overeenkomstig met wat de Sudamala ons geeft, bij den strijd tusschen Kalanjaya en Kalantaka aan de eene en Sadewa aan de andere zijde, tegenwoordig, terwijl de tekst uitdrukkelijk vermeldt, dat de beide verloste hemelingen aan de twee jongste Pandawa's verschenen. Waar nu op het relief slechts één hemeling en één Pandawa is afgebeeld, is dit een aanwijzing, dat wij er niet de ontmoeting aan het slot van het verhaal in hebben te zien. Bovendien treft ons de eerbiedige houding, zoowel van Sadewa als van de beide volgelingen, tegenover den hemelbewoner. Ofschoon het niet geheel onmogelijk zou zijn, dat ook aan een gewone hemeling door Sadewa een dergelijke eerbiedige hulde werd gebracht, ligt het toch veel meer voor de hand, aan te nemen dat de onbekende persoon de oppergod is en niet een zijner dienaren. Alles bijeengenomen achten wij de verklaring van dit paneel door de ontmoeting van Sadewa en hyang Guru het waarschijnlijkst. Als de basreliefserie inderdaad uit niet meer paneelen heeft bestaan dan er nu nog over zijn (wat ons echter niet waarschijnlijk lijkt) zou dit basrelief het tweede in de reeks zijn geweest.

Er aan vooraf moet zijn gegaan het paneel (plaat 15), waarop wij nu onze aandacht zullen vestigen. Aan een boom vastgebonden zien wij daar Sadewa staan, omzwermd door spookverschijningen, in hoofdzaak bestaande uit losse monsterkoppen, doch waarbij ook een doodshoofd en het „armspook" (tangan-tangan) niet ontbreken. In den boom zitten twee vogels met eigenaardige ronde koppen, die wel uilen zullen moeten voorstellen, terwijl een ander soort vogel op een tak boven Sadewa dan wellicht de koekoek zal zijn. Achter Sadewa zit Sĕmar neergehurkt, een detail, dat wij op Tegawangi misten, doch dat met den tekst goed overeenkomt. De boom zelf zal dan de kapokboom moeten zijn, doch lijkt daar niet veel op, wat de aandacht trekt, daar andere boomsoorten op Sukuh juist zoo natuurgetrouw zijn weergegeven. Alleen de bloeiwijze is wel die van de randu.

Voor Sadewa staat dan Durga, een vrouwelijk monster, in de rechterhand een reusachtig zwaard dragend, het kapmes van Tegawangi, dat hier dus reeds geworden is tot „booze-geesten-wapen". Of met de beide vierhoekige blokken op den grond tusschen Durga en Sadewa, waarvan het eene een pot lijkt, offergaven bedoeld zijn, valt aan de hand van de photo niet uit te maken. Achter Durga bevinden zich voor een bale staande twee van hare volgelingen, echte „wewe gombel", terwijl terzijde nog een typische pot met drinkwater op een onderstuk staat. Geheel op den achtergrond zien wij een pinangpalm, een boom, waarvan alleen de kruin zichtbaar is en die niet gedetermineerd kan worden en de drie dakverdiepingen van een meru. Dat het geheel de kerkhofscène voorstelt behoeft wel niet betoogd te worden.

Als wij met onze veronderstelling, dat het eerst-besproken paneel de ontmoeting van Sadewa en hyang Guru voorstelt, gelijk hebben, zou dit dus in de serie op deze plaats volgen. Daarna komt dan het paneel, dat nu onze aandacht vraagt.

Tusschen een kokos- en een pinangpalm staat (plaat 17) weder een exemplaar van de boomsoort, die reeds bleek de randu van het gedicht te moeten voorstellen. Daarvoor knielen Sĕmar en Sadewa, beiden een sĕmbah makend. Voor beide personen staat een vrouw, schoon van uiterlijk, gevolgd door twee andere vrouwen, wier haartooi een, zij het ook grove, wedergave is van de widadari-haartooi, waarop wij reeds vroeger de aandacht vestigden. De bale van de kerkhofscène is ook hier weer aanwezig evenals de meru, die nu geheel zichtbaar is, en de drinkwaterpot op een pilaar. Er kan geen twijfel bestaan, dat dit paneel ons geeft de toespraak van Huma tot haar verlosser. In verband met wat wij opmerkten bij de behandeling van de ontmoeting tusschen Sadewa en batara Guru, moet er de aandacht op gevestigd worden, dat zoowel dewi Huma als de beide widadari's op de platte steenen staan (wel verloopen wolken), zooals dat ook bij Guru werd geconstateerd. Als daar is ook hier dat voetstuk het eenige kenteeken, dat wij met hemelbewoners te doen hebben.

Met de identificeering der personen op het volgende paneel (plaat 18) hebben wij geen moeite, doch het is lastiger aan te geven, welke episode uit het gedicht is afgebeeld. De achtergrond wordt gevormd door een ommuurd erf met toegangspoort. Enkele boomkruinen steken boven den muur uit, terwijl een pauw vleugelklappend, zooals dat in de Oud-Javaansche gedichten zoo dikwijls beschreven wordt, er op zit en een andere pauw zich op het poortdak heeft neergezet. Buiten de ommuring staat op een der hoeken een pinangpalm. Het ommuurde erf stelt blijkbaar de kluizenarij Prangalas voor. De personen op den voorgrond bevinden zich dus buiten de kluizenarij. Die personen bestaan aan de eene zijde uit Sadewa en Sĕmar, terwijl aan de andere zijde zich een groep bevindt met een meisje met losse haren, juist op dezelfde wijze uitgebeeld als ni Padapa aan Tegawangi, aan het hoofd. Achter haar staat een man met klui-

zenaarshoofdtooi, die de rechterhand opheft en met de linkerhand een slip van zijn overkleed vasthoudt. Dit overkleed heeft, zooals trouwens ook al aan Tegawangi den vorm van het opperkleed, nu nog in de wayang door wijzen en de meeste goden gedragen. Achter den kluizenaar, die wel Tambrapetra is, komt dan nog een volgeling, eveneens met tulbandachtig hoofddeksel en met het spitse, snuitachtige gezicht, dat de monsterfiguur op de zodiakbekers en de Togog van de moderne wayang, nog veel geprononceerder, kenmerkt. Wij zullen er wel niet naast zijn, indien wij deze figuur hier Putut noemen. Staat alzoo wel vast welke personen in deze scène optreden en is het daardoor ons duidelijk, waar de handeling plaats heeft, welk moment er juist is afgebeeld valt niet te beslissen. Men zou geneigd zijn er de begroeting van Sudamala door zijn aanstaande vrouw in te zien, of ook zijn huwelijk, maar alle episoden, waarin de kluizenaarsdochters in dit deel van het gedicht optreden spelen binnen de kluizenarij, terwijl, zooals wij reeds opmerkten de gebeurtenis op ons relief er buiten plaats heeft.

Opvallend is ook nog de totale afwezigheid van ni Soka. Die afwezigheid zou aanleiding kunnen zijn de vraag te stellen, of de persoon van ni Soka niet een jongere inlassching is, om, waar de eene tweeling van de Pandawa's huwt, ook den andere een vrouw te geven, zooals wij boven reeds uiteenzetten. Die vraag kan echter ontkennend beantwoord worden. Op Tegawangi blijkt uit de basreliefs aan de Oost-zijde overtuigend, dat Sakula wel degelijk een rol heeft gespeeld in het verhaal zooals dat in de Middeleeuwen bekend was, terwijl, zooals wij in het vervolg zullen zien, ook op Sukuh een bewijs daarvoor aanwezig is. Nu is juist trouwen het eenige wat Sakula in het gedicht eigenlijk doet als wij de aanwijzing, dat hij bij den dood van Kalantaka volgens een der handschriften een rol speelt buiten beschouwing laten: overal elders waar hij in de Sudamala voorkomt is zijn rol absoluut ondergeschikt of blijft hij lijdelijk toeschouwer. Waar Sadewa dus „authentiek" is, moet zijn bruid het ook zijn. Bovendien heeft het voorkomen van de twee zusters in het verhaal niets gewrongens, integendeel, ontwikkelt zich alles zeer natuurlijk, terwijl ook het voorkomen van TWEE vrouwenfiguren elk met een eigen volgeling op de beide betrokken Tegawangireliefs er op wijst, dat Soka toen reeds een rol speelde. Dat zij op Sukuh hier niet voorkomt zal wel daaraan liggen, dat ook zij best gemist kan worden, zoolang Sakula niet ten tooneele treedt. Intusschen is het toch wel eigenaardig, dat aan beide tempels juist het optreden of afwezig zijn van ni Soka ons voor moeilijkheden plaatst.

Ook het nu volgend paneel (plaat 19) stelt ons voor moeilijkheden, die zullen blijken gelukkig niet geheel onoplosbaar te zijn. Het geeft ons een held, die met de rechterhand een ander persoon optilt en hem met een dolk doorsteekt, die hij in de linkerhand houdt. Achter den held staat dan nog een panakawan, die links een schild, rechts een speer met buiten-

gewoon grooten punt draagt. Het feit, dat de tegenstander in de lucht wordt opgeheven, zou er op het eerste gezicht toe leiden te besluiten dat het gevecht tusschen Bima en Kalanjaya is gegeven. Dit lijkt mij echter niet juist. Bima toch is, zoowel in de tegenwoordige wayang als reeds aan Tegawangi gekenmerkt door zijn buitengewoon grooten en harden duimnagel, de beroemde „pancanaka". Deze nagel nu mist de held op ons tafereel geheel. Bovendien valt het op, dat het gedicht vermeldt, dat zoowel Kalanjaya als Kalantaka gedood worden, doordat Sadewa hen met een dolk de borst doorsteekt. Daar nu op het relief inderdaad de held met een dolk steekt in de borst van de persoon, die hij vasthoudt, acht ik het vrij zeker, dat wij hier te doen hebben met Sadewa's overwinning, hetzij op Kalanjaya, hetzij op Kalantaka. Zeer trekt het de aandacht, dat, waar, zooals uit het volgende tafereel zal blijken, de beeldhouwers van Sukuh best in staat waren een reus uit te beelden, de daemon hier zulk een menschelijke gedaante heeft, eigenlijk in niets aan een reus doet denken. Alleen zijn groote bolronde oogen zijn kenmerkend, doch ook de andere personen op onze reliefreeks hebben oogen, die veel grooter zijn dan de amandelvormige spleetoogen der tegenwoordige wayangs. Wellicht hebben die beeldhouwers hem niet vreeswekkender afgebeeld om aan te geven, dat hij eigenlijk een hemeling was. De aandacht dient nog gevestigd te worden op het loshangende haar van den daemon. Een dergelijke uitbeelding, maar dan bij een held, is mij alleen bekend van een paneel van de Mintaragareliefs aan Surawana.

Het laatste der paneelen van Sukuh (plaat 20) is merkwaardig door verschillende er op voorkomende details. Duidelijk hebben wij hier een illustratie van de episode, dat Sadewa en Sakula, na het verslaan van Kalantaka beraadslaagden over het naar huis gaan. Aan de eene zijde ligt de gesneuvelde Kalantaka, hier wel degelijk in monstergedaante afgebeeld. Op het lijk zijn twee panakawans bezig het nog verder toe te takelen. Ofschoon iets dergelijks in de Sudamala niet vermeld wordt, behoeven wij hier niet direct aan een afwijkende lezing te denken. Dat schenden van een door hun meester verslagen tegenstander, het koelen van hun woede als het gevaar geweken is, is zoo'n typische panakawankaraktertrek dat wij gerust de afbeelding mogen schuiven op rekening van den beeldhouwer.

Terzijde staan dan de twee gebroeders Sadewa en Sakula. Het voorkomen van Sakula hier is weder een bewijs, dat, al neemt hij dan ook weinig of niet aan de handeling deel, zijn persoon in het oude verhaal toch al voorkwam. Dit geheel nu staat tegen een merkwaardigen achtergrond, nl. de kuta, de versterking der Pandawa's, waarbuiten immers het slotgevecht in het verhaal plaats heeft. Die versterking blijkt dan omringd te zijn geweest met een zeer hoogen muur, met torens op de hoeken en aan de eene zijde een poort. Dat dergelijke hooge muren bestaan moeten hebben en niet te danken zijn aan de phantasie van den beeldhouwer, blijkt wel overtuigend uit de muur van den kraton te Plered uit den Mataram-

schen tijd. Ook weten wij uit Chineesche berichten, dat de hoofdstad Majhapahit (wellicht alleen het kratoncomplex) met een muur omgeven was. Binnen die muur staan op het relief twee bale's, enkele kokospalmen en een paar andere boomen afgebeeld, om de stad aan te geven. Hoogst belangrijk is ook de in een lingga uitloopende afdekking van de poort, die zoo van het moderne Bali kon zijn geimporteerd. Trouwens, ook de andere op de door ons besproken reliefreeksen voorkomende poorten en gebouwen wijzen naar dat eiland en bevestigen in ons de overtuiging, dat het oude Java niet in de tegenwoordige Javaansche dorpen en paleizen moet worden teruggevonden, maar op het Oostelijke eiland.

Als landschapvulling staan dan tenslotte nog buiten de versterking een paar boomen, waaronder vooral een nangkaboom de aandacht trekt, daar die met de er in rondspringende apen en de in den top gezeten pauw een natuurtafereeltje geeft, zooals de oude beeldhouwers door alle eeuwen heen dat zoo gaarne afbeelden en de oude dichters het met voorliefde bezongen. Een andere pauw komt over de versterking heen op zijn makker aanvliegen.

HOOFDSTUK IV.

DE VERHOUDING VAN TEKST EN BASRELIEFS.

Na in het vorige hoofdstuk te hebben vastgelegd, dat de Sudamala voorkomt aan de basreliefs van Tegawangi uit ongeveer 1280 çaka en van Sukuh uit 1361 çaka, rijst bij ons de vraag: Is door de beeldhouwers daar gewerkt volgens onzen tekst, dan wel volgens een oudere redactie? Uit den aard der zaak zullen bij het onderzoek naar het antwoord op die vraag door ons hoofdzakelijk de basreliefs van Tegawangi, als zijnde de oudsten, betrokken worden.

Bij het zoeken naar een oplossing van deze quaestie zullen wij ons herhaaldelijk op zijpaden moeten begeven, waardoor de vrees gerechtigd is, dat de lezer den draad van het onderzoek zou kwijtraken. Teneinde dit te voorkomen hebben wij het wenschelijk geacht ons betoog te doen voorafgaan door een schematisch overzicht van het onderzoek en de bereikte uitkomsten.

Allereerst zullen wij ons bezighouden met de vraag, in hoeverre het juist is, dat de Sudamala in jonger tijd in Bañuwangi zou zijn vervaardigd, waarbij wij zullen aantoonen, dat inderdaad in later eeuwen bewerking van oudere stukken in die streek heeft plaats gehad.

Verder wenschen wij te onderzoeken, in hoeverre de taal ons uitsluisel zou kunnen geven omtrent ontstaan van het gedicht in vroeger of later tijd. Daar ons in den loop van ons onderzoek zal blijken, dat de Sudamala oorspronkelijk een lakon is geweest en wat wij nu over hebben een op die lakon gebaseerde wawacan, zullen wij trachten te bewijzen, dat aan Tegawangi geen lakon is afgebeeld, maar een wawacan, teruggaande desnoods on een lakon.

Tenslotte dienen wij dan na te gaan, of die gebruikte wawacan, aan de hand waarvan de basreliefs van Tegawangi zijn gebeiteld, het origineel van onze Sudamala is geweest.

Tot nog toe gold de meening [1]), dat ons gedicht gemaakt zou zijn door den vervaardiger van de Sri Tanjung, welke meening gebaseerd was on de mededeeling in zang I van laatstgenoemd werk, dat dit vervaardigd was na afsluiting van den tekst van de Sudamala. Daar de overlevering het in de Sri Tanjung vervatte verhaal in verband brengt met Bañuwangi, zou het niet onmogelijk zijn, dat dit dichtwerk daar ter plaatse of in de buurt opgesteld was, welke veronderstelling nog indirect bevestigd zou worden door het voorkomen van een Balineesche zoowel als van een Ja-

[1]) V. D. T. deel III blz. 162 s. v. Sudamala.

vaansche redactie, tot denzelfden bron teruggaande. Inderdaad schijnt in die buurt een tijd lang het centrum te zijn geweest van een Midden-Javaansche dichterschool, welke dan gebloeid heeft waarschijnlijk in de 17de en 18de eeuw onzer jaartelling, toen het rijk van Blambangan het eenige nog niet gemohammedaniseerde rijk op Java was. Wellicht zelfs zijn Sudamala en Sri Tanjung de epochemakende werken dier school geweest, daar in de gedichten, die er toe gerekend kunnen worden, bepaalde eigenaardigheden der beide kidungs herhaaldelijk voorkomen, zoo bv. de aanroeping tot afwering van onheil, die in de Sudamala zeer op haar plaats is, doch waar die elders voorkomt, best gemist had kunnen worden, het naar de Javaansche jarwabewerkingen riekende begin van de Sri Tanjung e.d.m.

Aannemende, dat deze meening omtrent het in lateren tijd ontstaan van de Sudamala juist is, zitten wij eenigszins verlegen met het voorkomen er van aan tempels uit zooveel ouderen tijd dateerend. Echter, dit behoeft voor ons geen aanleiding te zijn, die meening op te geven, wanneer wij slechts het „dichten" van den vervaardiger der Sudamala opvatten als „bewerken" eener reeds voorhanden stof. Dat dit inderdaad voorkwam bewijst ons niet slechts de Balineesche bewerking van dit gedicht, maar wordt nog overtuigender aangetoond door een ander werk, dat naar taal en stijl te oordeelen eveneens tot onze Bañuwangische school schijnt te behooren. Wij hebben hier op het oog de Sang Satyawan, een der werken door ons hierboven bedoeld, waar wij wezen op de mogelijkheid, dat Sudamala en Sri Tanjung als voorbeelden voor andere gedichten hadden gediend, en dat bv. op dezelfde aan de moderne Javaansche poezie herinnerende wijze als de Sri Tanjung tijdstip van vervaardiging en dichter noemt. De Satyawan nu schijnt te Bañuwangi gemaakt te zijn in het jaar, dat er een vulkanische uitbarsting plaats had, wellicht van de Kawah Ijen of de Rahung, en wel door een non, Ni Pandansari genaamd.

Het voorkomen er in van Arabische woorden, bv. duniya, wijst er op, naar Juynboll [2]) reeds opmerkte, dat het niet zeer oud is. De korte inhoud is als volgt.

Een hemeling, Satyawan, zwierf rond om de kluizenaars te bemoeilijken (sadyanipun ambañcana ring sang tapa wnang haganalādmit sira sang wnang adum dunungan ing sakti wani). De goden gevoelden zich beleedigd door de blijkbare minachting, die hij voor hen koesterde, beklaagden zich over hem bij Jagatnata en eischten zijn dood. Kala gaat er op af, ontmoet hem zonder hem te herkennen en vraagt hem naar Satyawan, die daar in de buurt moet zijn. Satyawan zegt, dat hij die persoon niet gezien heeft. Daar er niemand anders in de buurt is, trekt Kala de conclusie, dat de door hem aangesproken man Satyawan zelf is. Deze kruipt nu in Kala's buik en dreigt hem van binnen uit te verscheuren. Kala wordt bevreesd en smeekt hem weer naar buiten te komen. Hij biedt

[2]) Juynboll I blz. 270.

aan zijn huide aan Satyawan te betuigen en zich aan hem te onderwerpen. Satyawan is bang, dat Kala hem maar wat voorliegt, doch deze verzekert hem van zijn betrouwbaarheid, daar immers goden niet liegen. Satyawan treedt nu weer uit Kala's lichaam naar buiten doch nu weigert deze zich aan zijn woord te houden. Hij denkt er niet over zich te onderwerpen en zijn belofte was slechts een list om van Satyawan verlost te worden. De hemeling vervloekt Kala nu, zoodat deze verlamt en zich niet van zijn plaats kan bewegen.

Hem achterlatend gaat Satyawan nu naar de kraton Puspa tan aium van vorst Yayati in het land Kĕrtanirmala. De vorst verleent daar juist audientie. Bij het zien van Satyawan vat hij dadelijk genegenheid voor hem op. Hij vraagt wie de vreemdeling is, waarop Satyawan zegt dat hij een familielooze, zwervende hemeling is, die in dienst wil treden om minderwaardig werk te verrichten, b.v. 's vorsten zitmat of etensmand dragen, vee hoeden etc. De vorst acht hem voor dit werk te hoog en wil hem aan zijn persoon binden. Daar ongehuwde jongelieden zwerflustig zijn, besluit hij hem uit te huwelijken aan zijn dochter ni Suwistri. Alles wordt voor het huwelijk in gereedheid gebracht en Satyawan meegenomen naar het vrouwenverblijf. Bij de tweede poort moet hij blijven wachten. De vorst begeeft zich naar binnen, ontmoet zijn gemalin, deelt haar de komst van Satyawan mede en zijn plan hem met zijn dochter te doen huwen. Daarop worden Satyawan en ni Suwistri ontboden. Laatstgenoemde verschijnt in statie, begroet den vorst en de vorstin en wordt uitgenoodigd plaats te nemen. Na wat over en weer praten wordt dan het huwelijk voltrokken.

's Nachts met zijn vrouw in het slaapvertrek zijnde, bemerkt Satyawan uit het gesprek met haar, dat zij er zeer gezonde principes op na houdt aangaande de door de vrouw aan haar echtgenoot te bewijzen onderworpenheid en acht haar daarom zeer hoog. Hij wil haar op den proef stellen en als de dageraad aanbreekt laat hij zijn ziel het lichaam verlaten. Groot gejammer bij de ontdekking van zijn dood door de prinses en hare maagden. De vorst en vorstin komen aan en de prinses verklaart hun haar man in den dood te willen volgen, waarna zij zich doorsteekt. Daarop ontstaat in de kraton groot geween, dat zelfs tot buiten hoorbaar is. De ambtenaren komen aan en worden van het gebeurde op de hoogte gebracht. Alles wordt voor de lijkverbranding gereed gemaakt, die zeer luisterrijk moet zijn. De nu geheel kinderlooze vorst laat al zijn voorraadschuren leegmaken, zijn vee slachten, zijn vruchtboomen kaal plukken etc. Ruime giften schenkt hij aan allen, zoodat hem zelf tenslotte niets meer overblijft.

De ziel van de prinses zoekt ondertusschen haar man en die niet vindende, is zij zeer bedroefd. Eindelijk ontmoeten zij elkaar, doch hij wil haar weer verlaten en wenscht, dat zij achterblijft, daar hij ander werk te doen heeft. Zij weigert echter hem te verlaten en zegt, dat als

hij genoeg van haar heeft, zij bereid is het allernederigste werk te doen, poortwachtster te worden, als zij maar bij hem kan blijven. Hij deelt haar nu mede, dat hij eerst Kala van zijn vloek moet verlossen, die hij verlaten heeft achtergelaten. Zij zal op hem wachten, doch verzoekt hem voort te maken met het werk en haar niet te lang achter te laten. Satyawan gaat daarop naar Kala, die hem om genade smeekt en hem eerbiedig hulde betoont. Daarop wordt de vloek opgeheven en keert Satyawan naar de prinses terug. Samen keeren zij nu naar het ondermaansche weer en worden levend. Daarop verricht Satyawan het wonder, dat alle geledigde pakhuizen en rijstschuren weer vol worden, alles wat geslacht is weer herleeft en de vruchten weer naar de boomen terugkeeren.

Nu besluit Satyawan een kluizenaarsleven te gaan leiden. De vorst en vorstin trachten hem er van terug te houden, maar hij zet door en gelast zijn vrouw achter te blijven. Als hij vertrokken is, wil zijn vrouw hem achterna en vraagt aan haar vader vergunning daartoe. Deze besluit daarop eveneens zijn rijk te verlaten om een kluizenaarsleven te gaan leiden. Behalve kostbaarheden wil de prinses ook haar dienstmaagd ni Suciṭṭa meenemen. Zij neemt afscheid. De ken apatih wil meegaan en haar een olifant als rijdier geven en spoort de patih aan ook mede te gaan. Hiervan komt echter niets. Na het vertrek van de prinses heerscht er groote droefheid.

Daarop volgt een uitvoerige en zeer goede beschrijving van de tocht van de prinses door het woud met al zijn dieren. Dan komt zij bij een tirṭṭa met lotosbloemen. Zij houdt bij het water op onder een mandira, daar zij vermoeid is door het loopen in de zon. Zij slaapt in met de handen onder het hoofd en bewaakt door de ceṭi. De vogels kwinkeleeren in de waringin. De prinses is zeer verkwikt door slaap, den wind, de bloemengeuren, het gonzen der bijen enz.

Satyawan in zijn woudkluizenarij ziet haar in de verte en besluit haar nog verder op de proef te stellen. Ondertusschen is de prinses wakker geworden en begeeft zich met haar dienstmaagd weer op weg; de zon neigt naar het Westen en zij haasten zich de punt van het gebergte te bereiken. Satyawan hindert hen door regen en wind, donder en bliksem. Boomen zoo groot als rijstschuren vallen om door den wind. De weg is onzichtbaar door de er op gevallen boomen, afschuivende steenen rollen donderend in de ravijnen. Ni Suciṭṭa stelt voor op te houden, maar de prinses weigert en zegt haar, maar terug te gaan als zij bang is. De ceṭi wil echter in leven en dood haar meesteres volgen. Zij trekken langs den moeilijken weg verder. Het is al nacht geworden en geheimzinnige stemmen klinken. De daitya's, gandarwa's, pisaca's jagen vrees aan, maar zij geeft er niets om. Eindelijk houden de plagen op en wordt de weg weer begaanbaar. De maan komt op en veel sterren schijnen. Nu volgt weer een natuurbeschrijving in het gedicht. Daarna wil Satyawan handel en wandel van zijn vrouw weer op de proef stellen. Hij verandert zich in

een slang, zeer lang en zoo dik, dat men het lichaam slechts met twee armen omvademen kan, met uitstekende tong, oogen als witte manen en slagtanden. Hij wacht de prinses op, beweegt naar schaterlachend en doet, alsof hij haar wil omvatten. Ni Sucitta jaagt hem weg en schaterend verdwijnt hij uit het gezicht.

Satyawan krijgt medelijden met zijne echtgenoote doch bereidt haar nog een beproeving. Hij verschijnt als een tijger met scherpe klauwen en een stem als den donder. Hij stelt zich zeer woedend aan en dreigt de prinses te verslinden. Deze spreekt hem vriendelijk toe.

Hierop volgt in het handschrift een hiaat en daar er slechts één exemplaar van het gedicht ter beschikking is, is het ons onmogelijk dit aan te vullen.

Na het hiaat treffen wij de beide zwerfsters zeer vermoeid aan. De dag breekt aan. Zij komen langs een droog rijstveld. Vele kluizenaars zijn bezig dat te bewerken, kakawins zingend waarvan de maten niet harmonieeren, een ander laat de maat verloopen door die te lang te maken, weer een ander zingt een liedje, waarvan de melodie niet in orde is.

Ni Suwistri passeert de pĕgagan. De kluizenaars zien haar en verbazen zich. „Waar gaat die schoone toch heen, zeer rijn en welgemanierd is haar uiterlijk" „Haar manieren zijn verdacht, wat wordt er toch over haar verteld?" „Kom meisje, houd eens op, waar ga je heen?", aldus zijn de opmerkingen van de kluizenaars. Een ander zeide (uit het verband blijkt dat dit alleen ni Sucitta kan zijn): „Die vent is wel brutaal. Hoe zou ik bang voor hem zijn, er is toch niet verboden (hier langs te gaan). Als je mij wilt kennen, kom mij dan maar halen".

Andere kluizenaars vochten valschhartig. Voorbijgangers werden aangevallen met opgeheven kapmessen. Er waren er, die reeds gedood waren of uit elkaar liepen. Anderen wilden de kluizenaars sussen en zeiden: Wat is het toch, waar die kaki's zoo om vechten?

Een ander kluizenaar was weer gek van verliefdheid. Een boomstronk omarmende (denkende dat dit de prinses was) sprak de kluizenaar: Blijf niet te lang onderweg, je kindje huilt. En hij kuste de stronk en vleide zijn hoofd er tegen. In de stronk was een holte, waar juist een duizendpoot in zat. Die stak den kluizenaar in zijn neus maar deze sprak: Knijp niet zoo, mijn beste. Waarom loop je toch woedend uit huis. Keer toch terug, je kindje huilt. (Want hij dacht, dat de prinses hem kneep).

Zonder op de verliefde woorden van den kluizenaar te letten trok Suwistri verder op haar moeilijken weg door de bergkloven. Satyawan, het ziende, had zeer veel medelijden met haar. Hij wist, dat het haar doel was naar de bergen te gaan en non te worden. Snel schiep hij een prachtige kluizenarij, nam zelf de gedaante aan van een kluizenaar en noemde zich Cilimurtti. De beide vrouwen zien de kluis, gaan er heen en worden door Cilimurtti ontvangen. Hij vraagt aan Suwistri, waarom zij zoo alleen aan het zwerven is en haar man niet bij zich heeft. Of zij wellicht met

hem getwist heeft? Suwistri zegt, dat zij juist haar man achterna is gegaan en dat haar doel nu is om non te worden en een heilig leven te leiden. Nadat zij eerst gegeten hebben, brengt de cantrik ki Baru de sirih en zetten de prinses en de kluizenaar hun gesprek voort. Zij wordt door Cilimurṭti als non aangenomen en krijgt den naam Kili Brangti, terwijl de kluizenaar belooft haar in de gĕdong pahoman te zullen onderrichten. Onderwijl vragen Suciṭta en ki Baru elkaar uit alsof zij reeds oude vrienden zijn.

Kili Brangti krijgt onderricht in de plichten van een non als: het niet mogen vernietigen van leven, enz. Nadat zij de aji darmma geheel in zich heeft opgenomen, vraagt zij, wat het is, dat wordt nagejaagd door hen die zich-zelf kwellen, een kluizenaarsleven leiden en vasten.

„Cilimurṭti sprak: Dat zal ik je nu openbaren. Bloemen zijn er in de lusthof (Narmaḍa), drie in aantal zonder wortels, nini, en zonder stammen. In dien lusthof (Narmaḍa) zijnde, zijn zij reeds in het diep van den vijver (tasik) [1]).

Nagapuspa, wulung en kanigara, toen deze bloemen geschapen waren was de wereld pas compleet. Zij worden niet door verwelking getroffen, als er wind is worden zij niet bewaaid, als men hen nauwkeurig beschouwt zijn zij het puikje der bloemen".

Op deze en dergelijke wijze wordt zij in de geheime leer ingewijd. De nacht gaat zoo om en bij het opkomen van de zon komen beiden naar buiten; Suciṭta glimlacht en denkt er het hare van. Zij noodigt haar meesteres uit naar de badplaats te gaan. Zij gaan baden en keeren daarna naar de kluis terug, waar zij Cilimurṭti weer ontmoeten. Deze neemt nu de gedaante van Satyawan aan en wordt door zijn vrouw herkend. Hij legt haar de beteekenis van het kluizenaarschap uit, deelt haar mede, dat haar vader zeer beroemd was om zijn deugden en hij, Satyawan, daarom is neergedaald. Ook was hij het, die haar in den vorm van slang, tijger en storm op de proef had gesteld.

De moeilijkheden van Suwistri zijn nu teneinde. Zij zal rechtstreeks ten hemel varen en zich met den Algod vereenigen. Zij vraagt eerst nog om haar dienstmaagd Suciṭta wegens haar trouw in den hemel op te nemen. Aan Suciṭta wordt door Satyawan een hemelverblijf aangewezen. Beschouwingen over den hemel .

Gesproken wordt nu van den vorst Yayati en zijn gemalin Dewayani. Zij besluiten het rijk te verlaten en een kluizenaarsleven te gaan leiden. Zij streven zeer standvastig naar het kluizenaarschap. Satyawan bemerkt hen uit den hooge. Hij schept zich weer een kluis, Giri kañcana genaamd, en neemt zijn oude gedaante van Cilimurṭti aan. De vorst en vorstin komen

---

[1]) Larmaḍda, zooals de tekst heeft voor Narmaḍa, hebben wij in dit zinsverband met lusthof (vgl. V. D. T. narmaḍanadi s. v. marmmaḍa) en tasik met vijver vertaald. Op deze plaats zal straks worden teruggekomen.

na een vermoeienden tocht bij de kluizenarij, die even schoon is als die van Arjuna op den Indrakila, met bambu wulung en helder water. Er staan fraaie poortwachters. Wijders bloeien er vele bloemen en is er een meer tusschen rotsen in olifantsgedaante, dat gelijkt op het meer van Arjunasasra en Citrawati.

Yayati en Dewayani komen bij de kluizenarij en worden ontvangen. Cilimurṭti vraagt wie zij zijn en waar zij vandaan komen. De vorst geeft de verlangde inlichtingen en vertelt hun geschiedenis. Hij zegt genoeg te hebben van macht en heerlijkheid en een kluizenaarsleven te willen gaan leiden. Cilimurṭti raadt dit af. De vorst wil echter niet terug, hij koestert slechts genegenheid voor Satyawan. Dan informeert de kluizenaar naar het uiterlijk van Satyawan, dat door Dewayani beschreven wordt als zeer schoon. De kluizenaar verwijdert zich nu even, neemt de gedaante van Satyawan aan en komt als zoodanig terug, quasi als vreemdeling. Hij vraagt aan den vorst waar de kluizenaar heen is. Vorst en vorstin zijn sprakeloos van verrukking. Satyawan gaat nu weer heen om den kluizenaar te zoeken, verandert zich in Cilimurṭti en komt dan terug. De vorst deelt Cilimurṭti mede, wat er tijdens zijn afwezigheid is voorgevallen. Deze vraagt nu naar het uiterlijk van den gast, dat hem beschreven wordt als het evenbeeld van Satyawan. Daarop zegt de kluizenaar hem achterna te zullen gaan, gaat heen, verandert zich weer in Satyawan en keert in die gedaante naar zijn gasten terug. Nu volgt de herkenning. De ouders vragen naar hun dochter, doch Satyawan zegt, dat die niet meer daar is en brengt het gesprek op 's vorsten boetedoening. Hij zegt, dat hij het heelal heeft geschapen en in werkelijkheid Sanghyang Wĕnang is. Zij aanbidden hem. Hij zegt, dat Sawistri reeds in hem is opgegaan en draagt hen verder op om gedurende een jaar boete te doen op den Mahameru, Yayati aan de Oost- en Dewayani aan de Westzijde van dien berg. Als het driemaal bliksemt is dat het teeken, dat hun boetedoening voldoende is geweest en moeten zij bij hem hunne opwachting komen maken. Daarop verdwijnt hij in de lucht.

De vorst en vorstin gaan op weg naar den Mahameru. Onderweg geeft hij haar onderricht in de geheime leer, zoodat zij nu ook wordt ingewijd. Daarna gaat de vorstin verder, vindt een heldere badplaats, waar zij zich verfrischt, en een verlaten kluizenarij. Daar vestigt zij zich en onderdrukt haar pancendriya, eet niet, slaapt niet, drinkt niet enz. een jaar lang. Ook de vorst doet boete aan de andere zijde van den berg.

Gesproken wordt van Satyawan, die dus eigenlijk Sanghyang Wĕnang is en bij wien Guru, Huma, Brahma en Wiṣṇu hun opwachting komen maken. Hij zegt Guru en Huma zich met hem te vereenigen. Beiden vereeren hem en gaan dan in hem op, terwijl hij hier ook Sanghyang Widi heet. Brahma en Wiṣṇu vragen, wat er van de wereld nu worden moet. Hij zegt, dat er twee kluizenaars zijn op den Mahameru,

die reeds het allerhoogste bereikt hebben, zoodat Guru en Huma het tegen hen afleggen. Daarop bliksemt het driemaal.

Het kluizenaarspaar verlaat hun kluizenarijen en ontmoet elkaar. Zij deelen elkander mede, dat zij reeds bovennatuurlijke krachten verworven hebben. Dan rijzen zij op naar Sanghyang Widi.

Bij dezen komen dan Narada en Agastya hun opwachting maken met het vorstelijke echtpaar. Yayati krijgt de gedaante van Guru, vierarmig, en Dewayani die van Huma. Zij gaan als zoodanig beiden naar den hemel, waar de goden en hemelingen hen huldigen en Guru verder voor het heil van de wereld zorgt. Hyang Widi verdwijnt dan in het niet.

Dit is de korte inhoud van de Sang Satyawan voor zoover betreft den loop van het verhaal. Het groote deel, dat wordt ingenomen door mystieke gesprekken is hier voorbijgegaan, behalve daar, waar wij die gesprekken noodig zullen hebben. Zooals uit een en ander blijkt, dient de Sang Satyawan gerangschikt te worden onder de leerdichten, daar de klaarblijkelijke bedoeling is een uiteenzetting te geven van de op Java geldende pantheistische geheimleer en van de noodzakelijkheid van het kluizenaarschap.

Een serie met dit verhaal in verschillende opzichten overeenkomende basreliefs nu vinden wij aan het zoogenaamde pĕndapaterras van Panataran uit 1297 çaka. Wij hebben hier het oog op de basreliefs aan de achterzijde en wel loopende van den Zuidoosthoek tot aan de door ons elders terecht gebrachte Bubuksah-serie [1]). Deze basreliefs zijn afgebeeld op de photo's van Kinsbergen Nos. 309 t/m 313 (vide bijgaande afdrukken). Het feit, dat sommige dier photo's, zooals bv. 310 en 311 gedeeltelijk samenvallen, doch tusschen anderen als Nos. 312 en 313 een kleine gaping bestaat is geen bezwaar. Die gaping is zoo klein, dat het geheele verhaal toch doorloopend gevolgd kan worden.

Op die basreliefreeks zien wij dan (plaat 21) van links naar rechts een huisje, waarvoor op een bank een vrouw met in sierlijke lokken afhangend haar in treurende houding neerzit. Voor haar staat een vrouw met het haar in een wrong opgenomen, die iets schijnt te betoogen. Dan volgt een eigenaardig gekronkelde boom op een terrasje, waartegen een vrouw met loshangend haar en over den linkerarm geslagen slendang of sarongslip leunt. Deze scene is van de volgende afgescheiden door een sierstuk, dat door Brandes betiteld is met den naam van „olifant-en-face" en volgens hem een gestyleerde boom moet voorstellen. Dan volgt een jonge man, wiens haar op een typische wijze, ook aan andere tempels, o.a. Jago, voorkomend, is opgemaakt of met een kapje bedekt, vergezeld van een bediende, waarboven een krullerig wolkje is afgebeeld, die staan te wachten bij een poortgebouw, dat toegang verleent tot een door muren omsloten ruimte. Voor het poortgebouw groeit een pinangpalm. De jonge

[1]) T. B. G. LVIII blz. 348 e. v.

man steunt op een krullerig iets, dat uit een terrasje schijnt op te groeien en dus wel een gestyleerde boom of plant zal zijn, al is het olifant-en-face-motief hier niet overduidelijk.

Deze beide op de eerste photo afgebeelde scenes zullen vooreerst zijn ni Suwistri in het vrouwenverblijf zittend, terwijl de vrouw, die haar toespreekt misschien de bediende is, die haar de opdracht van haar vader om bij hem te komen, komt overbrengen. Indien de vrouw, die bij den boom op het erf staat, niet zuiver voor vulling dient, moet zij een episode voorstellen, waarvoor in onze redactie van de Sang Satyawan geen verklaring te vinden is.

De jongeman voor het poortgebouw is wel Satyawan zelf, bij de tweede poort van het paleis wachtend tot hij geroepen zal worden. Opgemerkt dient te worden, dat, indien onze interpretatie de juiste is, aan het terras op de basreliefs niet dezelfde volgorde is in acht genomen als in onze redactie van het verhaal. Is in laatstbedoelde niet alleen het wachten van Satyawan voor de tweede poort al lang geëindigd maar is hij zelfs al naar binnen geleid in de tegenwoordigheid van vorst en vorstin, voordat Suwistri door een bode wordt opgeroepen, aan het bouwwerk staat hij nog rustig te wachten, terwijl de bode zich al van haar opdracht kwijt.

Op de volgende photo (plaat 22) zien wij eerst een huisje, waarin een man en een vrouw gezeten zijn. De man omvat met zijn linkerarm het middel der vrouw en streelt met de linkerhand haar borst. De vrouw zit er bij in een houding, met de linkerhand aan heur haartooi gehouden, die wij dikwijls aan tempels aantreffen bij de uitbeelding van een verliefde scene en die dus wel hetzij schaamte hetzij verliefdheid zal uitdrukken. Dit paneel is van het volgende gescheiden door een dubbele verticale band van sierkrullen, dezelfde afscheiding, die wij, maar dan in een enkelvoudige band aan Surawana tusschen de verschillende episoden aantreffen. Dan volgt een man, zittend op een terras, waaruit achter hem eenzelfde boom met gedraaiden stam opgroeit als wij in de eerste scene op het erf van het vrouwenverblijf aantroffen. Voor het terras groeit een verwarde massa van struiken en planten, die wel zullen moeten aangeven, dat hij door het oerwoud gescheiden is van de vrouw, die op het volgende stuk basrelief met loshangend haar en slendangslip over den linkerarm, loopend is afgebeeld. Boven het struikgewas, dat man en vrouw scheidt, zweeft een wolk. Achter de vrouw verheft zich dan weder een gestyleerde boom, waarboven een groote wolk zweeft. Daarachter komt een groote gevleugelde slang aansuizen boven een bodem van gestyleerde rotsen, waarop, juist onder de buik van de slang een klein, slecht weergegeven hondachtig beest zit met stijl opstaande ooren en de staart tegen den rug opgesiagen. Dit geheel is zeer duidelijk Satyawan in zijn kluizenarij zittend en in de verte zijn vrouw door het bosch

ziende dwalen, waarbij de getrouwe ceṭi Sucitta van de Sang Satyawan niet is afgebeeld. De vliegende slang en het hondachtige beestje, dat wel den witten tijger zal moeten voorstellen, brengen ons dan de beproevingen in de gedachte, die Satyawan zijn vrouw doet ondergaan op haar tocht om hem te zoeken. De strom en regenbui van het verhaal vinden wij op de basreliefs niet, ofschoon de beeldhouwers zeer goed in staat waren zoo iets af te beelden, zooals ons verderop zal blijken.

Onmiddellijk na de episode van de slang en den tijger vinden wij dan twee mannen afgebeeld, de linksche met een typische kluizenaarsjaṭa, die in een bergachtig terrein (vide de gestyleerde rotsblokken of heuvels op den grond) met elkaar aan het vechten zijn. Dit slaat natuurlijk op de ontmoeting van Suwistri met de kluizenaars, welke episode wij in ons excerpt zoo goed als woordelijk hebben weergegeven, eenerzijds om de merkwaardige kijk, die men er door krijgt op de Javaansche kluizenaars uit dien tijd en ten tweede om eenig idee te geven van de uitmuntende wijze, waarop ni Pandansari ons in enkele woorden een tafereel uit het dagelijksch leven nauwkeurig voor den geest weet te tooveren. Vooral de toeroepen der op de pagagans arbeidende kluizenaars en het slagvaardige antwoord van ni Sucitta zijn uit het leven gegrepen. Dergelijke tafereeltjes kan men nog dagelijks meemaken, wanneer in den frisschen ochtendstond jongelieden ergens aan het werk zijn en een aardig meisken passeert. Ook de lezing bv. van de natuurbeschrijvingen in de Sang Satywan heeft mij meer werkelijk genot verschaft dan die van menige pendant uit veel beroemder, doch ook veel kunstiger en taalkundig halsbrekender Oud-Javaansche kakawins van grootmeesters der Javaansche litteratuur, veel meer bekend dan de eenvoudige non uit Java's Oosthoek.

Dat de kluizenaarsscene hier zoo onmiddelijk volgt op de episode van de slang en den witten tijger toont ons tot onze geruststelling, dat het hiaat, dat in de Sang Satyawan bestaat, niet van grooten omvang kan zijn.

Was het ons tot hier toe mogelijk van de tafereelen aan de hand van ons gedicht een bevredigende verklaring te geven op enkele details in den aanvang na, nu komt er een episode, die ons uit het gedicht niet duidelijk wordt.

Vooreerst zien wij een vrouw, zeer eenvoudig gekleed en het haar op zeer eenvoudige wijze opgestoken door een ondiep water waden, daarbij aan de hand geleid door een man. Daarna komt dit tweetal in veel dieper water, waarbij de man de vrouw heeft losgelaten en haar nu voor gaat, aan zijn handhouding te zien haar blijkbaar iets uitleggend of op iets wijzend. De beide personen kunnen moeilijk anders geidentificeerd worden dan als Suwistri en Satyawan. De haartooi van eerstgenoemde duidt zelfs aan, waar zij tot nog toe altijd met loshangend haar als prinses was afgebeeld, dat zij hier al non is geworden. Om de zaak zuiver te stellen, hebben wij hier dus blijkbaar voor ons kili Brangti en Cilimurṭti. Nu gebeurt er in het gedicht tusschen het tijdstip, dat Suwistri non wordt

en dat van haar verlossing betrekkelijk weinig. Zij ontvangt op de offerplaats (gedong pahoman) onderricht van den kluizenaar, gaat daarna baden, komt terug en nu ontpopt de kluizenaar zich als haar man, die tenslotte weer Sanghyang Wĕnang blijkt te zijn en haar in zich doet opgaan. Zou de aanwezigheid van het water op de basreliefs in het begin den indruk geven, dat hier wellicht de badscene is afgebeeld, ten eerste al wegens het voorkomen op het tafereel van het diepe en het ondiepe water wordt dit onwaarschijnlijk. Doch ook het aanwezig zijn op de basreliefs van Satyawan, die in de kidung bij de episode van het bad, waar de cantrik ki Baru wel den weg naar de badplaats wijst, maar het bad zelf slechts in tegenwoordigheid van Sucitta genomen wordt, rustig in zijn kluizenarij blijft,wijst uit, dat deze verklaring niet de goede kan zijn.

Waar juist in dit gedeelte van het gedicht de gesprekken en mystieke leeringen een overwegend deel van den tekst vormen, rijst dan als vanzelf de vraag op, of wij hier wellicht te maken hebben met illustratie's van het in die gesprekken gegeven onderricht. De uitbeelding van Suwistri als non en de leiding, die haar in den aanvang van deze reeks reliefs door Satyawan gegeven wordt, die dan in de episode van het diepe water wellicht wijst naar het in de volgende tafereelen afgebeelde, versterken dat vermoeden. Doch er is ook een indirect bewijs dat wij met deze oplossing op het goede spoor zijn. Wanneer toch kili Brangti volledig in de aji darmma is ingewijd, vraagt zij, wat het doel is, dat men beoogt met strenge boetedoening, waarop Cilimurṭti haar als antwoord een nietszeggende, als droog zand aan elkaar hangende, zinlooze mededeeling doet over de nagapuspa, de wulung en de kanigara, een antwoord, dat niet alleen geen antwoord geeft op de gestelde vraag, doch bovendien zuivere nonsens is. In ons excerpt hebben wij van den aanvang van deze „bloemrijke" verhandeling een woordelijke vertaling gegeven, doch teneinde ook anderen in staat te stellen zich een oordeel te vormen zullen wij hier den tekst in het oorspronkelijke nog eens in zijn geheel afdrukken.

Kili Brangti vraagt dus naar het doel van strenge boetedoening.

Bagawan Cilimurtti halon angucap. Lah mangko sunwangsiti kusumang larmaḍda tĕtĕlu katahira tanpawod nini tanpawit haneng larmaḍda wus ana jro ning tasik

Nagapuspa hulung (wel: wulung, vergissing voor wungu) lawan kanigara hamurwwa sĕkar niki hamĕpĕki jagat nora kna ring lĕwas yen angin tan kĕneng angina yen ulatana sarine kĕmbang iki

Parĕng mdar tanpendah kadi kukunang nghing kĕdik hangawruhi pananeng larmaḍda haneng nusa kambangan haneng tatar haneng buhwin hana ri ngayah haneng bumi kaḍiri

Mon dinulu muksah ring tungtung ing tinghal kapuḍang tan wruh nini sangkrĕbsinangkrĕban hakĕlirkinĕliran dopara kang ana wngi mongmong simurka sijuti hana wngi

Hana manih ....

Van de eerste twee strophen, waar het ons in hoofdzaak om te doen is, werd, zooals gezegd in het excerpt reeds een woordelijke vertaling gegeven waarbij wij trachtten zoo goed mogelijk te benaderen, vooral wat betreft Larmaḍda en tasik, wat de dichteres bedoeld kan hebben. Wat de andere strophen aangaat, zijn deze mij niet geheel duidelijk. Dat de bedoelde bloemen bij hun ontluiken onvergelijkelijk schoon zijn als vuurvliegjes gaat nog, doch de passage, die dan volgt, zal wel corrupt zijn (althans ik begrijp haar niet), terwijl de allervreemdste opsomming van geographische namen als Larmaḍda (hetzij dan de Narmaḍa, de een of andere groote rivier dan wel een lusttuin bedoeld is), Nusa Kambangan, China, het mij onbekende Buhwin, Zuid-Bagĕlen en Kĕdiri ook totaal onbegrijpelijk is. De laatste aangehaalde strophe schijnt dan in den aanvang wel eenig verband te houden met de gestelde vraag, daar hier gesproken wordt over het beoogen der verlossing, maar wat de Oriolus horsfieldii, de fraaie Javaansche wielewaal, waarvan mij alleen bekend is, dat het eten er van door zwangere vrouwen haar schoone kinderen brengt (en een andere beteekenis van kapuḍang ken ik niet) met die verlossing te maken heeft of met de nachtelijke booswichten Momong Si Murka en Si Juti is mij een raadsel.

Ik voor mij ben er dan ook van overtuigd, dat deze geheele episode corrupt is en wel in dien zin, dat niet de afschrijver den tekst bedorven heeft, want daarvoor zit er juist teveel zinledige samenhang in het geheel, maar dat ni Pandansari zelf het origineel of niet begrepen heeft, wat bij mystieke leeringen nog niet zoo verwonderlijk zou zijn, of het al geheel bedorven heeft overgeleverd gekregen. In elk geval heeft zij er maar wat van gemaakt.

Wanneer wij dit voor oogen houden, geven basreliefs en tekst gezamenlijk ons nog onverwachten steun voor onze meening. In den tekst wordt eerst van een groote rivier (narmaḍa) en daarna van de diepte der zee gesproken, het basrelief geeft ons eerst een ondiep, daarna een diep water. En dan rijst zelfs de vraag op of de wortellooze bloemen (tanpawod) niet een verkeerde opvatting zouden kunnen zijn van een groote rivier zonder brug (tanpawot), wat weer goed zou overeenkomen met het feit, dat op de basreliefs de personen inderdaad door het water moeten waden.

Alles bijeen genomen lijkt het ons niet al te phantastisch, wanneer wij aannemen, dat het mystieke onderricht uit de Sang Satyawan een corrupte wedergave is van dat in het oorspronkelijke en dat de aan de hand van ons gedicht onverklaarbare reliefs juist op deze plaats aan het gebouw illustratie's zijn van de leeringen, waardoor kili Brangti door Cilimurṭti in de geheimleer wordt binnengeleid.

Deze reliefs (plaat 23) zijn dan die, waarop is afgebeeld 1. een man onder een regenscherm zittend, terwijl voor hem een kom met eten staat, die door een uit een butavormige wolk vallende regenbui nat wordt, 2.

een man voor schotels met eetwaren zittend en 3. twee hardloopende personen, waarvan de voorste, die omziet en blijkbaar door de achterste achtervolgd wordt, een zakje in de hand draagt. Al deze basreliefs zouden zeer wel illustratie's kunnen zijn bv. van een verhandeling over de zinnen en hartstochten (gevoel voor warmte en koude, natheid en droogte, de behoefte aan eten, het verlangen naar bezit etc.), die door het kluizenaarschap onderdrukt worden, wat een goed antwoord zou vormen op de door kili Brangti gestelde vraag naar de bedoeling der boetedoening.

Met de volgende tafereelen (plaat 24) komen wij dan weer op bekend terrein behalve voor wat juist de eerste der er op afgebeelde episoden betreft. Kili Brangti heeft de verlossing blijkbaar al bereikt en hier hebben wij dan illustratie's van de slot-afdeeling van het gedicht, nl. de verdere lotgevallen van Yayati en Dewayani. Allereerst zien wij de kluizenaar Cilimurṭti met sampĕd (brahmanensnoer als nu nog door de Balineesche pĕdanda's gedragen wordt) en kluizenaarshaartooi op een mat gezeten, terwijl zich een man van minderen rang met grove gelaatstrekken, ronde oogen en knevel, niet op een mat doch op den grond gezeten, tegenover hem bevindt. Tusschen hen in staan gestyleerde planten op een terrasje. Gezien de duidelijke kenteekenen van den minderen rang van den bezoeker meen ik hierin te mogen zien de cantrik of bediende, die komt vragen of Cilimurṭti de bij de kluizenarij aangekomen vorst en vorstin wil ontvangen. Het volgende tafereel geeft ons dan een ander persoon tegenover Cilimurṭti gezeten, van hoogen rang, zooals blijkt uit het zitmatje, dat nu ook door hem gebruikt wordt. Achter hem zit een hondje met halsband en groeit weder een dier gedraaide boomen, die wij al meer op deze basreliefs hebben aangetroffen en van welke soort er nog een, wederom op een terrasje, tusschen Cilimurṭti en zijn bezoeker is afgebeeld. Waar wij in het volgend tafereel een dame als gast zien, ligt het voor de hand aan te nemen, dat men het bezoek van den vorst en de vorstin in twee stukken heeft gesplitst, wellicht om de gesprekken aan te geven, die hij met elk van hen hield. Op het volgende stuk van het basrelief zit dan ook tegenover hem een vrouw met sierlijk krullend loshangend haar op een mat, met een bediende op den grond achter zich, achter welken bedienende weer een boom staat, die de afscheiding met het vorige tooneel vormt. Tusschen den kluizenaar en de vrouw staat een schotel met eten, terwijl een gestyleerde boom op den achtergrond zich verheft en boven het hoofd der vrouw een wolkje zweeft. Dit zou dus Cilimurṭti zijn met Dewayani. Eigenaardig is het, dat, zooals hiervoor al werd opgemerkt, bij Suwistri, die volgens het gedicht door een ceṭi wordt vergezeld, er geen is afgebeeld, terwijl Dewayani, van wier ceṭi in het gedicht niet gerept wordt, er wel een heeft. Op zichzelf beschouwd zou men dan ook geneigd zijn in dit basrelief de ontvangst van Suwistri door Cilimurṭti te zien, waarbij

immers uitdrukkelijk het haar aangeboden maal wordt vermeld. De plaats, die het tafereel in de serie inneemt, maakt dit echter geheel onmogelijk [1]).

Evenals op plaat 22 en 23 vormt van plaat 24 het slot der photo één tafereel met het begin van de volgende (plaat 25). Als scheiding met het voorgaande dient weer een pinangpalm rechts waarvan een pandanus en links waarvan een mij onbekend plantje groeit. Dan komt Yayati vergezeld van een hondje op weg naar den Mahameru in gesprek met Dewayani, die op de plaat slechts voor de helft is afgebeeld. Zij loopt hier nog met loshangende haren. Blijkbaar wordt hier voorgesteld het gesprek, dat zij op hun tocht hielden en waarbij Dewayani in de geheime leer werd ingewijd. Zoowel hier als op een vorig tafereel zal het hondje wel niets anders zijn dan vulling. In het tegenovergestelde geval zal in het oude verhaal wellicht iets hebben gestaan in den trant van het bekende verhaal van Yuḍiṣṭira en zijn hond.

Na als scheiding wederom een boom met links een onbekende plant en rechts een pandanus, zien wij dan de vorstelijke echtgenooten elk op zich zelf loopen. Daar nu ook Dewayani als non is afgebeeld, zal deze slotscene aanduiden hoe zij elk voor zich aan een zijde van den Mahameru een kluizenaarsleven gingen leiden. Op de basreliefreeks sluit dit tafereel van de Sang Satyawan dan aan de eerste episode uit de Bubukṣah aan.

Zooals uit het voorafgaande blijkt, zijn er voldoende punten van overeenkomst om aan te nemen, dat aan het pĕṇḍapaterras van Panataran de Sang Satyawan is afgebeeld, terwijl er ook voldoende punten van verschil zijn om te besluiten, dat het in geen geval de ons bekende tekst is, die door de beeldhouwers is gebruikt. Er is alle reden om aan te nemen, dat onze Sang Satyawan een in lateren tijd in de buurt van Bañuwangi ontstane bewerking is van het uit de Middeleeuwen overgeleverde oude werk.

Wij hebben hier dus een voorbeeld van een nieuwere bewerking van oudere stof, zoodat het niet onmogelijk is, dat ook de Sudamala op eenzelfde wijze is ontstaan. Alvorens ons definitief bij deze meening neer te leggen, dient de zaak echter nog wat nauwkeuriger onderzocht te worden.

In de eerste plaats hebben wij dan het boven reeds genoteerde gegeven uit den aanhef van de sri Tanjung, dat dit gedicht gemaakt zou zijn, nadat de dichter de Sudamala voleindigd had. Tevens wordt dan de naam van den dichter genoemd nl. Pu Putut alias Citragotra. Dit maant ons al dadelijk tot voorzichtigheid, wanneer wij bedenken, dat Pu Putut de naam is van den cantrik van Tambrapetra. Deze buitengewoon merkwaardige naamsovereenkomst van den dichter en den bediende van een der hoofdpersonen uit het gedicht doet er ons op verdacht zijn, dat wij hier wellicht

[1]) Ook aan een basrelief van Barabudur valt het eigenaardige verschijnsel te constateeren, dat bij personen, bij wien wij gevolg zouden verwachten, dit ontbreekt, terwijl personen, die op deze onderscheiding geen recht hebben, door dienaren gevolgd worden (No. Ib 4).

met een gefingeerde opgave te doen hebben. Voorloopig zullen wij dit argument dus buiten beschouwing laten en pas wanneer er meer is, dat er op wijst, dat het gedicht werkelijk in de 17de of 18de eeuw in Bañuwangi of op Bali vervaardigd is kunnen wij het als indirect bewijs aanvaarden.

Een tweede punt, dat de aandacht verdient is de taal, waarin de Sudamala gesteld is. Deze is, wat men tot nog toe Midden-Javaansch noemt. Het gebruik van deze taal zou er op wijzen, dat het werk van betrekkelijk jongen datum is, daar algemeen wordt aangenomen, dat het Midden-Javaansch zich eerst tegen het einde van het Majhapahitsche rijk uit het Oud-Javaansch heeft ontwikkeld.

Bij het vaststellen van dit tijdsgewricht is er n.m.m. te weinig rekening mede gehouden, dat het Oud-Javaansch, zooals wij dat uit de oorkonden en de kakawins kennen, een kunsttaal is. Wat het Oud-Javaansch der oorkonden betreft, altijd en overal heeft de officieele stijl der regeeringsstukken een archaisch tintje. Ik geloof zelfs nog verder te kunnen gaan en te mogen aannemen, analoog met wat men elders ziet (getuige bv. de voor leeken duistere phraseologie der Westersche juristen), dat er vele kunst- of vaktermen in de oorkonden zullen worden aangetroffen, die in het eigenlijke Oud-Javaansch als spreektaal onbekend waren. In nog veel sterker mate is dat het geval met de taal der litteratuur, of liever der hoflitteratuur. De Oud-Javaansche kakawins zijn kawya's, kunstdichten, in den waren zin van het woord, waarbij het dichterlijke dikwijls voor het kunstige heeft moeten wijken. Wanneer men slechts enkele Oud-Javaansche kakawins heeft doorgelezen zal men er van overtuigd zijn dat de anecdote, die zoowel van den modernen Javaanschen kunstdichter als van den Britsch-Indischen collega verteld wordt, dat hij nl. beleedigd is indien men direct na eerste lezing zijn kunstwerk schoon vindt, maar daarentegen in de wolken is, wanneer men hem het stuk na eenige weken met de verklaring teruggeeft er tittel noch jota van te begrijpen, met volle recht ook op den Oud-Javaanschen dichter van toepassing is. Het gebruiken van liefst zooveel mogelijk Sanskrt en zoo weinig mogelijk Javaansche woorden, zoodat zelfs het te allen tijde begrepen woord „malih" vervangen wordt door een alleen aan geletterden bekend Sanskrt „astām". van woordconstructies als „parwwatakna" in de hoop dat de lezer zich aan het woord parwwata zal vastklemmen, van strophen waarin zooveel mogelijk lettergrepen eenzelfde consonant hebben (aan welke liefhebberij zelfs de anders bij sommige vakgenooten vergeleken vrij puristische Prapañca zoo nu en dan toegeeft) e.d.m. bewijzen overduidelijk, dat het den dichter niet te doen was in zijn moedertaal zoo schoon mogelijke kunstgewrochten te scheppen, doch op het voetspoor van zijn collega's in Britsch-Indië er zoo geleerd mogelijk uitziende kunstigheden samen te smeden [1]). Evenals

[1]) Vgl. ook het volgens Juynbolls Woordenlijst in de daarin verwerkte litteratuur slechts eenmaal voorkomende „kimapi" in Rāmāyana IX: 4 en „kim" in Sutasoma

tenslotte in Voor-Indië toch enkele dichters zijn, die door hun genie iets tot stand hebben gebracht wat, niettegenstaande de nadeelen van het genre, onder het schoonste gerangschikt wordt, wat op litteratuurgebied is voortgebracht, spreekt het vanzelf, dat er ook onder de Oud-Javaansche dichters een enkele wordt aangetroffen (men denke slechts aan den dichter van de Arjuna wiwāha), die iets werkelijk schoons geproduceerd heeft. Doch het meerendeel der kakawins verdient eerder den naam van gedicht. Wel zal men nergens verwachten, dat de taal van een dichtwerk die van het dagelijksch leven is, maar het Oud-Javaansch der meeste kakawins staat er wel zoover af, dat elke andere aanduiding er van beter ware dan Oud-Javaansch, wat tenslotte toch zeggen wil de taal der oude Javanen. Daar de verhouding tusschen kakawintaal en Oud-Javaansch wel ongeveer dezelfde zal zijn geweest als tusschen Kawi en Javaansch in den tegenwoordigen tijd, ware het gewenscht de taal der kakawins als Oud-Kawi te betitelen en de term Oud-Javaansch te bewaren voor het werkelijke oudere Javaansch. Reeds de prozawerken uit den ouden tijd staan veel dichter bij het zoogenaamde Midden-Javaansch, waarbij er dan nog rekening mede moet worden gehouden, dat, waar nu eenmaal de taal der kakawins als het Oud-Javaansch bij uitnemendheid werd beschouwd, door de bewerkers van in druk verschenen teksten zij het ook onbewust, allicht aan de taal dier prozawerken een meer Oud-Javaansch tintje kan zijn gegeven dan zij oorspronkelijk bezaten. Opvallend is ook, dat zoo nu en dan zoowel in de oorkonden als in de gedichten de levende taal plotseling door het omhulsel van kunstmatigheid heen dringt en men in eens stukken aantreft, die men, wanneer zij buiten verband waren gevonden tot een veel later stadium der taal zou brengen.

Uit den aard der zaak is het bovenstaande volkomen bekend aan de enkelen, die zich met de studie dier talen bezighouden, maar waar het gevaar bestaat (zooals uit de practijk herhaalde malen gebleken is, lang niet altijd denkbeeldig), dat een door een enkel persoon terloops gemaakte veronderstelling geslachten lang als een vaststaand feit wordt aangenomen, is het niet ongepast hier openlijk te protesteeren.

Want juist een dergelijk feit schijnt zich te zullen voordoen bij de quaestie van den op het einde der 14de çaka-eeuw gestelde overgang van Oud- op Midden-Javaansch. Het is toch een feit, dat het Midden-Javaansch niet slechts eenige decennia doch eenige eeuwen ouder is, dan de ondergang van het rijk van Majhapahit. En gelukkig zijn hiervoor niet slechts aanwijzingen als bovenbedoeld door bepaalde zinssneden uit oorkonden of gedichten, maar zijn er bewijzen voor aan te halen.

XCVII : 8. Ik nam eens de moeite om in genoemde woordenlijst onder K en G, beiden zoowel in Sanskrt als in Javaansch veel voorkomende aanvangsletters, na te gaan hoeveel der woorden Sanskrt waren en kwam toen tot ± 35%. Waar deze woordenlijst hoofdzakelijk op kakawins is gebaseerd, is dit wel teekenend voor het kunstmatige, onnatuurlijke, oud-Javaansche der dichtertaal.

Reeds Cohen Stuart publiceerde in zijn bekende „Kawi-Oorkonden in facsimile" [1]) een paar koperplaten, geschreven in Midden-Javaansch en wel in een Midden-Javaansch, dat het Nieuw-Javaansch al dicht nadert. Wij bedoelen hier de Nos. IV: 1 en 2 zijner verzameling uit de jaren 1316, 1317 en 1318 çaka, waarbij nog gevoegd kunnen worden de door mij gepubliceerde transscriptie's der oorkonden van Bluluk uit de jaren 1313 en 1317 en NB. uit 1288 [2]).

Dit laatste jaartal zegt genoeg. Andere oorkonden uit dezen tijd in Midden-Javaansch werden door ons op Bali gevonden, doch zijn nog niet gepubliceerd. Trouwens na de oorkonde Bluluk I uit 1288 çaka behoeft geen jonger materiaal meer te worden aangehaald. Reeds in den bloeitijd van Majhapahit tijdens de regeering van Hayam Wuruk en nog vóór Tantular zijn Sutasoma of Arjunawijaya dichtte, was de taal blijkbaar volmaakt Midden-Javaansch. En niet alleen toen, doch zelfs wel eerder. Want in aanmerking genomen de liefhebberij om acten in ouderwetsche taal in te kleeden, is het wel zeker, dat het Midden-Javaansch reeds lang in gebruik was voor men er eindelijk toe overging er een oorkonde in op te stellen. Wij zullen niet ver van de waarheid zijn, indien wij aannemen, dat het Midden-Javaansch gedurende de geheele Majhapahitsche periode de heerschende taal was en wellicht zelfs al voor dien tijd in gebruik is geweest. En gezien het feit, dat ook in de oudere kakawins en oorkonden, zooals boven reeds vermeld is, zoo nu en dan door het officieele kleed van Oud-Kawi plotseling een andere, meer op de moderne lijkende, taal doorbreekt, zou het ons geenszins verwonderen indien bij voortgezet onderzoek zou blijken, dat de taal, die wij Midden-Javaansch noemen en welke benaming behouden kan blijven tegenover het zeer ouderwetsche Javaansch der alleroudste oorkonden, bv. reeds aan het einde der 10de çaka-eeuw op Java de gangbare was. Zonder te willen ontkennen, dat in den loop der eeuwen veranderingen zijn opgetreden, die trouwens zelfs in wat nu Midden-Javaansch heet, geconstateerd kunnen worden.

Dit te hebben vastgesteld is voor ons van groot belang, daar er door komt vast te staan, dat het niet onmogelijk is, dat de Sudamala, die in Midden-Javaansch is geschreven, reeds bestond ten tijde van de stichting van Tegawangi omstreeks 1280 çaka. Ware het een voor den kring der geletterden bestemde kakawin geweest, dan zou het gedicht wel is waar nog lang na dien tijd in de kunsttaal, die wij Oud-Kawi zouden willen noemen, gesteld zijn, maar één ding is wel duidelijk uit taal en opzet, en wel, dat de Sudamala nooit voor dien kring van „kunstminners" gemaakt is.

Van zelf rijst dan de vraag bij ons op, wat was de Sudamala dan? Een vraag, die gelukkig niet lastig te beantwoorden is. De Sudamala, zooals

[1]) Uitgegeven door het Bat. Gen. in 1875.
[2]) O. V. 1918 blz. 175.

wij die thans kennen heeft verschillende in het oog springende eigenaardigheden. Vooreerst vorm en taal. Het telkens terugkeerende „mangke" of „mangko" aan het einde der 1ste, 3de en 5de versregel, waar toch bv. door het gebruik van het suffix voor het possesief 3de persoon een ontzaggelijke variatie in woorden op „e" uitgaande te verkrijgen was, geven aan het gedicht iets lomps en onbevalligs. Verder trekt het bij het doorzien der massa varianten de aandacht, dat er daar vele bij zijn (naast de in de Inleiding genoemde kan bv. noch worden aangehaald het in verscheidene mss. tot „wiweka Purandan" verbasterde „biseka Parasara"), die onmogelijk tot afschrijversfouten zijn terug te voeren, maar tengevolge van mondelinge overlevering moeten zijn ontstaan. Ook het feit, dat dikwijls 2 strophen tot 1 zijn samengetrokken met aaneenhechting van versregels uit allebei, kan gevoegelijk daardoor verklaard worden, evenals het ontstaan van geheel nieuwe reeksen van strophen, die voor de oude, blijkbaar uit het geheugen geraakte, in de plaats treden, alsmede de groote verwarring die er heerscht in het gedeelte den strijd tusschen Kalanjaya en Bima beschrijvend. Een en ander is voldoende grond om aan te nemen, dat de Sudamala niet kan gerekend worden tot de voor hoogere kringen bestemde litteratuurproducten, die, hoewel ook mondeling voorgedragen, toch ook regelmatig op schrift van het eene geslacht aan het andere werden nagelaten, doch moet zijn een volksdicht, dat in den aanvang slechts betrekkelijk zelden op schrift werd gebracht en door mondelinge overlevering levend bleef.

De Sudamala is echter meer dan een gewoon volksdicht. Reeds de aanroeping in den aanvang, waaruit blijkt, dat het voordragen of op schrift brengen er van iets was, wat nadeelig zou kunnen zijn voor den spreker of schrijver, welke aanroeping, zooals wij reeds opmerkten door sommige latere werken is overgenomen, zonder dat er eenige aanleiding toe bestond, is in de Sudamala zeer goed op haar plaats. Goden en duivels spelen een veel grootere rol er in dan menschen, de held Sadewa natuurlijk uitgezonderd. Het spreekt van zelf, dat het voortdurend ter sprake brengen van die bovennatuurlijke wezens groot gevaar oplevert. Nu nog op Bali wordt de Sudamala alleen voorgedragen of als lakon gespeeld door personen, die de ceremonie van het „mawintĕn" hebben ondergaan, die gereinigd zijn [1]), terwijl, evenals bij de Calon Arang de voorstelling liefst plaats heeft op de sĕma, de lijkverbrandingsplaats, uit hoofde van het feit, dat bij de voorstelling uit alle windstreken de kala's komen opzetten en het rond den vertooner eenvoudig krioelt van dergelijke ongure, doch gelukkig onzichbare bezoekers. [2])

---

[1]) V. D. T. III blz. 459 s.v. wintĕn.

[2]) Ook op Java is het geloof, dat het lezen van dergelijke lectuur ongeluk aanbrengt, bij het volk nog diep ingeworteld. O.a. bleek mij dit persoonlijk eens zeer treffend bij een vertrouwd bediende, die op een gegeven oogenblik vrouw en kinderen, waar hij zeer aan gehecht was, in den steek liet en er met een publieke vrouw van

Uit den aard der zaak heeft een dergelijk gevaarlijk experiment als het voordragen van de Sudamala alleen plaats gehad bij zeer speciale gelegenheden. Uit de Sudamala zelf blijkt ons duidelijk, welke gelegenheden dit geweest zijn. In den grond is de inhoud van de Sudamala in enkele woorden als volgt samen te vatten: Sudamala verlost Durga van haar booze gedaante tengevolge van Guru's vloek, Sudamala geneest den kluizenaar Tambrapetra van zijn blindheid, Sudamala verlost de raksasa's Kalanjaya en Kalantaka van hun daemonengedaante tengevolge van Guru's vloek. Het ligt voor de hand, dat een dergelijk verlossingsverhaal bij uitstek geschikt was om een vloek op te heffen, om te verlossen, om gevaarlijke magische invloeden te bezweren, in een woord om te ngruwat. Gelukkig heeft een der mss. voor ons juist op de plaatsen, waar dit te verwachten is, nl. bij de drie door Sadewa bewerkstelligde verlossingen drie ruwatmantra's bewaard, waardoor de indruk nog verstrekt wordt, dat de Sudamala inderdaad is gebruikt om te ngruwat. Wat de tegenwoordig daarvoor het meest gebruikt wordende lakon, de geboorte van Kala verhalende, betreft, deze is zeer zeker van jonger datum en gaat o.a. voor een deel terug op de Tantu pagĕlaran. Zeer waarschijnlijk hebben wij in de Sudamala dan ook voor ons een van de oude verhalen die in den tijd van Majhapahit daarvoor gediend hebben, waarbij dan nog in verband met de rol, die de dalang bij het ngruwat speelt, de aandacht verdient, dat bij de verlossing van Durga uitdrukkelijk wordt vermeld, dat Sadewa daartoe slechts in staat is, als Guru hem bezielt. Ook het slot van het gedicht, waarbij verklaard wordt, dat zoowel het schrijven als het lezen of zelfs maar het aanhooren van het verhaal, verlost, verstrekt ons in onze meening.

Ook de naam „Sudamala" zelf wijst wel in deze richting, terwijl het voorkomen van het verhaal aan Tegawangi eveneens een indirecte aanduiding is. Tegawangi toch is, zooals in de Inleiding reeds werd medegedeeld gesticht door den vorst van Matahun en wel vóór 1286, daar het reeds in de Nāgarakṛtāgama vermeld wordt. De vorst van Matahun nu was gehuwd met de vorstin van Lasĕm, die het EENIGE kind was van Hayam Wuruks oom en tante, een „ontang-anting" dus, zooals dat tegen-

---

door ging, ter verkrijging van reisgeld zich aan mijn eigendom vergrijpend. Toen na een tijd de boetvaardige zondaar weer boven water kwam, verontschuldigde hij zich er mede, dat ik hem de Bratayuda en de Rangga Lawe ter lezing had geleend en dat het lezen van eerstgenoemd werk onherroepelijk allerlei soort van ongeluk meebracht, terwijl het laatstgenoemde speciaal een ruw optreden in de eerste plaats tegenover huisgenooten veroorzaakte. Niet alleen 's mans omgeving maar zelfs een ouderwetsch hooger Inlandsch ambtenaar achtte dit excuus absoluut afdoende en alles verklarend. Wat de Bratayuda betreft, op Bali zoo geliefd voor wayangvoorstellingen (b.v. de episode van Salya's dood), op Java worden er nooit stukken uit vertoond, behalve in een enkele desa in het Grisseesche, waar de adat wil, dat met de bĕrsih dusun eens in het jaar de cyclus gespeeld wordt.

woordig heet, een persoon, die geruwat moet worden. Dikwijls, zoo niet altijd, heeft het ngruwat van een dergelijk persoon bij het huwelijk plaats, zoodat het niet te stout is, te veronderstellen, dat Tegawangi, misschien wel door den vorst van Matahun naar aanleiding van zijn huwelijk gebouwd, juist bij wijze van ngruwat-ceremonie met de Sudamalabasreliefs bebeiteld is. Om vroeger uiteengezette redenen zullen wij er ons van onthouden hier verder op deze ngruwatquaestie in te gaan.

In welken vorm is de Sudamala nu in dien ouden tijd bij het ngruwat gebruikt? Ook deze vraag is gemakkelijk te beantwoorden. Het gedicht zooals het daar voor ons ligt, is geen lakon balungan of ander geschrift, eenvoudig dienende om het geheugen van den dalang te hulp te komen. Daartegen zou al in de eerste plaats de vorm pleiten. Analoog aan wat nu nog op Java bestaat zullen wij er in hebben te zien een „wawacan", bij bepaalde gelegenheden voorgedragen. Iets anders is het of onze Sudamalatekst niet op een lakon terug gaat. Dit nu is o.i. zonder eenigen twijfel het geval. In de eerste plaats behoeven wij slechts te wijzen op het voorkomen van Sĕmar. De panakawans behooren zoo typisch bij de wayang, zijn zoo klaarblijkelijk door de wayang uit verschillende componenten in hun tegenwoordige gedaante, die ook de Sĕmar uit ons gedicht reeds vertoont, geschapen dat het niet te stout is te zeggen, dat een stuk proza of poezie, waarin de panakawans een rol spelen, niets anders is dan een sĕrat kandaning ringgit purwa, een tot de wayang teruggaand stuk. Zou dus alleen het ten tooneele voeren van Sĕmar al voldoende zijn om te concludeeren, dat de Sudamala een in dichtvorm omgegoten lakon is, ook de geheele opbouw van het gedicht brengt dit ten duidelijkste aan het licht. Het zou zeer weinig moeite kosten om de Sudamala met behoud van het geheele karakter om te zetten in een lakon. Vooral de beide bañolans van Sĕmar met Kalika en van Sĕmar met Towok, die met het eigenlijke verhaal dan ook niets te maken hebben, zijn teekenend.

Waar wij dus mogen aannemen, dat onze Sudamala op een lakon terug gaat, doet zich de vraag voor of het dan wellicht niet die lakon is, die aan Tegawangi staat afgebeeld, waardoor dan het voornaamste bezwaar tegen de vervaardiging van onzen tekst in later tijd geheel zou vervallen. Het eenige wat ons in deze quaestie tot leiddraad kan dienen is de basreliefserie zelf.

Dat de basreliefs ons een opvoering veraanschouwelijken, hetzij dan van een met begeleiding van handtrommen voorgedragen wawacan in den geest van den, hoewel zeldzaam, tegenwoordig nog op Java voorkomenden tukang kĕntrung of beter nog van de, hoewel ouderwetsche, nog bestaande gewoonte van het voordragen van wawacans bij bepaalde perioden der zwangerschap, hetzij van een met behulp van de wayangtoestel ten tooneele gevoerde lakon, blijkt overtuigend uit het op den trapvleugel afgebeelde orkest. Doch ook de uitvoering der basreliefs helpt ons op streek bij de verdere beantwoording der vraag.

Reeds herhaaldelijk is er de aandacht op gevestigd, dat er aan de basreliefs van tempels uit de 12de en 13de çaka-eeuw duidelijk twee verschillende stijlen te constateeren vallen, niet alleen aan verschillende tempels, zoodat aan de eene tempel de eene, aan een tweede tempel de andere stijl gebruikt zou zijn, maar zelfs te Panataran tezamen aan dezelfde tempel. [1]) Tot de eene groep behooren dan o.a. de basreliefs van Tegawangi, van het 2de terras van den hoofdtempel en van het pĕṇḍapaterras te Panataran en van Sela mangleng (afdeeling Tulung agung), tot de tweede groep die van het 1ste terras van den hoofdtempel van Panataran en van Surawana. De reliefs van Jago zijn sterk verwant aan de eerste groep. Waar juist het voorkomen van beiderlei stijl aan hetzelfde bouwwerk het naast elkaar bestaan van afzonderlijke scholen onwaarschijnlijk maakt, komt vanzelf de overweging bij ons op, of het wellicht de aard van het voorgestelde is, die hier den doorslag geeft. Onbewust gevoeld hebben wij zoo iets, toen wij bij de bespreking van de Wiwaha-reliefs aan verschillende tempels van Oost-Java in een artikel voor een jaar of zes geschreven voor de Annalen van den Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch-Indië, doch door het niet verschijnen dier Annalen nog ongepubliceerd, vaststelden, dat de basreliefs van Surawana waarschijnlijk de lakon, die van Jago de kakawin illustreerden. Andere aanwijzingen dan een onbewijsbaar gevoel hadden wij er toen nog niet voor, doch sedert hebben wij voldoende gegevens gekregen om eens dieper op de zaak in te gaan. Daartoe is het echter noodzakelijk, dat wij eerst onze aandacht bij iets anders bepalen.

Zooals bekend is de schaking van Rukmini, prinses van Kundina, door Krĕsna een onderwerp, dat niet alleen in Voor-Indië doch ook op Java blijkbaar altijd een zekere populariteit heeft gehad. Voor het laatste spreekt wel duidelijk het feit, dat wij er niet alleen een nu nog wel gespeelde lakon, de Krĕsna kĕmbang, van over hebben, maar zelfs twee Oud-Javaansche kakawins, die dit onderwerp behandelen, tot ons zijn gekomen, de Kṛṣṇāyaṇa en de Hariwangça.

Het verhaal, zooals onze Voor-Indische bronnen ons dat doen kennen, bv. Bhāgavata- en Viṣṇu-Purāṇa en Hariwangça, is als volgt. Koning Bhīṣma van Kuṇḍinapura in Vidarbha wil zijn dochter Rukminī uithuwelijken. Hijzelf acht Kṛṣṇa een geschikt candidaat, doch zijn zoon Rukmin verzet zich hiertegen, daar hij het verachtelijk vindt met een herder in familierelatie te treden. Hij slaat Çiçupāla voor. Bhīṣma neemt dat voorstel aan. Rukminī koestert echter liefde voor Kṛṣṇa en zendt hem nu een brahmaan om hem het nieuws van haar aanstaand huwelijk mede te deelen en om hem voor te slaan haar te schaken. Hij neemt dit aan, begeeft zich naar de bruiloft zonder uitgenoodigd te zijn en schaakt de prinses tijdens

[1]) Vide laatstelijk o.a. Inleiding II pag. 259 e.v.

de huwelijksfeesten, terwijl zij in statie uit den tempel komt, waar zij juist aan Durgā geofferd heeft. Hij vlucht met haar, doch wordt door Rukmin en zijn bondgenooten achtervolgd. Er ontstaat nu een woedend gevecht, waarin Kṛṣṇa en Balarāma onoverwinnelijk blijken. De bondgenooten willen den strijd opgeven, ook Çiçupāla heeft er genoeg van en zelfs Jarāsandha, Kṛṣṇa's erfvijand, adviseert er toe, doch Rukmin zet den strijd voort. Hij verliest het, doch wordt door Kṛṣṇa op voorbede van Rukmiṇī, gespaard. Daarna neemt Kṛṣṇa Rukmiṇī mede naar Dwārakā en huwt haar.

Wanneer wij hier nu de meest moderne Javaansche lezing, die van de lakon Krĕsna kĕmbang, tegenover zetten, krijgen wij iets geheel afwijkends. [1]) Rukmini, de dochter van Bismaka, vorst van Kumbina, zal worden uitgehuwelijkt aan pandita Durna van Sokalima. Als bruiloftsgasten verschijnen o.a. de Pĕndawa's, behalve Arjuna, die is achtergelaten om het rijk Ngamarta te bewaken. Ook prabu Baladewa is niet verschenen, maar heeft als vertegenwoordiger gezonden zijn broeder Narayana met zijn zuster Sĕmbadra en de patih Udawa. Narayana en Rukmini zijn op elkander verliefd en hebben reeds vaak nachtelijke bijeenkomsten gehad, zoodat de gevolgen voor Rukmini niet zijn uitgebleven. Zij dringt er dan ook op aan, dat Narayana alles aan haar vader zal openbaren, zoodat zij kunnen huwen. Onderwijl wordt alles buiten voor haar huwelijk met Durna in gereedheid gebracht. De bruidegom wordt door Rukmarata, Bismaka's zoon, naar het vrouwenverblijf gebracht waar juist Krĕsna bij Rukmini is. Nadat in eenige grappige tooneelen het klungelige karakter van Durna voldoende bespottelijk is gemaakt, komt hij tenslotte bij Rukmini's verblijf, waar Krĕsna, die de gedaante van een monster aanneemt, hem op de vlucht jaagt. Als nu aan den koning bericht wordt, dat er een monster in de kraton huist, wordt deze door de bruiloftsgasten omsingeld. Kurupati met zijn troepen bewaakt den eenen kant, Ngamarta een tweede zijde en Bratasena nog een anderen kant. Het monster vertoont zich nu aan Suyodana en de zijnen, die hals over kop op de vlucht slaan. Zeer beangst roept deze nu de hulp in van Yuḍiṣṭira. Hij beweert, dat hij en zijn leger erg vermoeid zijn en eerst wat moeten uitrusten en slaat Yuḍiṣṭira voor in zijn plaats dien kant van de kraton te bewaken. Ook aan hem verschijnt het monster, doch hij houdt moedig stand en slaat het terug. Bima, die aan de andere zijde de kraton bewaakt, hoort het strijdgerucht, herkent de stem van zijn broeder en wordt bang, dat deze door het monster gedood wordt. Hij dringt de kraton binnen, ontmoet het monster, strijd er mede en overwint het. Het monster verdwijnt plotseling. Nu komen de Korawa's opdagen en krijgt Bratasena ruzie met Suyodana, die, nu het gevaar geweken is, weer een hoogen toon aanslaat en Bima verwijt, dat hij zulke

---

[2]) Verhandelingen Bat. Genootschap deel XL. No. 22, blz. 299. De Krĕsna kĕmbang van Juynboll II blz. 417 verraadt jongere invloeden.

verwoestingen in een andermans tuin aanricht. Yudiṣṭira sust de strijdende partijen. Dan wordt besloten Arjuna te ontbieden om het monster te bestrijden. Deze heeft onderwijl een uitstapje gemaakt naar de kluizenarij van zijn grootvader Abiasa en op den terugweg Kamajaya en Kamaratih ontmoet, die hem o.a. mededeelen, dat het monster in de kraton van Kumbina niemand anders is dan Krĕsna. Bij zijn komst te Kumbina is hij dan ook direct bereid het monster aan te vallen. Krĕsna vertoeft onderwijl weder bij Rukmini in zijn gewone gedaante en stelt deze juist gerust, dat niemand anders dan Arjuna hem baas kan, die gelukkig ver weg is, als de stem van Arjuna buiten gehoord wordt. Krĕsna verschrikt, maar neemt toch, als hij Arjuna niet kan ontwijken, zijn monstergedaante weer aan. In het nu volgend gevecht wordt hij door Arjuna overwonnen en gedwongen zijn menschelijke gestalte weer aan te nemen, waarop hij verzoekt door Arjuna gedood te worden instede van uitgeleverd te worden aan de Korawa's. Hij vermaakt nu aan Arjuna wat hij bezit, beveelt zijn zuster en patih Udawa in Arjuna's genegenheid aan en wordt dan gedood. Daarna zendt Arjuna de patih Udawa met een boodschap aan Baladewa, niet dat Krĕsna gedood is, maar dat hij gaat huwen met Rukmini en daarvoor Baladewa's toestemming vraagt, terwijl hij natuurlijk persoonlijk Sĕmbadra gaat troosten.

Sĕmbadra eischt, dat niet alleen haar broer, maar ook Rukmini, die even schuldig is, gedood zal worden. Zij houdt Arjuna net zoo lang vast tot dit gebeurd is. Zoo verschijnen zij voor Bismaka, die zijn toestemming geeft tot den dood van zijn dochter. Daarna gaan zij naar Rukmini, die aanneemt Krĕsna in den dood te volgen. Als zij op het punt staat zich met haar patrĕm te dooden, wordt Krĕsna weer levend. Alles loopt dan tot genoegen van iedereen af, behalve natuurlijk van Durna en de Korawa's, daar Krĕsna en Rukmini in het huwelijk verbonden worden.

Zooals men ziet is er een groot verschil tusschen de Voor-Indische en de Javaansche lezing. Wat de beide Oud-Javaansche kakawins betreft, reeds vroeger is er een excerpt uit de Kṛṣṇāyaṇa gepubliceerd [1]), zoodat hier volstaan kan worden met een zeer verkorte inhoudsopgave.

Na het verslaan van Kālayawana en de opbouw van Dwārawatī wordt dan ter sprake gebracht het voorgenomen huwelijk van Rukminī, dochter van Bhīṣmaka van Kuṇḍina en diens echtgenoote Prthukīrttī. De koning wil haar uithuwelijken aan Sunīti, den vorst van Cei, doch de koningin verlangt Kṛṣṇa als schoonzoon, wien ook Rukminī genegen is. De koningin zendt nu in het geheim een bode naar Kṛṣṇa om hem uit te noodigen Rukminī te schaken. Deze begeeft zich, zij het ook ongenoodigd, naar de bruiloft. Bij aankomst te Kuṇḍina wordt hem door den koning, die onder invloed van zijn zoon Rukma en van Jarāsandha allesbehalve over die komst gesticht is, een tijdelijk verblijf buiten de wallen aangewezen. Kṛṣṇa zendt

[1]) T. E. G. LVII blz. 221 e. v.

nu een bode naar Rukminī, die daarop 's nachts bij hem komt. Samen vluchten zij, nagezet door Rukma en diens bondgenooten. Deze worden echter verslagen, terwijl Rukma's leven op voorspraak van Rukminī gespaard wordt. Na den slag rijden Kṛṣṇa en Rukminī door naar Dwārawatī, waar het huwelijk plaats heeft.

Een eenigszins uitgebreide inhoudsopgave van de Hariwangça is nog nergens gepubliceerd, zoodat wij die hier wat uitvoeriger zullen geven.

Na de inleiding, waarin Jayabhaya vermeld wordt, volgt een uitvoerige rĕrĕnggan over Kṛṣṇa's kraton, persoon, etc., waarop ik elders hoop terug te komen. Kṛṣṇa vertoeft in zijn lusthof, waar Nārada bij hem komt en hem mededeelt, dat Çrī zich in de prinses Rukminī, dochter van Bhīṣmaka, vorst van Kuṇḍina, en koningin Pṛthukīrttidewī geincarneerd heeft. Zij zal op last van Jarāsandha, die hier in dit werk ook macht over de andere vorsten schijnt te hebben, worden uitgehuwelijkt aan Cedya. Kṛṣṇa besluit Rukminī te schaken. Hij zendt daartoe zijn vertrouwden Priyambada naar haar toe en blijft zelf in verliefde gemoedstoestand achter. Onderwijl gaat Rukminī's verlangen uit naar den persoon, waarin Wiṣṇu zich geincarneerd heeft. Verliefd zwerft zij door den tuin met haar ceṭi Kesarī. Deze bemerkt, dat zij verliefd is, maar weet niet op wien. Als de princes naar de kraton terug is gekeerd, gaat Kesarī, die verdrietig gestemd is, wat loopen buiten de kraton en ontmoet Priyambada, die een bloedverwant van haar blijkt te zijn. Hij vertelt haar, dat Kṛṣṇa zeer verliefd is op Rukminī. Zij besluiten, dat Kesarī zal trachten het hart van Rukminī gunstig voor Kṛṣṇa te stemmen. Kesarī gaat nu naar het paleis terug. Zij biedt namens Kṛṣṇa bloemen aan de prinses aan en zingt zijn lof. Als Rukminī hier wel vatbaar voor blijkt te zijn, krijgt zij Kṛṣṇa's minnebrief te lezen. Rukminī wordt hoe langer verliefder. 's Nachts verlaat zij heimelijk het paleis en gaat in den tuin wandelen. Zij weent van liefdesmart. Kesarī komt haar troosten.

Onderwijl verklapt Nārada aan Jarāsandha Kṛṣṇa's voornemen om Rukminī te schaken. Deze ontbiedt onmiddellijk Bhīṣmaka en deelt hem mede, wat hij vernomen heeft. Bhīṣmaka raadt bespoediging van het huwelijk aan. Dan laat Jarāsandha Cedya roepen, wien hij opdraagt onmiddellijk alles voor het huwelijk klaar te maken.

Rukminī is diep terneergeslagen over het bericht van haar spoedig huwelijk. Priyambada wordt ijlings naar Kṛṣṇa teruggezonden met de betuiging van haar liefde en de mededeeling van het ongeluk, dat haar dreigt. Deze voldoet aan dien opdracht. Kṛṣṇa vertrekt nu onmiddellijk met Priyambada en si Prāwira naar Kuṇḍina. Priyambada wordt weer er op uitgestuurd en maakt de afspraak, dat de vlucht 's nachts met het slaan van drie zal plaats hebben. Ondertusschen wordt in de stad alles voor het huwelijk gereed gemaakt en zijn de feestelijkheden reeds in vollen gang.

Rukminī is in het paleis met haar vrouwen. Als het 3 slaat komt Kesarī haar waarschuwen en samen sluipen zij weg. Buiten ontmoeten zij Kṛṣṇa, wiens wagen zij bestijgen, terwijl de beide dienaren achterblijven. Als zij al ver weg zijn wordt in de kraton Rukminī's vlucht ontdekt en aan den vorst geboodschapt, die woedend wordt en hen dadelijk laat achtervolgen. Deze vervolging leidt tot niets, daar de vluchtelingen al ver weg zijn. Deze vermaken zich ondertusschen in de bergbosschen Na ZES zangen lang door de natuur te hebben gezworven, begint Kṛṣṇa zich er eindelijk bezorgd over te maken, dat men hem wel eens zou kunnen achtervolgen. Hij bestijgt met Rukminī zijn wagen weer en rijdt naar huis, waar zij feestelijk ontvangen worden.

Ondertusschen rukken de bondgenooten vol woede tegen Kṛṣṇa op. Onder hen worden opgesomd; Winda, Anuwinda, Bhagadatta, Wirāta, Sālya, Bhūriçrawa, Āhuka, Jayadratha, Dantacakra. Daar zij bevreesd zijn voor de bovennatuurlijke macht van Kṛṣṇa zijn zij zeer voorzichtig. Daarom wordt krijgsraad gehouden, waarin eerst het plan geopperd wordt Kṛṣṇa op slinksche wijze uit den weg te ruimen. Jarāsandha stelt voor de Pāṇḍawa's te hulp te roepen, speculeerende op het buitengewone rechtvaardigheidsgevoel van Yudhiṣṭhira. Sang mantri Keçika en Citrasena worden naar hen afgevaardigd. Deze komen bij de Pāṇḍawa's en roepen hun hulp in den nadruk leggend op het schurkachtige en strafbare van Kṛṣṇa's daad. Dharmmaputra belooft zijn hulp. Dit bevalt niet aan Bhīma, die woedend wordt en de gezanten te lijf wil. Arjuna houdt hem er echter van terug en brengt hem onder het oog, dat men zich tegen de beslissingen van den vorst niet mag verzetten en het diens plicht is de boosheid in de wereld te straffen. De gezanten gaan dan weer naar huis terug.

Ondertusschen heeft men te Dwārawatī vernomen, dat de bondgenooten de hulp der Pāṇḍawa's willen inroepen. Patih Uddhawa wordt nu naar hen gezonden. Deze komt bij Dharmmaputra, die hem zegt, dat hij zijn hulp reeds aan Jarāsandha heeft beloofd maar dat Kṛṣṇa zich toch nergens ongerust over behoeft te maken, aangezien hij immers een incarnatie van Wiṣṇu is. Uddhawa gaat dan heen en de Pāṇḍawa's trekken op naar de hoofdstad van Karawīra. Jarāsandha ontvangt hen vol vreugde. Dan rukken de verzamelde bondgenooten met Korawa's etc., op. Zij komen op het slagveld, waar de streek geheel verwoest en uitgeplunderd is. Jarāsandha wordt hierover kwaad en laat zijn leger nu ook aan het plunderen slaan. De vluchtende bewoners komen bij Kṛṣṇa en melden hem de nadering van den vijand. Kṛṣṇa laat nu ook zijn leger zich vaardig maken en rukt op, waarbij het de aandacht verdient, dat hier bij de wapens gesproken wordt van in den gordel gestoken „duhung", de oudste mij bekende rechtstreeksche vermelding van de kris in de kakawins. [1]) Dan wordt de opstelling van de geallieerden en daarna die van Kṛṣṇa's leger beschreven.

[1]) In de oorkonden wordt de kris reeds veel vroeger vermeld. De oudste mij bekende vermelding is in de oorkonde van 769 çaka (Dr. J. L. A. Brandes. Oud-

Nu volgt een woedende strijd. Nadat deze een tijdlang met afwisselend succes is gevoerd, grijpt Baladewa in, waarop ook de Pāṇḍawa's zich in den strijd mengen. Door Baladewa sneuvelen de voornaamste aanvoerders als Wirāta, Bhīṣmaka, Wideha, Kurupati, Karṇa, Cedya, Bhagadatta, etc. en tenslotte ook Nakula en Sahadewa. Bhīma wordt kwaad als hij het sneuvelen zijner beide broeders ziet. Hij valt Baladewa aan, waarop een woedend gevecht tusschen hen beiden volgt, waarin beiden omkomen. Als Yudhiṣṭhira den dood van drie zijner broeders verneemt, werpt hij zich in het strijdgewoel, doch Kṛṣṇa bedwingt hem met de mantra Stambana, die hem bewegingloos maakt. Dan wordt Arjuna woedend en bindt den strijd aan. Alle Yadu's, en Wṛṣṇi's worden door hem verslagen. Ook Kṛṣṇa vermag niets tegen hem en ziet de nederlaag al dichtbij. Dan herinnert hij zich, dat hij Wiṣṇu is. Hij verandert zichzelf en Arjuna, die dus ook Wiṣṇu blijkt te zijn, in Wiṣṇu. De goden dalen neer om hun opwachting te maken. Ook Yudhiṣṭhira nadert en brengt zijn hulde in een lofzang. De godheid staat hem nu een wensch toe. Hij wenscht, dat alle gesneuvelden weer levend zullen worden. Het regent nu amṛta en allen herleven. Zij betuigen Kṛṣṇa hun vereering, die hen naar Yudhiṣṭhira verwijst; dan deelt hij hen nog mede, dat Rukminī een incarnatie van Çrī is en daarom slechts met hem mag huwen. Tenslotte gaan allen mede naar Dwārawatī.

Ondertusschen is daar het bericht van de nederlaag en het sneuvelen der Yadu's gekomen. De vrouwen zijn zeer bedroefd. Sommigen gelooven het niet, daar zij teveel vertrouwen in de bovennatuurlijke kracht van Kṛṣṇa hebben. Anderen besluiten hun gesneuvelde echtgenooten in den dood te volgen. Ook Rukminī besluit tot dit laatste. Juist als zij van plan is zich met een dolk van het leven te berooven, komt Kṛṣṇa thuis. Dan wordt in tegenwoordigheid van alle vorsten de bruiloft gevierd, waarop allen naar huis teruggaan.

De slotzangen worden evenals in de Kṛṣṇāyaṇa gevormd door een beschrijving van Kṛṣṇa's vrouwen en kinderen, etc.

Wanneer wij nu aan de hand van bovenstaande overzichten de Sanskṛt-, de beide Oud-Javaansche- en de lakon-radactie vergelijken zien wij direct een verdeeling in twee groepen. Ofschoon Kṛṣṇāyaṇa en Hariwangça enkele punten gemeen hebben, waarin zij gezamenlijk van de Voor-Indische redactie afwijken (bv. het feit, dat Rukminī door een bode daartoe uitgenoodigd, 's nachts naar Kṛṣṇa toe vlucht e.d.m.), op welke quaestie wij elders hopen terug te komen, zijn twee aan twee de punten van overeenkomst zoo opvallend, dat wij een groep Voor-Indische lezing-Kṛṣṇāyaṇa en een groep Hariwangça-lakonredactie kunnen onderscheiden.

Javaansche Oorkonden No. IV), waar onder geschenken met andere ijzeren wapens en werktuigen als punukan, wadung en patuk ook de kris voorkomt. Dit bevestigt de veronderstelling, dat de Barabudur, waar de kris niet voorkomt, geen zuiver Javaansch werk is.

Voor wat de eerste groep betreft is de verwantschap tusschen het oorspronkelijke verhaal en de Kṛṣṇāyaṇa zeer duidelijk. In beiden komt Kṛṣṇa naar Kuṇḍina op uitnoodiging van de vrouwen, die de eerste stap doen, al is dan ook in de kakawin de moeder in de plaats getreden van de dochter, terwijl in de Purāṇa's Rukminī uitsluitend zelf handelt. Ook in de schakingsepisode is het bovenaangegeven kleine verschil maar in beiden komt Kṛṣṇa openlijk, zij het ook ongenood ter bruiloft. Maar vooral de strijd en dan speciaal de overwinning op Rukminī's broeder, die op haar voorbede gespaard wordt, maar wiens haar wordt afgesneden tot straf, komt in beide lezingen weder treffend overeen.

Een dergelijke overeenkomst valt op het eerste gezicht niet te bekennen tusschen Hariwangça en lakon. De laatste redactie is absoluut afwijkend, zoowel van het Voor-Indische voorbeeld als van de Kṛṣṇayaṇa. Alleen het feit, dat Rukminī, na met een ander verloofd te zijn, met Kṛṣṇa huwt en dat eenige strubbelling aan dat huwelijk voorafgaat, komt uit den aard der zaak overal voor. Zoo goed als geen enkele andere voorname trek is uit Voor-Indië in de lakon echter bewaard gebleven. Aan te nemen, dat wij in de lakon een rechtstreeksche afstammeling van de Purāṇa's te zien hebben, is dan ook onaannemelijk.

Echter ook in de lakon zit zooveel tegenstrijdigs, dat niet is te veronderstellen, dat deze een oorspronkelijke, op het moderne Java ontstane lezing van het geval zou zijn. In de eerste plaats valt ons al direct in het oog het absoluut onlogische, dat, waar zoowel Yuḍiṣṭira als Bratasena overtuigend bewezen hebben, dat zij het monster, de brahala, waarin Krĕsna zich verandert, best baas kunnen, er nog om Arjuna gestuurd moet worden om het te bestrijden. Dan het eigenaardige van Arjuna's boodschap door patih Udawa aan Baladewa, terwijl hij aan Sĕmbadra gansch iets andere verhaald. Ook het ongemotiveerde weder levend worden van Krĕsna doet vreemd aan. De geheele lakon lijkt eigenlijk een conglomeraat van onbegrepen en niet bij elkaar behoorende episoden en feiten. Bezien wij echter dat complex in samenhang met de Hariwangça dan wordt veel ons duidelijk. Daar Cedya, zooals Ciçupāla in de kakawin geregeld genoemd wordt, en Jarāsandha in de wayang geen rol meer spelen, was het natuurlijk noodig hen door andere personen te vervangen. Dat Kurupati de rol van Jarāsandha overneemt, ligt voor de hand, daar hij hier als hoofd van de partij tegen Krĕsna, als hoofd dus van de kiwa-partij, moet optreden. Wat er toe geleid heeft Cedya door Durna te vervangen is minder duidelijk, tenzij men tegenover Krĕsna als medeminnaar en tegenstander een zeer belachelijk persoon heeft willen stellen. Dat de schakingsepisode vervangen is door het binnendringen van Krĕsna in het vrouwenverblijf baart ook geen verwondering, gezien de geliefdheid van het pandung-motief in de lakons. Ook de groote verandering, die in den strijd is ontstaan, is van Javaansch standpunt bezien zeer logisch en verklaarbaar. Nog levendig staat mij voor den geest de verbazing en afschuw

der Javanen, toen ik in 1919 trachtende met de gegevens uit de Sudamala een lakon samen te stellen, geschikt voor het moderne Javaansche tooneel, daar de episode in moest doen voorkomen, dat Janaka en Bratasena door Kalanjaya en Kalantaka werden verslagen en op de vlucht gejaagd. De eenige oplossing die de dalangs uit de kraton te Soerakarta er voor te vinden wisten, was, de strijd onbeslist te laten en Narada uit den hemel te doen nederdalen om aan de beide helden mede te deelen, dat het door de goden was voorbeschikt, dat Sakula en Sadewa de reuzen zouden verslaan, zoodat hen in overweging werd gegeven zich verder van strijd te onthouden. Waar dus het verliezen van een gevecht tegen rĕksasa's door de Pĕndawa's voor den Javaan al iets ongehoords is, is het sneuvelen van drie hunner en het buitengevechtstellen van Yudiṣṭira iets nog veel onzinnigers. [1])

Door een en ander moest het karakter van den strijd geheel veranderen en ontstonden de tegenstrijdigheden. Het in den eindstrijd tegen Arjuna als laatste redmiddel aannemen van zijn gedaante als Wisnu door Krĕsna wordt het aannemen van een monstergedaante telkens als hij wordt aangevallen. De strijd tegen de Yadu's, Wrĕsni's en Baladewa vervalt geheel; ook Sakula en Sadewa treden niet op in den strijd, overeenkomstig hun figurantenkarakter in de wayang; Bratasena en Puntadewa verslaan het monster, maar toch is de hulp van Arjuna noodig als overblijfsel uit het oude verhaal; niet den gezamenlijken Pĕndawa's wordt een gezantschap gestuurd om hun hulp in te roepen, maar slechts Arjuna wordt ontboden door zijn reeds van den aanvang af ter plaatse aanwezigen oudsten broeder. En tenslotte is de scene, dat Rukmini haar man in den dood wil volgen en zich met een patrĕm van kant wil maken, behouden gebleven in het vreemde slot van het „bela" van Rukmini, dat verhinderd wordt niet door het verschijnen van Krĕsna met alle vorsten, maar door het weer levend worden van den dooden Krĕsna.

Door een en ander is het duidelijk geworden, dat de Krĕsna kĕmbang rechtstreeks terug moet gaan op de Hariwangça. Nu doet zich echter als vraagstuk nog voor het eigenaardige verschil tusschen deze kakawin en de Kṛṣṇāyaṇa, te eigenaardiger nog, daar zij in leeftijd niet veel verschillen. Gelukkigerwijze toch behooren beide gedichten tot de enkele, waarvan de tijd van het ontstaan met juistheid is vast te stellen. De Kṛṣṇāyaṇa is gedicht onder koning Warṣajaya [2]), die in het eerste kwart der 11de çakaeeuw moet geregeerd hebben (hij komt voor op een inscriptie uit 1026 çaka), zoodat wij vrij veilig kunnen aannemen, dat het stuk omstreeks 1025 çaka is samengesteld. De Hariwangça van mpu Panuluh is gedicht

---

[1]) Er zijn wel lakons bekend, waarin dergelijke feiten voorkomen, maar deze zijn ouderwetsch en worden niet meer gespeeld, uitgezonderd de stukken, waarin Sĕmar of een zijner zonen zich in een held of vorst verandert, maar dat is geheel iets anders.

[2]) Inleiding I blz. 69.

tijdens de regeering van Jayabhaya, zooals boven reeds vermeld. Volgens de traditie is mpu Panuluh de leerling van mpu Sĕḍah, welke laatste de Bhāratayuddha voor het grootste deel had gedicht, toen hij in ongenade viel en werd gedood. Zijn leerling voleindigde toen het werk van zijn meester. Ook in verband met de stijl van het werk en met de dateering van een ander gedicht van Panuluh de Ghaṭotkacāçraya, waarop hieronder wordt terug gekomen, kan dus worden aangenomen, dat de Hariwangça pas tegen het einde van Jayabhaya's regeering is ontstaan, ongeveer in 1075 çaka. Het is niet wel aan te nemen, dat in de 50 jaar, die tusschen het dichten van Kṛṣṇāyaṇa en Hariwangça liggen, de traditie op Java zoo gewijzigd zou zijn, vooral ook, daar aan het tweede terras van den hoofdtempel van Panataran, die ongeveer uit 1245 çaka zal zijn (de er bij behoorende tempelwachters dragen het jaartal 1269 çaka), de oudere traditie gevolgd wordt. De eenige oplossing is, aan te nemen, dat te dien tijde op Java onafhankelijk van elkaar twee traditie's bestonden, de eene nog zeer sterk verwant aan de Voor-Indische verhalen, de andere sterk afwijkend. De Kṛṣṇāyaṇaredactie vertegenwoordigt dan wel de bij de geletterden gangbare, de hof-traditie, terwijl die van de Hariwangça de populaire zal zijn geweest. Waar van een oudere Hariwangça geen spoor over is, zou die populaire traditie dan in een anderen vorm moeten hebben bestaan en niet in die van een kakawin. Die vorm is dan zeer waarschijnlijk wel geweest een lakon, zoodat onze Hariwangça in den grond niets anders dan een wawacan, een in kakawinvorm gegoten lakon zou zijn. Daartegen pleit slechts het ontbreken van echte panakawans, want Priyambada heeft toch wel zeer weinig met onze panakawans gemeen. Doch al mag het aanwezig zijn van panakawans al een zeker kenmerk heeten, dat het betrokken werk op de wayang teruggaat, het ontbreken er van is daarom nog niet een even zeker kenmerk, dat het stuk met de wayang niets te maken heeft. Wat de inhoud betreft is er niets wat er voor, doch ook niets wat er tegen zou pleiten. De vorm geeft ons een geringe aanwijzing, dat onze veronderstelling, dat de Hariwangça een in kakawin vorm gegoten lakon is, wellicht juist is. Niet zoo zeer het als inleiding bezigen van een rĕrĕnggan kan daartoe dienen als wel een klein detail, als bv. dat de dichter tijdens de beschrijving van de vlucht en de achtervolging zes groote zangen gebruikt om zijn twee gelieven in de vrije natuur te laten ronddolen. Dit ronddolen van verliefden is in de Oud-Javaansche litteratuur een zeer geliefd thema geweest, maar bij mpu Panuluh is het, zooals later zal blijken, een obsessie geworden. Dit geheel te onpas in het verhaal inlijven van het thema, dat zijn speciale voorliefde schijnt te hebben gehad, wijst er wel op, dat hij een bewerking heeft gegeven van een reeds in anderen vorm aanwezige stof; dat die vorm een lakon moet zijn geweest wordt er echter niet mede aangetoond.

Een kostbare aanwijzing zou voor ons zijn het feit, dat mpu Panuluh zich meer had bezig gehouden met het omwerken van lakons

tot kakawins. Indien dat te bewijzen ware, zou hiermede de weegschaal overslaan ten gunste van een lakon als prototype voor de Hariwangça. En die bewijs is gelukkig te leveren. Behalve als voleindiger van de Bhāratayuddha en dichter van de Hariwangça staat mpu Panuluh ook nog te boek als vervaardiger van de Ghaṭotkacāçraya, gedicht tijdens koning Jayakṛta, waarschijnlijk wel de als koning van Kaḍiri te boek staande Kṛtajaya I, die omstreeks 1110 çaka moet geregeerd hebben blijkens de inscriptie op den z.g. Dingersteen in het Museum van het Bataviaasch Genootschap te Weltevreden. Al ware het ook niet zeker of Kṛtajaya voor of na Jayabhaya geregeerd moet hebben, dan zou uit de stijl van de beide werken dit toch duidelijk zijn geworden. De Hariwangça is natuurlijk wel in het kunstmatige Oud-Javaansch der kakawins geschreven, maar dan toch in een leesbare taal; de Ghaṭotkacāçraya daarentegen is een dier werken, waarop de dichter wel buitengemeen trotsch zal zijn geweest, daar het overloopt van kunstigheden, het werk van iemand, die reeds een lange en ernstige studie in zijn vak achter den rug heeft. Voor ons doel volstaat een korte inhoudsopgave, die hieronder dan ook volgt.

Als de Pāṇḍawa's in hun twaalfjarige ballingschap naar het woud zijn getogen, wordt Abhimanyu, zoon van Arjuna en Kṛṣṇa's zuster Subhadrā, achtergelaten in de kraton te Dwārawatī, waar hij wordt opgevoed. Na deze vermelding volgt een rĕrĕnggan van Dwārawatī's kraton. Abhimanyu leeft daar vol respect voor zijn oom Kṛṣṇa, bij wien hij dan ook zeer in de gunst staat. Zelfs zou de vorst er geen bezwaar tegen hebben hem zijn dochter Kṣiti Sundarī ten huwelijk te geven, doch deze blijkt reeds aan Lakṣaṇa kumāra, den zoon van Kurupati, verloofd te zijn. Abhimanyu, die op zijn nicht verliefd is, gaat nu buiten zwerven. Ondertusschen is ook de prinses onder den invloed gekomen van het natuurschoon en vraagt verlof een tochtje te mogen gaan maken. Zij krijgt toestemming en vertrekt met alle vrouwen. Eindelijk blijkt dan ook Kṛṣṇa zelf door de natuur aan het dolen te zijn geslagen, zoodat nu het geheele hof aan het ronddwalen is. Van het gedicht, dat in de door mij geraadpleegde mss. in het eene 48 en in het andere 50 zangen beslaat, wordt de GEHEELE EERSTE HELFT ingenomen door voortdurende natuurbeschrijvingen en opmerkingen omtrent den indruk er van op het verliefde gemoed van held en heldin. Op die tochten ontmoeten Abhimanyu en Kṣiti Sundarī elkander twee malen, waardoor hunne liefde aanwakkert. Tenslotte keert het hof dan weer naar huis terug, waar men door Baladewa en de achtergebleven Wṛṣni's hartelijk verwelkomd wordt. Thuisgekomen zendt Kṣiti Sundarī hare ceṭi Sudarppanā naar Abhimanyu om hem mede te deelen dat zij er niets voor voelt met Lakṣaṇa kumāra te trouwen, de hulp van Abhimanyu inroept en hem als teeken van haar liefde een sirihpruim en geurige zalf (burat) zendt. Abhimanyu zal dan pogen een nachtelijk rendezvous met de prinses te hebben. Door bezweringsformules roept hij nu Kāma en Ratih op, die verschijnen. Kāma geeft

hem een bloem, die hem beschermen zal bij het rendezvous. Abhimanyu betuigt nu aan Kāma eerbiedig zijn hulde, maar maakt daarbij geen sĕmbah voor Ratih. Deze laatste wordt dan woedend en vervloekt hem, maar hij smeekt om genade, die hem dan ook verleend wordt. Dan begeeft Abhimanyu zich naar den tuin van het prinsessenverblijf, waar hij een samenkomst met Kṣiti Sundarī heeft. Daarbij worden zij echter gezien en komt het ter oore van Baladewa, die er niets over gesticht is.

Abhimanyu vertrekt nu uit het paleis met Juru dyah. Zij komen bij een tirṭta met helder water. Abhimanyu vereert daar Çiwa en gaat dan slapen. Dan komen er twee groote buta's, Karālawaktra en Krūrākora, die elken nacht met badama's gewapend door het bosch trekken. Zij nemen hem gevangen en hij vraagt hen wie zij zijn. Zij antwoorden twee rākṣasa's van Durgā te zijn en op prooi uit te gaan. Hij slaat hen voor hem naar Durgā te brengen om opgegeten te worden. Door de lucht vliegen zij naar het kerkhof, waar Durgā verblijf houdt. De godin komt te voorschijn en wil hem verslinden. Hij aanbidt haar echter, waarop zij van voornemen verandert en hem gunstig gezind wordt. Zij zegt hem hulp te zoeken bij zijn vollen neef, die zijn kraton heeft te Porabhaya (d.i. Ghaṭotkaca, wiens kraton in de moderne lakons echter Pringgadani heet). Abhimanyu en Juru dyah worden door Karāla door de lucht daarheen gevoerd en in den tuin van het paleis afgezet. Daar ontmoeten zij den reus, die tuinman is, en hen eerst wil aanvallen, maar dan van gedachte verandert en hen vriendelijk vraagt, wat zij wenschen. Abhimanyu antwoordt, dat hij zijn neef Ghaṭotkaca wil ontmoeten. Deze ontvangt hen, maar daar Abhimanyu teveel van streek is, doet juru dyah het woord. Hij vertelt, wie Abhimanyu is en schildert zijn lotgevallen, nl. dat door den invloed van Baladewa zijn beminde aan een ander zal worden uitgehuwelijkt. Ghaṭotkaca belooft dan hem te helpen.

Intusschen trekken de Korawa's met Lakṣaṇa kumāra ter bruiloft. Kṣiti Sundarī acht nu alles verloren en wil zich met een patrĕm dooden, maar een goddelijke stem zegt haar, dat het toch nog terecht zal komen.

Ghaṭotkaca trekt nu met zijn leger door de lucht vliegend naar Kṛṣṇa's land. Zij legeren zich in een bosch. Op Ghaṭotkaca's vliegende wagen begeven de beide neven zich, vergezeld door Ghaṭotkaca's beteldoosdraagster, Keçadarā, naar het paleis van Haladhara. In Dwārawatī gekomen zien zij de menschen in Baladewa's dalĕm vroolijk feestvieren. De prinses zit echter diepbedroefd in den tuin sterk vermagerd van verdriet. De beide neven dalen neer en naderen de bedroefde prinses, die daar alleen met haar ceṭi Sudarppanā was, daar alle anderen sliepen. Na de begroeting, waarbij Sudarppanā voor de prinses het woord voert, stelt Ghaṭotkaca voor, dat Abhimanyu en Kṣiti Sundarī zich op zijn vliegwagen verwijderen. Hijzelf blijft achter om Lakṣaṇa kumāra te dooden. Nadat de beide gelieven vertrokken zijn, neemt Ghaṭotkaca de gedaante aan van Kṣiti Sundarī en Keçadarā van Sudarppanā. Zijn bedoeling is om den

Kuruprins dood te drukken als deze hem zou omarmen als bruid. Zij beiden gelijken zoo sterk op de door hen voorgestelde personen, dat niemand er aan twijfelt of zij het wel zijn.

De rākṣasa Bajradanta, zoon van den door Bhīma gedooden reus Baka, ziet de kans schoon om wraak te nemen. Hij verraadt Ghaṭotkaca aan Kurupati. Den volgenden morgen neemt deze reus de gedaante aan van Lakṣaṇa kumāra en gaat in bruiloftsoptocht naar den tuin. Bij de omhelzing wordt zijn bedrog ontdekt, daar hij tracht Ghaṭotkaca dood te drukken en deze het wederkeerig hem wil doen. Er volgt nu een hevig gevecht waarin Bajradanta wordt gedood. Daarop vliegt Ghaṭotkaca met zijn ceṭi door de lucht weg, terwijl de Korawa's op de vlucht slaan. Bij het hooren van dezen uitslag verzamelt Kurupati zijn leger en trekt tegen de Yadu's op, denkend, dat deze mede in het complot waren. Nu volgt een groote strijd tusschen Kurupati, de Korawa's en Baladewa aan de eene en de Yadukula met Ghaṭotkaca aan de andere zijde. Als de Korawa's het gaan verliezen neemt Baladewa zijn bovenmenschelijke gedaante aan (reeds hier triwikrama genaamd), waarbij uit zijn langgala bij het rondzwaaien zwermen monsters komen etc. Hij dreigt de Yadu's te vernietigen. Nārada gaat nu Kṛṣṇa halen, die op het gebergte vertoeft. Deze brengt Baladewa weer tot kalmte. Tenslotte worden alle moeilijkheden opgelost en krijgen de twee gelieven elkander, terwijl Abhimanyu ook met Uttarī huwt. Van Abhimanyu en Kṣiti Sundarī stamt dan Parīkṣit en van hem weer Janamejaya.

In de moderne lakons heet het speciale tooneelstuk, dat deze geschiedenis behandelt „Angkawijaya rabi". Tot mijn spijt is het mij niet mogen gelukken dit stuk machtig te worden, daar het te Leiden in de handschriftencollectie niet aanwezig is. Echter blijkt ten duidelijkste, dat in de Middeleeuwen de Ghaṭotkacāçraya als lakon bestond. In een der Midden-Javaansche pañjiromans, de Wangbang Wideha toch, wordt vermeld, dat Pañji als ḍalang vermond te Daha de lakon Ghaṭotkacāçraya opvoert. De vraag wordt dan, wat is ouder de lakon of de kakawin, waarmede natuurlijk niet de lakon in de Wangbang Wideha bedoeld wordt maar een lakon in het algemeen het onderwerp behandelende. En dan pleit alles voor een lakon als ouderen vorm. Ten eerste al de vreemde indeeling van de kakawin, een epos, waarvan de eerste helft wordt ingenomen door natuurbeschrijvingen en minneklachten, waarin de eigenlijke handeling echter in de laatste helft is samengedrongen. Juist deze eigenaardige opzet, waardoor de kakawin als het ware uit twee geheel afzonderlijk staande stukken komt te bestaan, slechts slap verbonden door de liefde van Abhimanyu en Kṣiti Sundarī, twee deelen die overigens zoo goed als bijna niets met elkaar te maken hebben en waarvan het eerste deel zonder schade te doen aan het geheel best in een zang van een vijftal strophen had kunnen afgehandeld worden, wijst er op, dat wij hier met „nadichting" te doen hebben. De dichter heeft een bepaald onderwerp, verwerkt in het tweede

deel, gevonden en daaraan vooraf doen gaan een eerste deel van eigen vinding, bij mpu Panuluhs reeds in de Hariwangça geconstateerde voorliefde voor het beschrijven van omdwalingen van personen en dan liefst van verliefde personen, in de natuur, geheel met dergelijke beschrijvingen gevuld.

Doet het constateeren van het feit, dat de dichter bestaande stof in zijn kakawin vrij onhandig heeft omgewerkt, bij het vraagstuk van de prioriteit van lakon of kakawin de schaal al overhellen naar een ouder zijn der lakon, het gedicht zelf geeft ons een bewijs daarvoor in handen. In zang IX: 7 wordt vermeld hoe Abhimanyu aan het dwalen is in gezelschap zijner drie panakawans Punta, Praçânta en Juru dyah. Alle drie deze personen zijn als panakawans en wel in de Pañji-cyclus nu nog bekend. Wel speelt Juru dyah in het gedicht verder nog een rol (hij vergezelt zijn heer naar Durgâ's verblijf en voert zelfs bij de ontmoeting met Ghaṭotkaca het woord), maar Punta en Praçânta doen in het gedicht absoluut niets, zelfs niet in de eenige episode, waar zij vermeld worden. Dit wijst er wel op, niet alleen, dat mpu Panuluh oudere stof in zijn gedicht verwerkt heeft, waarin hij deze drie personen aantrof, die hij dan ook maar klakkeloos heeft overgenomen, ofschoon zij in zijn kakawin geen rol hadden te vervullen, ja zelfs totaal overbodig waren voor zoover de beide eerstgenoemden betreft, maar ook, dat zijn voorbeeld aan de wayang ontleend moet zijn geweest. Hierboven toch wezen wij er reeds op, dat, waar echte panakawans optreden, gerust kan geconstateerd worden, dat het stuk een in dichtmaat overgebrachte lakon is.

Na aldus te hebben aangetoond, dat mpu Panuluh ongetwijfeld lakons tot kakawins heeft omgevormd, keeren wij terug naar de Hariwangça. Zooals reeds gezegd, behoort de redactie van Rukmini's schaking in dit gedicht tot de categorie die sterk afwijkt van de Voor-Indische, maar nauw verwant is aan die, welke nu nog in de wayang voortleeft. Er zijn twee mogelijkheden bij de verklaring van dit verschijnsel. Ten eerste kan mpu Panuluh de schepper zijn van den nieuwen vorm van het verhaal en ten tweede kan hij zijn stof ontleend hebben aan een op Java bestaande traditie, in het midden gelaten, of deze traditie zich daar gevormd heeft, dan wel weer teruggaat op mogelijke reeds in Voor-Indië bestaande volksverhalen, die dan door de zich op Java vestigende of er op handeldrijvende Voor-Indiers kunnen zijn meegebracht. Het eerste lijkt niet waarschijnlijk, gezien het feit, dat er in denzelfden tijd op Java een bewerking bestond van de zich nauw aan de Voor-Indische aansluitende „hof"-redactie, welke bewerking voldoende populair is geweest om ruim 150 jaar later stof te leveren voor basreliefs aan een voornamen tempel. Met vrij groote zekerheid kan dan ook worden aangenomen, dat mpu Panuluh reeds in anderen vorm voorhanden stof bewerkt heeft, trouwens zooals wij gezien hebben duidt ook het voorkomen van zes zangen natuurbeschrijving op een zeer ongeschikt punt midden in de vlucht van Krĕsna en Rukmini, hier

wel op. Nu ligt het voor de hand, dat Panuluh, die hofdichter was, zijn stof niet zal ontleend hebben aan onder het mindere volk gangbare verhalen, doch een onderwerp moet hebben gekozen, ook aan het hof niet onbekend. In de allereerste plaats denken wij dan aan de wayang, in alle rangen van de maatschappij ook toen wel, evenals nu, bekend en geliefd en de eenige bron aan het hof, die een zoo van de officieele afwijkende traditie zou kunnen leveren als de Hariwangça doet. Waar wij nu door de de Ghaṭotkacāçraya weten, dat mpu Panuluh stof voor zijn gedichten aan de wayang ontleende, mogen wij wel concludeeren, dat ook de Hariwangça een door hem tot een kakawin omgewerkte lakon zal zijn.

Tevens is het ons gelukt door de Ghaṭotkacāçraya in elk geval met zekerheid vast te stellen, dat reeds omstreeks 1100 çaka het repertoire van de wayang moet hebben omvat stukken, teruggaande op de Voor-Indische heldendichten of waarin personen uit die heldendichten de hoofdrollen vervullen. Waar dit met zekerheid kan worden vastgesteld van de helden uit het Mahābhārata, ligt het voor de hand aan te nemen, dat ook het Rāmāyaṇa toentertijd reeds lakons had geleverd. [1])

Met deze wetenschap gewapend wenden wij ons nu weer tot de quaestie van de tweeërlei stijl, waarin de basreliefs der Oost-Javaansche tempels gebeeldhouwd zijn. Een van de kenmerken, waardoor die beide stijlen zich van elkaar onderscheiden is wel hierin gelegen, dat de eene stijl (eerste terras hoofdtempel Panataran etc.) de indruk tracht te maken van tweedimensionaliteit, van een voorstelling, om met een wiskundige term te spreken, neergeslagen in het platte vlak, terwijl de andere (tweede terras Panataran enz.) de voorstelling wekt van iets in de ruimte af te beelden. Een enkele blik op plaat 82 van de Inleiding deel III zal duidelijker, dan met woorden is weer te geven, toelichten, wat hier bedoeld wordt. Schrijvende over de tegenstelling tusschen Midden- en Oost-Javaansche kunst heeft in Bijdr. 79 blz. 338 in zijn artikel „Oud-Javaansche Kunst" Dr. W. F. Stutterheim in zeer duidelijke bewoordingen uiteengezet de geest, die uit deze vlakke stijl spreekt, waar hij zegt: „De sfeer .... is die van de geestenwereld, nauw verwant aan die der afgestorvenen en het is in deze sfeer, dat wij ons moeten verplaatsen als wij de

[1]) Hoewel het duidelijk is, dat in de laatste 800 jaar op Javaanschen bodem de wayangverhalen aanzienlijke veranderingen hebben ondergaan, is het toch zeer de vraag, nu hoe langer hoe meer blijkt, dat reeds in zeer ouden tijd sterk van de klassieke lezing afwijkende redactie's bestonden, of men wel alle afwijking van het klassieke Sanskrtorigineel, zooals tot nog toe geschiedde, op rekening van het „javaniseeren" mag schrijven. De resultaten, door Stutterheim in zijn Rāmalegenden enz. bereikt, bewijzen dat het noodzakelijk zijn zal juist bij die oude afwijkende lezingen nog verder na te gaan of er in Britsch-Indië onder het volk wellicht verhalen in omloop zijn, die van de klassieken afwijken en met de „verjavaniseerde" lezingen overeenkomen. Blijkt dit in meerdere gevallen zoo te zijn, dan is het niet onmogelijk, dat de wayangteksten teruggaan op mondeling naar Java overgebrachte verhalen, terwijl dan later op den basis van de klassieken de kakawins gemaakt kunnen zijn.

overige verbeeldingen, de reliefs, willen verstaan" en „Hierbij ondergaat de sfeer waarin deze geschiedenissen zich afspelen een duidelijk naspeurbare javanisatie .... zoodanig, dat de historische figuren tot geestfiguraties worden, hun omgeving vervuld is van geesten en geestelementen, kortom, de geheele scene zich afspeelt in een als geestenwereld te denken milieu ....", terwijl hij dan op blz. 339 voortgaat: „Het frontale, tweedimensionale, de massaloosheid, de verstarring, niet slechts javaansche, maar meer algemeene eigenschappen van het begrip „„geest"" als nalevende en nawerkzame schaduwziel van een afgestorvene ..... het wegwerken der ruimteillusie door vervlakken ..... is een voorname eisch geworden."

Wordt hier zeer goed weergegeven het groote verschil in opvatting bij de uitbeelding der Midden- en Oost-Javaansche basreliefs, met precies dezelfde bewoordingen kan omschreven worden het verschil tusschen de beide stijlen der Oost-Javaansche afzonderlijk. Midden-Java staat tot Oost-Java als de stijl van het tweede terras van Panataran staat tot die van het eerste.

Waar wel vast staat, dat de basreliefs voorstellingen zijn grootendeels van verhalen uit de Oud-Javaansche en Midden-Javaansche litteratuur, doet zich dus de vraag voor, waar vinden wij twee groepen van litteratuurproducten, die in wezen zoo van elkander afwijken, dat zij tot een zoo verschillende uitbeelding aanleiding kunnen geven. En dan kan direct het antwoord luiden in de lakon en in de kakawin. De geest, die bedoeld wordt in de boven gegeven aanhalingen uit het opstel van den heer Stutterheim, is de geest van de wayang, van de schimmen der afgestorven voorvaderen, der machtige geesten. Het groote onderscheid tusschen de beide stijlen, wordt dan ook het beste weergegeven, door de stijl van het tweede terras van Panataran kakawin-, die van het eerste wayangstijl te noemen.

Nagegaan dient nu te worden in hoeverre de practijk aan deze theorie beantwoordt. Wat het eerste terras van Panataran betreft, waar basreliefs in wayangstijl voorkomen, staat het wel vast, dat hier is afgebeeld een lakon, de stof der moderne lakons Hanuman duta en Rama tambak behandelend, teruggaande tot de Rāmāyaṇa-kakawin, maar er in enkele details toch voldoende van afwijkend om te kunnen vaststellen, wat lakonen wat kakawin-verhalen zijn. Het tweede terras geeft de Kṛṣṇāyaṇa. Waar wij nu boven hebben aannemelijk gemaakt, dat de wayang-traditie over de schaking van Rukmini is neergelegd in de Hariwangça, mogen wij aannemen, dat de traditie, zooals die in de Kṛṣṇāyaṇa en aan de basreliefs voorkomt, niet door de wayang is overgenomen. Trouwens, moest in het vroeger aangehaalde artikel, waarin werd vastgelegd, dat die basreliefs van het tweede terras de Kṛṣṇāyaṇa geven, nog worden verondersteld, dat er een andere redactie dan de ons bekende was gevolgd bij de uitbeelding, daar verschillende tafereelen niet konden worden ver-

klaard, sedert is het mij in een binnen kort in het T. B. G. te verschijnen bijdrage gelukt ook die raadselachtige basreliefs uit de kakawin te verklaren en staat daardoor wel vast, dat juist de ons bekende tekst en geen andere er gebruikt is. Aan het tweede terras zien wij dus een kakawin afgebeeld en kakawinstijl gebruikt. Voor wat betreft het pĕṇḍapaterras, waarvan slechts het grootste deel der achterzijde verklaard is, zijn hier, voor zoover reeds bekend, tuturs afgebeeld. In verband daarmede verwondert het ons niet hier kakawinstijl te zien toegepast.

Om ons nu eens tot andere tempels te wenden, kan worden vastgesteld, dat, wat Kĕḍaton betreft, van de drie hierop afgebeelde verhalen er tot nog toe twee verklaard zijn, nl. de Wiwāha en de Garuḍeya. Voor wat het eerste betreft bestaat er zoowel een lakon als een kakawin, doch de Garuḍeya kennen wij alleen uit het Adiparwa. De inhoud van het verhaal, een strijd tusschen Garuḍa en de goden om de onsterfelijkheidsdrank, leent zich niet tot een lakon en zal er ook wel nooit voor gebruikt zijn. Hiermede komt weer goed overeen het feit, dat de basreliefs van Kĕḍaton in kakawinstijl zijn (plaat 25). Wel komen ook hier een enkele maal de tot kālakoppen verstyleerde boomen (vgl. O. V. 1921 plaat 4 No. 7), wolken en vlammen voor, maar men behoeft slechts bv. O. V. 1921 plaat 2 No. 1 te leggen naast een photo van het eerste terras van Panataran om te zien, dat de reliefs van Kĕḍaton tot de kakawinstijl behooren. Trouwens niet alleen het meer of minder vol zijn van een relief bepaalt de stijl, maar het totaal van „impressionisme", omgeving, vlakvulling, persoonsuitbeelding, afkeer van het ledige, enz. Het ligt voor de hand, dat vooral aan den hoofdtempel van Panataran, waar beide stijlsoorten in de ornamentatie werden gebruikt, de verschillen veel sterker geaccentueerd zullen zijn geworden, dan aan de andere tempels, waar wij slechts één stijlsoort aantreffen. Hier zullen de verschillen dikwijls minder in het oog springen, vooral, daar het tenslotte slechts een quaestie van gradatie is.

Blijkt tot nog toe, dat overal, waar de kakawinstijl voorkomt en er zekerheid omtrent het voorgestelde is, de feiten uitwijzen, dat wij met een kakawin te doen hebben, terwijl op Panataran daar, waar wayangstijl is toegepast, ook werkelijk lakons zijn voorgesteld, het tweede voorbeeld van wayangstijl aan een reliefreeks, die aan de hand van een Javaansch litteratuurproduct kan verklaard worden spreekt minder duidelijk. Wij bedoelen hier Surawana, waaraan, zooals bekend, op de zijkanten de Arjuna wiwāha is voorgesteld, terwijl de paneelen op de pilasters iets anders te zien geven, althans op de hoeken van het eigenlijke terraslichaam en aan de Noordzijde van den trapuitbouw. (plaat 27). Waar nu van de Wiwāha zoowel een lakon als een kakawin bestaat, is het niet uit te maken, welke hier is voorgesteld. Zooals gezegd, besliste indertijd mijn gevoel voor de lakon, wat zich zou dekken met het feit, dat hier wayangstijl is toegepast, doch te bewijzen is het niet. Aannemende echter, dat ook op

Surawana de lakon is afgebeeld, doet zich dan op het eerste gezicht een verschijnsel voor, dat onze geheele hypothese wayangstijl stelt lakons, kakawinstijl kakawins, tuturs e.d.m. voor, dreigt te vernietigen. De paneelen toch op de pilasters, voor zoover zij niet gebruikt zijn om er een stuk van de Wiwāha op te beitelen, geven verhalen, die ook aan het pĕnḍapaterras van Panataran voorkomen, tuturs e.d. dus, waarvan er een, de Bubukṣah, aan beide tempels is teruggevonden. Deze pilasterpaneelen toch zijn wat landschapuitbeelding, vulling, etc. betreft in denzelfden stijl gehouden als de hoofdpaneelen, in wayangstijl. Daardoor zouden wij dus hier tuturs in wayangstijl hebben. Gelukkig blijkt bij vergelijking de overeenkomst tusschen hoofd- en pilasterpaneelen zich niet verder uit te strekken, dan tot landschap en vulling en blijkt de persoonsuitbeelding geheel die te zijn van het pĕnḍapaterras van Panataran. Indien de beeldhouwers zich hier zuiver aan het principe gehouden hadden van lakons in wayang-, kakawins, tuturs e.t.q. in kakawin-stijl, zou het geheel zeer leelijk zijn geworden. Op Panataran komt het voor, dat beide stijlen aan denzelfden tempel zijn toegepast, maar dan toch op verschillend niveau. Ware het ook aan Surawana doorgevoerd, dan zou men naast elkander afwisselend 2 kleine paneelen in de eene en een groot paneel in de andere stijl hebben gekregen, daargelaten nog het feit, dat door het gebruiken van de laatste pilasterpaneelen ook voor de Wiwāha, deze dan weer in wayangstijl behakt zouden zijn. Zeer terecht hebben de beeldhouwers dit gecoupeerd, door de paneelen, wat entourage enz. betreft in dezelfde stijl te houden, doch de figuren uit te beelden op de wijze, zooals zulks moest in verband met de categorie, waartoe zij behooren, lakons, kakawins, tuturs etc. Door deze werkwijze werd een goed geheel verkregen zonder dat de beschouwer op een dwaalspoor werd gebracht.

Ook in de grotkluizenarij Sela mangleng (Tulung agung) komen basreliefs voor, die voorstellingen uit de Wiwāha geven (plaat 28). Het trekt hierbij de aandacht, dat zoowel de verleidingsscene als het bezoek van Indra aan Arjuna zijn afgebeeld, doch de strijd om het everzwijn ontbreekt. Trouwens in een kluizenarij zijn de beide eerste episoden zeer op hun plaats, nl. het weerstand bieden aan zinnelijke indrukken en het voeren van philosophische gesprekken, terwijl een vechtpartij als die van Çiwa en Arjuna voor een krijgsman veel leerzaams en aantrekkelijks moge hebben gehad, doch voor een kluizenaar, wiens einddoel niet was het verkrijgen van goddelijke wapenen en het overwinnen zijner vijanden, minder op zijn plaats was. Juist waar het hier afbeeldingen in een kluizenarij betreft kunnen wij er ook eerder de kakawin, dan de lakon verwachten. En inderdaad zijn de basreliefs geheel in kakawinstijl gehouden. Waar het niet direct bekend is, uit welken tijd de basreliefs afkomstig zijn kunnen wij, ook in verband met het volgende, nu vaststellen, dat het werk moet zijn uit de Majhapahitsche periode en wel uit de eerste helft, een

conclusie, waartegen ook de details en de stijl der basreliefs in het algemeen zich niet verzetten.

Tenslotte dienen wij nog een onderzoek in te stellen naar de basreliefs van Jago ten opzichte van het onderwerp, dat ons bezig houdt. Zooals boven reeds gereleveerd moeten de reliefs van dezen tempel worden ingedeeld bij de kakawinstijl. Inderdaad blijken nu ook voor zoover met zekerheid een keuze valt te doen tusschen lakon of niet-lakon, de er op afgebeelde verhalen niet tot de lakons te behooren. Aan het eerste terras en den zg. beugel vinden wij de Tantri en de Kuñjarakarṇa, geen van beiden voor zoover bekend ooit in lakonvorm gebracht en waarvan het ook hoogst onwaarschijnlijk is, dat het ooit gebeurd zou zijn. Het tweede terras geeft ons de Pārthayajña en wel in een vorm, die dikwijls de woorden van de kakawin op den voet volgt, zoodat het wel zeker is, dat hier de kakawin is afgebeeld. Aan het derde terras treft men de Arjunawiwāha aan. Daardoor is hier, evenals aan Surawana, geen beslissing te nemen, ofschoon, zooals gezegd, de totaalindruk mij indertijd al deed aannemen, dat hier de kakawin was uitgebeeld en ook het paneel met Indra en Brahma als mijn interpretatie juist is, dat hier de schepping van de widadari's bedoeld is, deze opvatting versterkt, daar dit detail in de lakon absoluut geen rol speelt. Het tempellichaam tenslotte heeft de Kālayawana-episoden. Daar niet vast staat of hierbij als bron de Kṛṣṇāyaṇa gediend heeft valt geen absolute conclusie te trekken, doch het geheel onbekend zijn van eenig spoor van een lakon, die dit verhaal behandelt, en de door het tweede terras van Panataran bewezen populariteit van de Kṛṣṇāyaṇa maakt het toch wel waarschijnlijk, dat ook hier onderwerp en stijl elkander dekken, m.a.w. wij er een stuk kakawin vinden afgebeeld.

Echter, zooals wij reeds opmerkten, zuivere kakawinstijl, zooals Tegawangi, Sela mangleng, het tweede terras van Panataran ons bieden, geeft Jago toch niet. De sterk op den voorgrond tredende afschuw van het ledige, het buitengewoon wayangachtige van enkele reliefserie's etc., maken het ons onmogelijk, hoe sterk overigens ook de verwantschap met de genoemde reliefs in kakawinstijl is, Jago volledig bij deze groep in te deelen. Nu is echter Jago minstens driekwart eeuw ouder dan de hoofdtempel van Panataran en een eeuw of meer dan Tegawangi en Kĕḍaton, terwijl de voorbeelden van uitgesproken wayang- of kakawinstijl allen aan jongere tempels voorkomen. Het ligt dus voor de hand aan te nemen, dat het scherpe onderscheid eerst gemaakt is in den tijd na den bouw van Jago, zoodat aan Jago een overgangsvorm wordt gevonden. Daar voor ons doel oudere reliefreeksen ontbreken (de reliefs van Jalatunḍa moeten buiten beschouwing blijven, daar zij uit waarschijnlijk te ouden tijd dateeren, al begint de Javaansche geest er zich al voelbaar te maken) kunnen wij niet beslissen wanneer en op welke wijze de differentiatie is begonnen. Wel echter mogen wij voorloopig aannemen, dat de basreliefs, waar het stijlverschil zeer geprononceerd is te constateeren, waarschijnlijk uit den tijd na Jago

stammen. Van dit gegeven is hierboven bij de dateering van de reliefs van Sela mangleng dan ook gebruik gemaakt.

Opvallend is het, dat bij de scheiding in de uitbeelding van lakons en van kakawins e.d. geen rekening is gehouden met verschillende details, die door ons als specifiek tot de wayang behoorende zouden worden beschouwd. Treffend komt dit tot uiting in het bañolanachtige tafereeltje, zoowel op Surawana bij de lakon als bij de kakawin op Kĕḍaton voorkomend bij de bekende verleidingsscene, waarop de panakawans zich op indecente wijze vermaken met wat men zou kunnen noemen „hemelnymphen 2de klasse", terwijl de echte hemelnymphen hun heer trachten te verleiden. Verwondering behoeft dit echter niet te wekken. De wisselwerking tusschen wayang en layang, tooneel en litteratuur op Java, waarop Brandes in Pararaton (2de druk blz. 209 e.v.) het eerst de aandacht vestigde, is zoo algemeen en uitgebreid, dat het te verwonderen zou zijn als deze ook niet had plaats gehad tusschen wayang en kunst. De wayang, waarbij immers de schimmen der afgestorven helden en voorouders om zoo te zeggen „in levenden lijve" ten tooneele kwamen, moet invloed hebben uitgeoefend op de uitbeelding dier helden. Vandaar dan ook, dat wat haartooi enz. betreft zelfs in de kakawinstijl de wayang domineert. Wat ligt meer voor de hand, dan dat men, al stond de episode niet in het af te beelden gedicht vermeldt, een verloren hoek vulde met een scene, die in de wayang er wel bij te pas kwam en daar aan de toeschouwers altijd veel genoegen verschafte. Vandaar, dat men er toe kwam dergelijke tafereeltjes te componeeren niet alleen, maar er zelfs dikwijls of liever gewoonlijk toe over ging aan de voorname personen hun panakawans te laten, uit wier gezelschap o.a. toch juist hun voornaamheid bleek, terwijl de in de gedichten een rol vervullende ceṭi's en mannelijke dienaren er te gereeder toe deed besluiten.

Doch met dit aanroeren van het feit, dat ook in de kakawinstijl de helden dikwijls aan de wayang ontleende kenmerken vertoonen als bv. de gĕlung als haardracht, hebben wij nog een punt ter sprake gebracht, dat ons in staat zal stellen onze werkhypothese omtrent wayang- en kakawinstijl uit te breiden en aan te vullen. Het trekt nl. de aandacht, dat op de basreliefs in kakawinstijl dikwijls dergelijke wayangachtige kenmerken voorkomen, maar toch ook dikwijls niet. Vertoonen bv. het tweede terras van Panataran, het tweede en derde terras van Jago die wel, aan het pĕnḍapaterras van Panataran en aan het eerste terras van Jago zoeken wij hen tevergeefsch, afgescheiden natuurlijk van het feit, dat ook op de basreliefs der laatste categorie, waar dit pas geeft, bv. bij het uitbeelden van goden, goddelijke personen, koningen e.t.q. deze dikwijls van een kroon of tiara worden voorzien. Maar ook dat gaat niet altijd op. Aan het slot van de Tantri aan het eerste terras van Jago bv. draagt koning Angling Darma van Malawapati geen kroon, evenmin als een der vorstelijke personen in de Sang Satyawan aan het pĕnḍapaterras van Panataran,

of de godheid (Satyawan) zelf in laatstbedoeld geval. De gĕlung e.d. komt er echter nergens voor. Trouwens, dit is na het voorgaande niet meer dan natuurlijk. Slechts de ook in de wayang optredende helden kunnen dergelijke wayangachtige kenmerken hebben. Personen in een tutur of ander verhaal, dat niet in de wayang gedramatiseerd is, hebben die uit den aard der zaak niet.

Resumeerende kunnen wij dus als werkhypothese het volgende aannemen: Basreliefs in wayangstijl geven ons lakons, die in kakawinstijl gedichten of andere verhalen. In laatstgemelde categorie zullen die, waarin personen optreden met gĕlung a.a. illustratie's geven van verhalen, waarin ook in de wayang bekende persoonlijkheden, voornamelijk dus de helden uit de Voor-Indische heldendichten een rol spelen. Basreliefs in kakawinstijl, die ons personen zonder dergelijke kenmerken vertoonen, zijn voorstellingen van verhalen, waar die helden niet in optreden.

Dat wij hier een belangrijk gegeven bij de hand hebben voor basreliefverklaring springt in het oog. Aan de hand van deze werkhypothese kan dan al dadelijk worden vastgesteld, dat de nog onverklaarbare basreliefserie aan de Noordzijde van Kĕdaton ons een kakawin zal geven, waarin helden uit de wayang optreden. Daarentegen zullen wij voor de verklaring van de ons nog niet duidelijke basreliefs van het pĕndapaterras van Panataran en van het eerste terras en den beugel van Jago moeten gebruiken litteratuurproducten, waarin die helden geen rol spelen.

Veel wordt ons nu ook duidelijk in de compositie en vorm der basreliefs, dat dit vroeger niet was. Reeds in de Hollandsche Revue 1923 blz. 572 wees ik er op, dat Brandes' veronderstelling als zouden de basreliefs in Oost-Java, speciaal aan Jago, hun lange smalle vorm te danken hebben aan beinvloeding door de lontar, het schrijf- en teekenmateriaal dier dagen, wel niet juist zal zijn en dat eerder de wayang, hetzij dan als wayang beber, hetzij als wayang purwa, hiervoor in aanmerking kwam. Nu kunnen wij een stap verder gaan en aannemen, dat bv. aan Surawana en het eerste terras van Panataran wij wel degelijk de kĕlir, het wayangscherm, voor ons hebben, zij het dan in stukken geknipt zooals op Panataran of in een doorloopende reeks verbonden als op Surawana. En op de andere basreliefs heeft wel ingewerkt de wayang beber met zijn lange smalle doeken of de nu nog op Bali bekend zijnde schilderingen op katoen, gebruikt bij de versiering van bale's en andere gebouwen.

Intusschen, waar het niet de bedoeling is hier stijlcritische beschouwingen te leveren, kan dit laatste onderwerp gevoegelijk blijven rusten en kunnen wij ons met de door ons in den loop van ons betoog verzamelde gegevens weder wenden tot de Sudamala en de basreliefs, hoofdzakelijk van Tegawangi, als zijnde de oudste der beide heiligdommen, waaraan de Sudamala is afgebeeld.

De basreliefs aan dezen tempel behooren ongetwijfeld tot de kakawin-

stijl, zoodat wij door onze werkhypothese gedwongen worden aan te nemen, dat, wat op Tegawangi staat afgebeeld niet de lakon is, maar een dichtwerk en dus wel een wawacan in den geest van onzen tekst. Of het die tekst zelf is dient nu tenslotte definitief te worden onderzocht. Er tegen pleitte slechts het uit de Sri Tanjung getrokken gegeven, dat de Sudamala gemaakt was door denzelfden vervaardiger als dat gedicht, welk gegeven ons door de hoogstmerkwaardige naams-coincidentie, boven aangeduid, niet zeer betrouwbaar leek. Daartegenover was de taal, waarin het gedicht gesteld was, geen bezwaar tegen een dateering uit 1280 çaka, terwijl, niettegenstaande ons gedicht op een lakon teruggaat, de stijl der basreliefs uitwees, dat er geen lakon, doch een kakawin, wawacan o.i.d. was afgebeeld, en bovendien terloops bleek, dat reeds 200 jaar voor het ontstaan van Tegawangi lakons, waarin helden uit het Mahābhārata de hoofdrol vervulden, in dichtvorm werden omgewerkt. Hier kan dus slechts overeenstemming of afwijking van onzen tekst met de basreliefs beslissend zijn.

Dit nu te constateeren is in het onderhavige geval zeer bezwaarlijk. Reeds herhaalde malen hebben wij er in het voorgaande op gewezen, dat de Sudamala zooals die voor ons ligt in later tijd op schrift moet zijn gebracht na eerst wellicht geslachten lang mondeling te zijn overgeleverd. Door deze mondelinge overlevering moet het stuk veel veranderingen ondergaan hebben, zullen er wellicht stukken uit verdwenen zijn of door andere zijn vervangen. Reeds in het vorige hoofdstuk hadden wij gelegenheid er op te wijzen, dat voor zoover de drie eerste zangen betreft gedicht en reliefs elkander vrijwel dekken en geringe afwijkingen uit de traditie van de beeldhouwers gemakkelijk verklaard kunnen worden. Met den vierden zang kwamen echter enkele moeilijkheden, wel niet zoo, dat zij de verklaring van de reliefs onmogelijk maakten, maar toch wel van dien aard, dat op enkele plaatsen moest worden geconstateerd, dat tekst en illustratie's min of meer afweken. Nu is het merkwaardig, dat ook uit de handschriften kan worden opgemaakt, dat juist de vierde zang bij de mondelinge overlevering het meest geleden heeft. Konden wij in de eerste drie zangen bij het aanteekenen der tekstvarianten slechts 15 afwijkende strophen uit de verschillende mss. noteeren, bij den vierden zang bedroeg dit aantal 74. Verwonderlijk is dit verschijnsel niet. De eerste drie zangen behandelen hoofdzakelijk goden en geesten, onderwerpen, die door de er in schuilende magische kracht voorzichtig gehandteerd moesten worden. Met den vierden zang zijn wij dan uit de geestenwereld geraakt en maken wij verder kennis met een aantal lotgevallen, zooals elk behoorlijk held die in zijn loopbaan meemaakt. Vandaar, dat men bij de overlevering nauwkeuriger acht zal hebben geslagen op de juiste weergave van het begin tot en met het magische culminatiepunt in het gedicht, de verlossing van Durga, dan op het overige, vooral als wij gelijk hebben in onze opvatting, dat het werk gediend heeft als wawacan om te ngruwat.

Dit in aanmerking genomen zullen wij bij de vergelijking van gedicht en reliefs dan ook niet zoo zeer moeten letten op punten van verschil als wel op punten van overeenkomst vooral in de kleine details. Hierboven werd er reeds op gewezen, dat voor de eerste drie zangen tekst en reliefs goed overeenkomen. Maar die overeenkomst gaat tot in details. Als het gedicht bv. vermeldt, dat Kunti, Sadewa bij de hand pakt en zoo meeneemt naar het kerkhof, zien wij op het basrelief, dat hij inderdaad bij de hand wordt voortgetrokken. Sterker nog, bij de kerkhofscene waren wij in de gelegenheid door het relief vast te stellen, dat de strophe met de kala bang, die nu reeds in de meeste handschriften ontbreekt en nog slechts in enkele voorkomt, oorspronkelijk moet zijn.

Maar ook in de zoo corrupte vierde zang treffen wij nog allerkleinste details aan uit het gedicht, op de reliefs afgebeeld. Wij wijzen hier slechts op de sierlijke slepen van de statiegewaden der kluizenaarsdochters bij de scene te Prangalas, op de om zoo te zeggen „woordelijke" illustratie van zang IV: 66 waarop in het vorige hoofdstuk reeds de aandacht werd gevestigd, op het afbeelden van de slechts in de bañolan een rol spelende Sĕmar en Towok e.d.m.

En dat ook de driekwart eeuw jongere reliefs van Sukuh ons terzake gegevens verschaffen kunnen bleek ons reeds bij het vroeger besproken „akidukus" van Sĕmar in de kerkhofscene.

Juist die overeenstemming in dergelijke kleinigheden toont ons overtuigend aan, dat de tekst, die in 1280 çaka door de beeldhouwers der basreliefs aan Tegawangi is gebruikt, dezelfde moet zijn geweest, waarvan wij in de Sudamala nu nog de in de meeste opzichten met het oorspronkelijke wonderwel overeenkomende lijnrechte afstammeling voor ons hebben.

Waar wij ons voorstelden een onderzoek te doen naar de Sudamala in de Hindu-Javaansche kunst voor zoover de gegevens hier in Nederland beschikbaar ons daartoe in staat stelden, zijn wij hiermede tevens aan het slot gekomen van onze verhandeling.

Mochten wij er in den loop van ons betoog in geslaagd zijn ook op andere archeologische quaestie's eenig nieuw licht te hebben geworpen, dan kan dit als extra-winst worden geboekt. Uitgeput is met het vorenstaande de door ons behandelde stof nog geenszins, wat ook onmogelijk zou zijn door het betrekkelijk gebrekkige der te onzer beschikking staande gegevens (plaatselijke studie blijft bij dergelijke detailonderwerpen als het door ons behandelde altijd een voorname factor) en bovendien daar wij in verscheidene gevallen nog slechts aan den aanvang der bestudeering van de geboden stof staan. Mogen anderen er in slagen het onderzoek, waarvan wij de voorloopige uitkomsten hier gegeven hebben, tot een goed einde te brengen.

ADDENDA ET CORRIGENDA.

Bladz.	5	reg. 9 v.o.	IV : 7 od	lees: IV : 70 d.
„	6	„ 13 v.o.	takst	„ : tekst.
„	8	„ 14 v.b.	Lohate	„ : Lothate.
„	45	„ 6 v.b.	(1. manuke)	„ : (l. manuke).
„	90	„ 13 v.b.	stond en het niet	„ : stond het niet toe.
„	96	„ 2 v.o.	luchruim	„ : luchtruim.
„	116	„ 20 v.o.	noch in de moderne	„ : noch in de oude, noch in de moderne.
„	123	„ 8 v.o.	Dr. F. D. K. Bosch maakte er mij op attent, dat aan een poort van het complex te Sĕnḍang duhur, dateerend uit den tijd van godsdienst-overgang, een hertekoppen-boog maar z o n d e r kāla-kop voorkomt.	
„	144	noot r. 2	s.v. marmmaḍa	lees: s.v. narmmaḍa.
„	145	reg. 18 v.o.	Sawistri	„ : Suwistri.
„	146	„ 19 v.o.	(vide bijgaande afdrukken) moet geschrapt worden.	
„	148	„ 5 v.b.	strom	lees: storm.
„	154	„ 7 v.b.	eerder den naam van	„ : eerder den naam van knutselwerk dan van.
„	157	„ 1 v.o.	Volgens J. Kats, Het Javaansch Toneel I. Wajang poerwa blz. 171 is het „oenting-oenting".	
„	157	noot r. 2 v.o.	achteraf blijken, oorspronkelijk door Europeeschen invloed ook in het Klatensche Bratayuda-lakons gespeeld te worden J. Kats o.c. blz. 110.	
„	159	reg. 18 v.b.	Sedert is dit opstel verschenen in: Publicaties van den Oudheidkundigen Dienst, Deel I blz. 36 e.v.	
„	161	„ 7 v.o.	vorst van Cei	lees: vorst van Cedi.
„	170	„ 21 v.o.	deze geschiedenis. Hieronder te verstaan het huwelijk van Angkawijaya en Siti sundari, daargelaten hoe de geschiedenis verloopt.	
„	174	„ 1 v.b.	Sedert verschenen in T. B. G. LXIX blz. 196—206.	
„	174	„ 17 v.b.	Plaat 25	lees: plaat 26.



1. Relief van Caṇḍi Tegawangi
(*z. blz. 115*).



2 (z. blz. 116).



3 (z. blz. 117).

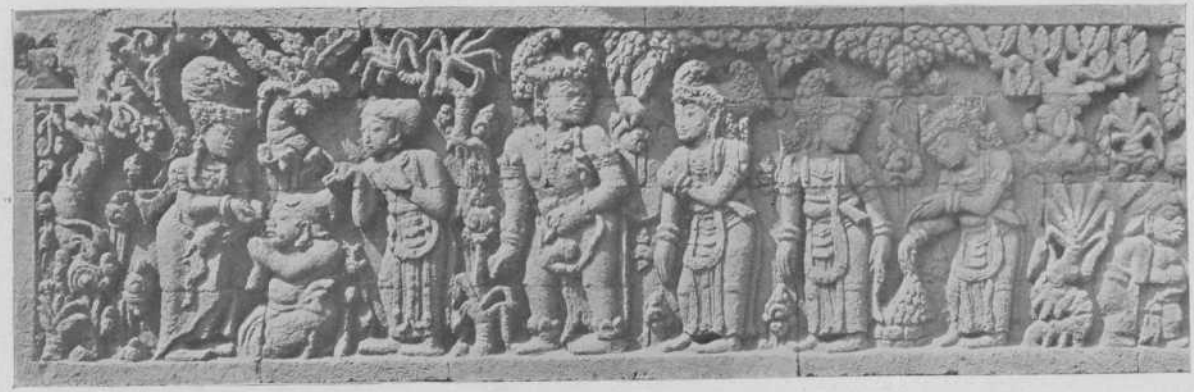


4 (z. blz. 117).

Reliefs van Candi Tegawangi.



5 (z. blz. 119).



6a (z. blz. 120).

Reliefs van Candi Tegawangi.



6b (z. blz. 120).



7 (z. blz. 121).
Reliefs van Caṇḍi Tegawangi.



8a (*z. blz. 124*).



8b (*z. blz. 124*).



9a (*z. blz. 124*).

Reliefs van Caṇḍi Tegawangi.



9b (*z. blz. 125*).



10a (*z. blz. 128*).

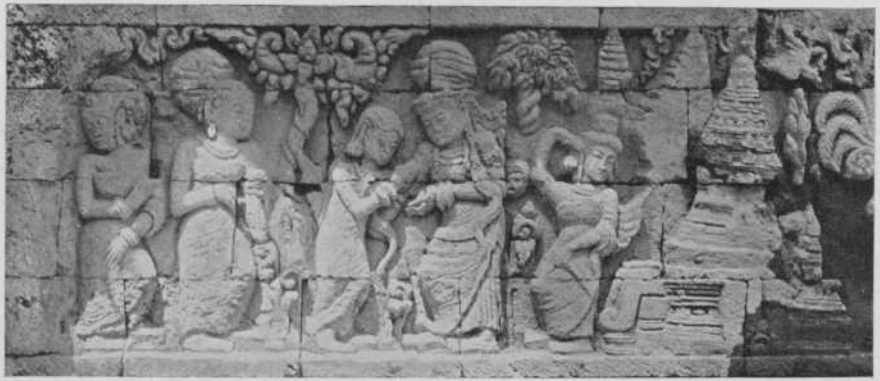
Reliefs van Candi Tegawangi.



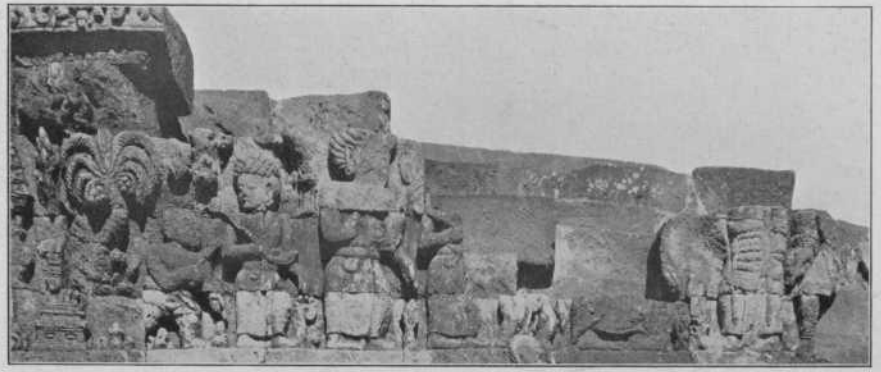
10b (*z. blz. 129*).



11—12 (*z. blz. 129*)
Reliefs van Caṇḍi Tegawangi.



13 (*z. blz. 130*).



14 (*z. blz. 131*)
Reliefs van Caṇḍi Tegawangi.



15. Relief van Caṇḍi Sukuh
(z. blz. 134).



16. Relief van Caṇḍi Sukuh
(z. *blz. 135*).



17. Relief van Caṇḍi Sukuh
(z. *blz.* 135).



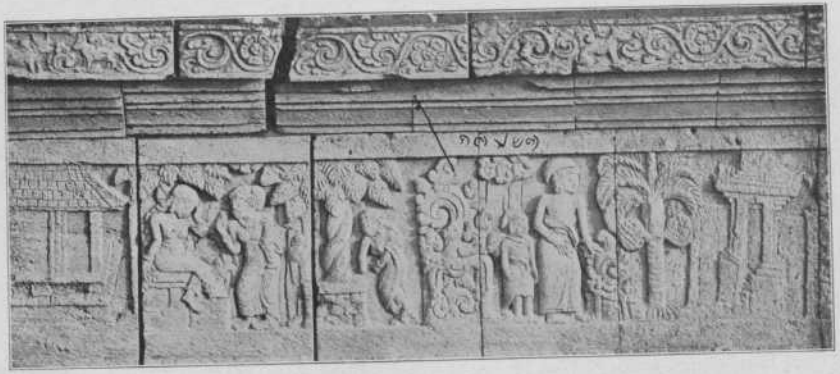
18. Relief van Caṇḍi Sukuh
(z. blz. 135).



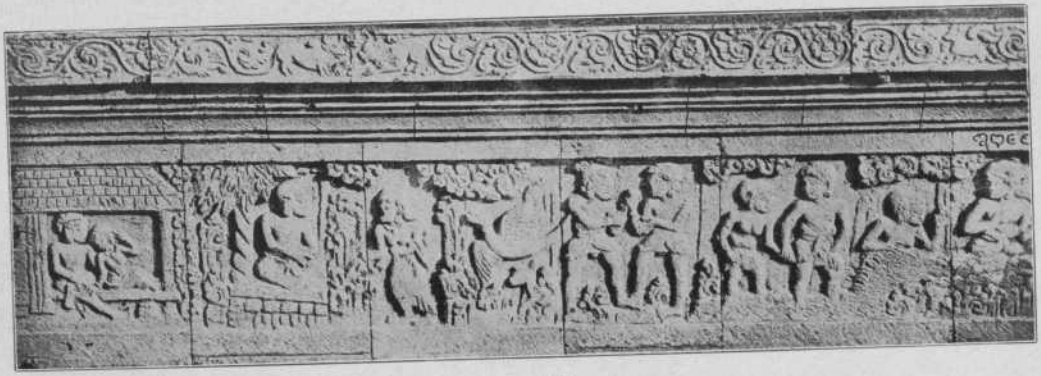
19. Relief van Caṇḍi Sukuh
(z. blz. 136).



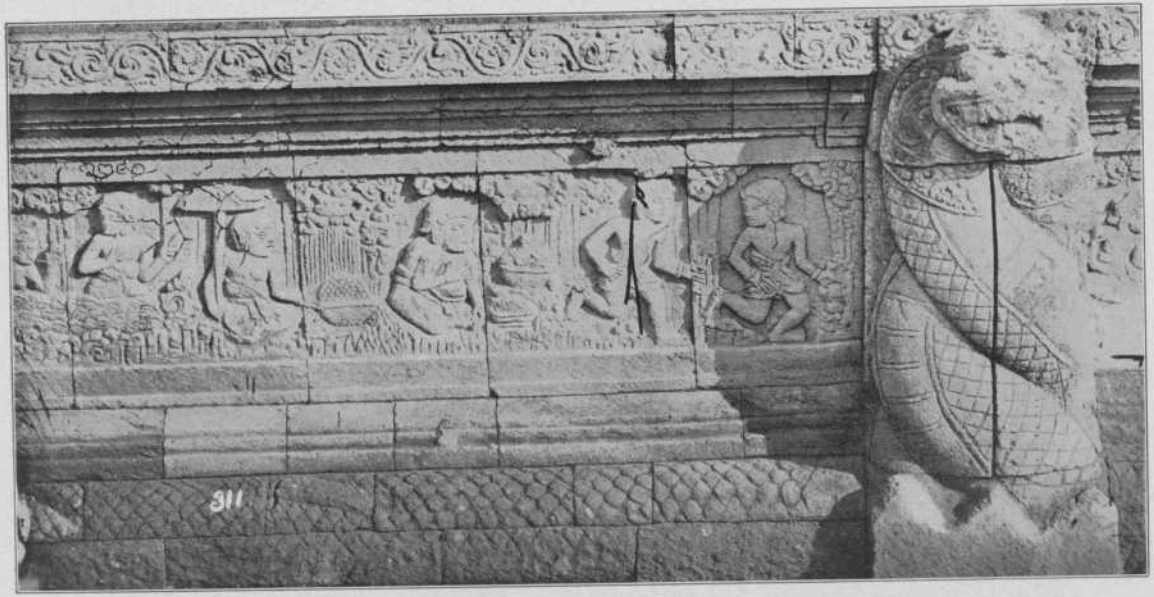
20. Relief van Caṇḍi Sukuh
(z. blz. 137).



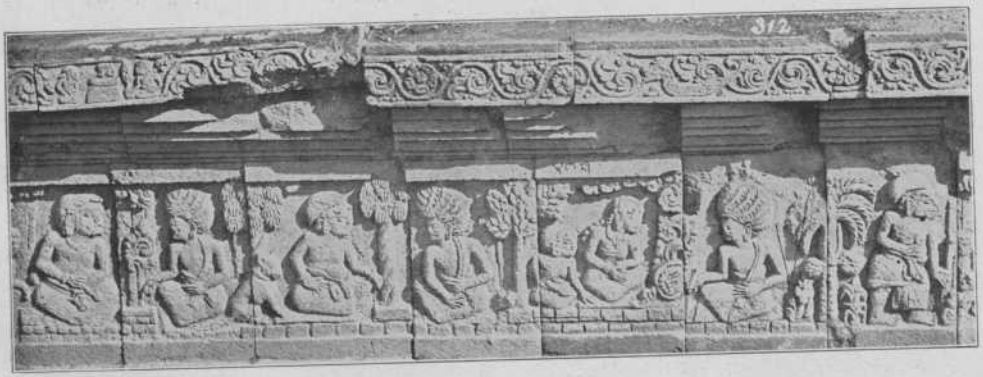
21 (z. blz. 146).



22 (z. blz. 147).
Reliefs van het pĕṇḍapa-terras te Panataran.



23. Relief van het pĕṇḍapa-terras te Panataran
(z. blz. 150).



24 (*z. blz. 151*).



25 (*z. blz. 152*).
Reliefs van het pĕṇḍapa-terras te Panataran.



26 (z. blz. 174)



27 (z. blz. 174)



28 (z. blz. 175)

26. Relief van Caṇḍi Kédaton. 27. Relief van Caṇḍi Surawana. 28. Relief in de grot Selamangleng.